

**NAUKA I EDUKACJA
WE WSPÓŁCZESNYM ŚWIECIE**

CZĘŚĆ 4

**НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ
В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ**

ВЫПУСК 4

Część 3:

Nauka i edukacja we współczesnym świecie,
Anatolij Kibysh, Andrey Lymar, Mirosław Borkowski (red.),
Wydawnictwo Gdańskiej Szkoły Wyższej,
Gdańsk-Kaliningrad-Bydgoszcz 2016,
ISBN 978-83-89762-75-7

Mirosław Borkowski, Andrey Lymar

**NAUKA I EDUKACJA
WE WSPÓŁCZESNYM ŚWIECIE**

CZEŚĆ 4

Мирослав Борковски, Андрей Лымар

**НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ
В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ**

ВЫПУСК 4

DOI 10.24426/2018-088

GSW

Gdańsk 2018

Redakcja
Tomasz Mikołajczewski

Wydanie pierwsze, objętość 11,9 ark. wyd.

© Copyright by Gdańska Szkoła Wyższa, Gdańsk 2018

WYDAWNICTWO GSW

Do 2011 r. pod nazwą Wydawnictwo Gdańskiej Wyższej Szkoły Administracji
następnie pod nazwą Wydawnictwo Gdańskiej Szkoły Wyższej

80-875 Gdańsk, ul. Biskupia 24B
tel. 58 305 08 11, tel. 58 305 08 12

wydawnictwo@gsw.gda.pl

<https://gsw.gda.pl/WYDAWNICTWO>
<https://doi.org/10.24426/2018-088>

Nr katalogowy: 088 ISBN 978-83-89762-88-7

Spis treści

Iryna Babets

Bezpieczeństwo ekonomiczne współpracy interregionalnej
Ukrainy z krajami UE: kierunek strategiczny — rolnictwo 9

Sławomir Stanisław Dębski, Dariusz Skalski, Piotr Lizakowski

Bezpieczeństwo społeczne — wybrane zagadnienia..... 37

Jerzy Kosiński

Podstawy zajęcia i zabezpieczania danych cyfrowych jako element
reagowania na naruszenia bezpieczeństwa 53

Jolanta Tomporowska

Zagrożenia wychowania w procesie przemian cywilizacyjnych —
wybrane zagadnienia 73

Jolanta Tomporowska

Autoewaluacja pracy eksperta Ministerstwa Edukacji Narodowej
do spraw awansu zawodowego nauczycieli.....91

Maria Chomka

Oferta ekoturystyki jako element zrównoważonego rozwoju w regionie105

Michał Kosiński

Edukacja ratownicza w zapewnianiu bezpieczeństwa na wodzie129

Andrey Lymar

Bezpieczeństwo systemu edukacji jako podstawa bezpieczeństwa
społecznego(kilka zagadnień na temat jakości i reform) 147

Wojciech Drzeżdżon

Труд как фундаментальная деятельность человека.
Интерпретирующее исследование 153

<i>Marta Kopytko, Zinaida Zhyvko, Halyna Levkiv</i> Competitiveness and security of innovative-active enterprises	175
<i>Mariya Korotkaya, Olga Muratova</i> Приоритетные направления развития промышленности Калининградской области	191
<i>Peter Herrmann</i> Uncertainty as the highest state of insecurity	201
<i>Olga Khmel</i> Формирование организационно-экономического механизма взаимодействия учреждений высшего образования и работодателей	211

Słowo wstępne

Prezentowana monografia jest wynikiem międzynarodowej, wielotematycznej konferencji naukowej „Problematyka bezpieczeństwa w edukacji i zarządzaniu. Wybrane aspekty bezpieczeństwa społecznego”, która była zorganizowana w listopadzie 2018 r. przez kilka uczelni wyższych regionu pomorskiego we współpracy z uczelniami partnerskimi z Rosji, Białorusi i Ukrainy. Organizatorami konferencji były: Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna w Gdańsku, Gdańska Szkoła Wyższa, Akademia Wychowania Fizycznego i Sportu w Gdańsku, Akademia Marynarki Wojennej w Gdyni, Pomorska Szkoła Wyższa w Starogardzie Gdańskim przy wsparciu naukowym Kaliningradzkiego Państwowego Uniwersytetu Technicznego (Rosja), Polesskiego Uniwersytetu Państwowego (Białoruś), Międzynarodowego Instytutu Rynku w Samarze (Rosja), Towarzystwa Naukowego w Grudziądzu (Polska).

Członkowie komitetu organizacyjnego to: prof. zw. dr hab. Zbigniew Endler (WSSE), prof. GSW dr Mirosław Borkowski, JM Rektor WSSE dr Roman Gawrych, JM Rektor GSW dr hab. prof. nadzw. Izydor Sobczak, JM Rektor AWFIS prof. nadzw. dr hab. Waldemar Moska, dr inż. Sławomir Niecko prof. WSSE, dr Natalia Lymar (Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa w Poznaniu), dr Sławomir Dębski (PSW, Starogard Gdański), dr Dariusz Skalski (AWFiS, Gdańsk), dr Piotr Lizakowski (AMW, Gdynia), dr Jolanta Kiędzior (UWr, Wrocław), dr Aram Nariniayn (KGTU, Kaliningrad), prof. dr hab. Iryna Babets (ZIEIT, Ukraina), dr Ewa Dąbrowa (APS, Warszawa), dr Jose Milhazes (Lisbona, Portugalia), dr hab. Eunika Baron-Polańczyk (Uniwersytet Zielonogórski), dr Marat Gibatdinov (Kazań, Tatarstan FR), doc. dr Ruslan Polyakov (Kalinigrad, FR), dr Natalia Sobolkova (Sankt-Petersburg, FR), dr hab. inż. Jerzy Kosiński (AMW, Gdynia), dr hab. Adam Karpiński (GSW), prof. zw. dr hab. Olga Zolotareva (Prorektor PPU, Pińsk, Białoruś), prof. dr hab. Peter Herrmann (EURISPES, EKSOCC), prof. nadzw. dr Przemysław Kierończyk (GSW), prof. nadzw. dr inż. Tadeusz Noch (GSW), prof. nadzw. dr inż. Wioletta Mikołajczewska (GSW), doc. Alicja Weselowska (GSW), dr Pavel Gushcha doc. PPU (Pińsk, Białoruś),

doc. dr Lidia Goverdovskaya (IMI, Samara, FR), dr Andrey Lymar (WSTiH, WSSE), mgr Magdalena Krajewska, Katarzyna Gólska (WSSE), mgr Łukasz Lewandowski, mgr Dorota Stagun, red. nacz. Przeglądu Samorządowego „Pomorze” mgr Agnieszka Józowska.

Wystąpienia na konferencji związane były różnymi obszarami naukowymi, ale myślą przewodnią wszystkich była edukacja. Edukacja, która musi przejść przez etap przemian, edukacja, która powinna łączyć i wykorzystywać efekty badań z zakresu między innymi pedagogiki, zarządzania, ekonomii, prawa, bezpieczeństwa. Dlatego też są tu rozdziały autorów reprezentujących nauki techniczne, o bezpieczeństwie czy nauki ekonomiczne. Tym samym pokazujemy, że zarówno konferencje, ale i publikacje powinny być tworzone przez przedstawicieli różnych nauk. Taka sytuacja pozwala na szerszą wymianę poglądów, umożliwia lepsze poznanie problemu.

Prezentowana praca jest elementem serii już wydanych (i planowanych) monografii międzynarodowych pod wspólnym tytułem „Nauka i Edukacja we współczesnym świecie”. Materiały przedstawiono w języku polskim, angielskim i rosyjskim. Dziękujemy wszystkim autorom za przygotowanie materiałów do publikacji.

Doceniamy także możliwość wymiany poglądów z przedstawicielami uczelni zagranicznych — nauka nie zna granic, a jej rozwój czy to krajowy, czy międzynarodowy nie może być niczym zakłócany.

Mirosław Borkowski
Andrey Lymar

Iryna Babets

Institut Ekonomii i Technologii Informacyjnych w Zaporozhu (Ukraina)

Bezpieczeństwo ekonomiczne współpracy interregionalnej Ukrainy z krajami UE: kierunek strategiczny — rolnictwo

Streszczenie

Celem artykułu jest określenie teoretycznych i metodologicznych podstaw, priorytetów strategicznych i narzędzi instytucjonalnych dla wzmocnienia bezpieczeństwa ekonomicznego regionów Ukrainy we współpracy interregionalnej z krajami UE w sektorze rolniczym. Przedstawiono założenia metodologiczne współpracy interregionalnej Ukrainy z krajami UE jako środka poprawy stanu bezpieczeństwa gospodarczego. Na podstawie analizy skupień dokonano klasyfikacji regionów Ukrainy ze względu na potencjał rolnictwa. Zaproponowano kierunki wzmocnienia ekonomicznego bezpieczeństwa regionów w sektorze rolniczym w oparciu o połączenie ich przewag konkurencyjnych. Określono podstawowe założenia metodologiczne w zakresie poprawy stanu ekonomicznego bezpieczeństwa w sektorze rolnym dla regionów uczestniczących we współpracy interregionalnej. Dokonano oceny ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego obwodów Lwowskiego i Połtawskiego i na tej podstawie uzasadniono strategiczne priorytety współpracy interregionalnej. Ilustracją modelu współpracy interregionalnej jest określenie możliwych powiązań sektoralnych i międzybranżowych obwodów Lwowskiego i Połtawskiego z województwami Podkarpackim i Małopolskim.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo ekonomiczne, współpraca interregionalna, sektor rolniczy, potencjał rolnictwa, zagrożenia, priorytety strategiczne.

Wstęp

Po podpisaniu porozumienia o pogłębionej i kompleksowej strefie wolnego handlu z UE, rozwój gospodarki Ukrainy charakteryzuje się wzrostem poziomu otwartości regionów, pogłębieniem ich współpracy z regionami UE, szczegól-

nie transgranicznymi, a więc wzrasta wpływ czynników regionalnych na stan bezpieczeństwa ekonomicznego państwa. Jednocześnie, otwartość gospodarki narodowej wraz z nadmiernym uzależnieniem od importu i zależnością technologiczną tworzą zewnętrzne i wewnętrzne zagrożenia dla bezpieczeństwa ekonomicznego, które powstają podczas zagranicznej działalności gospodarczej regionów z powodu deformacji strukturalnej gospodarek regionalnych, nieskutecznej polityki regionalnej i sektorowej, niedoskonałych instytucji w zakresie współpracy międzynarodowej na poziomie mezoekonomicznym. Potrzeba rozwiązania problemu wzmocnienia bezpieczeństwa gospodarczego regionów jest ważna pod względem racjonalnego zagospodarowania przestrzennego w warunkach wyczerpania zasobów wewnętrznych i przeciwdziałania skutkom zagrożeń zewnętrznych.

Zmiany w realizacji eurointegracyjnej strategii Ukrainy w skomplikowanych warunkach geopolitycznych doprowadziły do zwiększenia roli integracji na poziomie regionalnym, co z kolei potrzebuje uzupełnienia obecnych mechanizmów i form współpracy regionów Ukrainy i krajów UE. Z innej strony, niejednoznaczny wpływ procesów globalizacji i integracji regionalnej na rozwój gospodarek przejściowych powoduje konieczność przestrzegania kryteriów bezpieczeństwa ekonomicznego podczas opracowania i wdrożenia modelu współpracy międzynarodowej regionów w celu zmniejszenia zagrożeń dla rozwoju regionalnego.

Powyższe określa aktualność opracowania i realizacji Strategii bezpieczeństwa ekonomicznego współpracy interregionalnej Ukrainy z krajami UE jako instytucjonalnego narzędzia mobilizacji potencjału wewnątrz regionalnego i racjonalnego korzystania z zasobów zewnętrznych w celu poprawy bezpieczeństwa gospodarczego regionów.

Teoretyczne i metodologiczne podstawy bezpieczeństwa ekonomicznego państwa i regionu w warunkach globalizacji są przedmiotem badań takich ukraińskich naukowców, jak O. Baranowski, D. Burkalcewa, Z. Herasymczuk, M. Jermoszenko, W. Martyniuk, W. Muntijan, G. Pasternak-Taranuszenko, A. Suchorukow, Ju. Charaziszwili, a także rosyjskich naukowców: S. Hłazjewa, W. Kriworotowa, G. Minajewa, W. Sienczagowa, A. Tatarkina i in.

Problemy udziału Ukrainy w procesie integracji europejskiej, współpracy transgranicznej z krajami UE, poprawa podstaw instytucjonalnych międzynarodowej współpracy regionów, rozwoju regionalnego w warunkach globalizacji i integracji europejskiej określone w badaniach O. Bilorusa, W. Borszczewskiego, I. Burakowskiego, B. Danyłyszyna, D. Łukjanenka, N. Mikuły, A. Filipenka i in. Znaczący wkład do teoretycznych założeń rozwoju podstaw instytucjonalnych wzrostu gospodarczego w warunkach globalnej integracji ekonomicznej oraz

megaregionalizacji dokonali M. Alle, B. Balassa, D. Bell, Z. Bauman, J. Bhagwati, W. Zagaszwili, F. List, Ju. Szyszkow i in.

Uogólnienie teoretycznych zasad Europejskiego regionalizmu oraz wspólnej polityki regionalnej UE, zawarte w pracach E. Kisz, W. Czużykova, I. Busyginej, J. Olbrychta, H. Poniedziałko, J. Szlachty i in., wskazują na korzyści adaptacji w Ukrainie pozytywnego doświadczenia europejskiej polityki regionalnej.

Jednak zasadnicze osiągnięcia w dziedzinie bezpieczeństwa gospodarczego są związane przede wszystkim z poziomem makroekonomicznym. Proponowane w literaturze naukowej teoretyczne podstawy i praktyczne środki zapewnienia bezpieczeństwa ekonomicznego na poziomie mezoekonomicznym nie biorą pod uwagę możliwości korzystania z potencjału współpracy międzynarodowej regionów. Wymagają rozwiązania problemu wzmocnienia bezpieczeństwa gospodarczego regionów w oparciu o modele optymalizacji współpracy międzyregionalnej Ukrainy z krajami UE pod warunkiem zgodności jej kluczowych wskaźników z podstawowymi kryteriami bezpieczeństwa ekonomicznego.

Pod względem realizacji modelu współpracy interregionalnej warto zwrócić uwagę na intensyfikację stosunków handlowych między Ukrainą a krajami UE zgodnie z warunkami Pogłębionej i Kompleksowej Strefy Wolnego Handlu (DCFTA), które charakteryzują się przede wszystkim wzrostem udziału produktów rolnych i spożywczych w strukturze ukraińskiego eksportu (ponad 30%) oraz zwiększeniem w ostatnich latach dostaw produktów rolnych z Ukrainy do europejskich konsumentów. Ta korzystna zmiana czynników zewnętrznych powoduje wzrost znaczenia sektora agrarnego dla strukturalnej integracji Ukrainy z UE.

Jednocześnie ważnym problemem do rozwiązania jest zapewnienie bezpieczeństwa ekonomicznego obszarów wiejskich — podstawowego elementu bezpieczeństwa państwa, którego docelową funkcją jest realizacja interesów narodowych w wymiarze przestrzenno-sektorowym. Kluczowymi determinantami tej funkcji są wzrost wolumenu i opłacalności produkcji rolniczej, poprawa jej jakości i zwiększenie stopnia przetworzenia oraz dywersyfikacja branżowa. A więc bezpieczeństwo gospodarcze współpracy interregionalnej wiąże się nie tylko ze wzrostem eksportu ukraińskich produktów rolnych na rynki krajów europejskich, ale także z zapewnieniem jakości tych produktów zgodnie ze standardami UE.

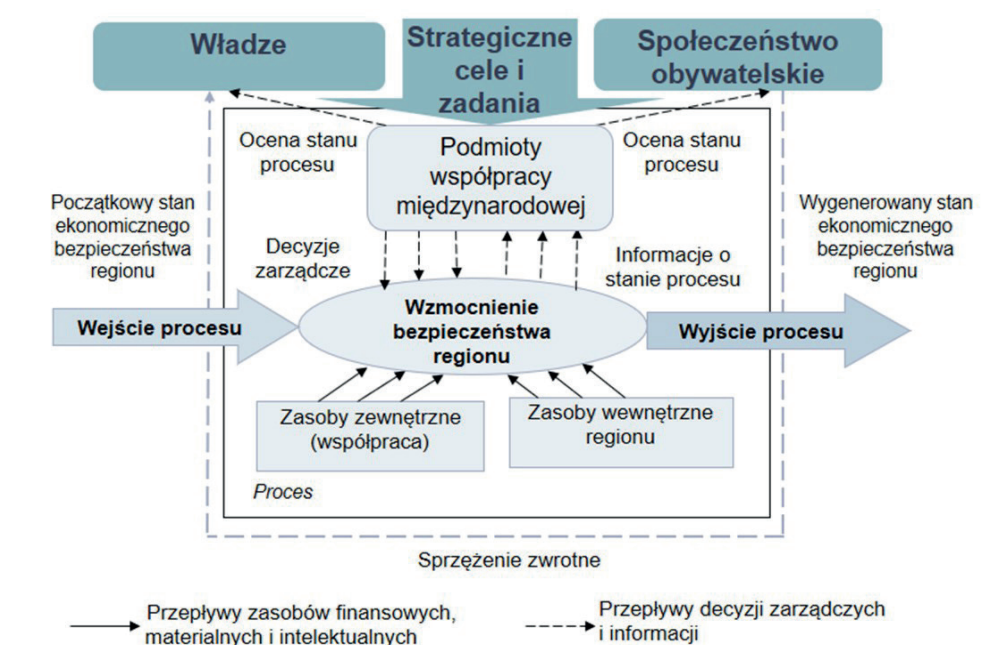
W związku z powyższym, celem badania jest uzasadnienie teoretycznych i metodologicznych podstaw, priorytetów strategicznych i narzędzi instytucjonalnych dla wzmocnienia bezpieczeństwa ekonomicznego regionów Ukrainy we współpracy interregionalnej z krajami UE w sektorze rolniczym.

Współpraca interregionalna Ukrainy z krajami UE: założenia metodologiczne w kontekście bezpieczeństwa gospodarczego

W zakresie rozszerzenia UE gospodarki regionalne rozwijają się pod wpływem środowiska zewnętrznego, charakteryzującego się wysokim stopniem złożoności organizacyjnej, zmienności i niepewności. Dlatego stan bezpieczeństwa ekonomicznego regionu, uczestniczącego we współpracy międzynarodowej, w dużej mierze zależy od zdolności adaptacyjnych systemu gospodarczego, które pozwalają szybko reagować i dostosowywać się do zmian środowiska zewnętrznego maksymalizując efekty udziału w międzynarodowym podziale pracy. W związku z tym uzasadnione jest stosowanie podejścia procesowego do określenia istoty bezpieczeństwa ekonomicznego regionu, rozwijającego się pod wpływem czynników integracyjnych.

Proces zmiany stanu bezpieczeństwa ekonomicznego regionu — to zestaw różnych działań, mających na celu poprawę bezpieczeństwa poprzez wykorzystanie wewnętrznych zasobów regionu oraz zasobów dostępnych w zakresie współpracy międzynarodowej: wejście procesu jest opisane przez parametry początkowego stanu bezpieczeństwa w regionie, wyjście — przez parametry wygenerowane, lepsze niż początkowy stan bezpieczeństwa ekonomicznego (rys. 1). Tak więc pojęcie bezpieczeństwa ekonomicznego regionu, uczestniczącego we współpracy międzynarodowej, określimy jako ciąg stanów regionalnego systemu gospodarczego, opisujących jego zdolność do przeciwdziałania niekorzystnemu wpływowi zewnętrznych i wewnętrznych czynników destabilizujących, kształtowaną w procesie realizacji wspólnych projektów rozwojowych w celu osiągnięcia interesów regionu poprzez efektywne wykorzystanie przewag konkurencyjnych.

W związku z tym, jednocześnie są rozpatrywane statyczny składnik bezpieczeństwa ekonomicznego regionu, który odzwierciedla poziom bezpieczeństwa systemu w konkretnym momencie czasu, oraz składnik dynamiczny — tempo wzrostu (zmniejszenia) poziomu bezpieczeństwa ekonomicznego, ustalanego na podstawie zmian wskaźników rozwoju gospodarczego z uwzględnieniem kryteriów bezpieczeństwa. Podstawowe cechy statycznych i dynamicznych składników ekonomicznego bezpieczeństwa współpracy interregionalnej określają właściwości nowo utworzonego systemu: stabilność statyczną jako możliwość zachowania zdolności do zrównoważonego rozwoju z niewielkimi zmianami pod wpływem czynników wewnętrznych i zewnętrznych; dynamiczną stabilność — zdolność systemu do przywrócenia po silnych zakłóceniach do poprzedniego tempa wzrostu gospodarczego i pozytywnej dynamiki wskaźników bezpieczeństwa ekonomicznego.

Rys. 1. Zarządzanie procesem wzmocnienia ekonomicznego bezpieczeństwa regionu w zakresie współpracy międzynarodowej

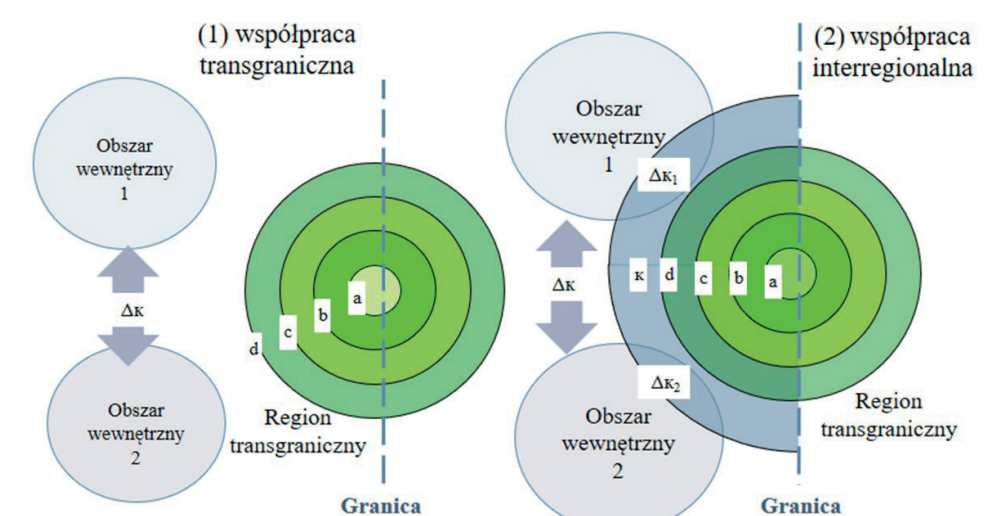
Źródło: opracowanie własne.

Zmniejszenie negatywnego wpływu środowiska na rozwój regionalny jest możliwe poprzez wdrożenie skutecznych form międzynarodowej współpracy regionalnej, które sprzyjają zwiększeniu zdolności adaptacyjnych systemów bezpieczeństwa ekonomicznego regionów. Narzędziem wzmocnienia bezpieczeństwa ekonomicznego regionów w oparciu o przestrzenne rozszerzenie potencjału konkurencyjnego jest współpraca interregionalna, która w odróżnieniu od współpracy transgranicznej, opiera się na zagospodarowaniu przestrzennym i sektorowym, wykorzystywaniu potencjału międzyregionalnej współpracy Ukrainy z Unią Europejską oraz zintegrowaniu przewag konkurencyjnych regionów.

Współpraca interregionalna to jest współpraca regionów co najmniej dwóch państw, przy wsparciu władz centralnych i lokalnych w ramach ponadregionalnych programów i projektów, która pozwala na łączenie konkurencyjnego potencjału regionów transgranicznych, jak również i przyległych do nich obszarów różnych krajów niemających wspólnej granicy.

Powstanie efektu synergii jako wyniku działu gospodarki regionu we współpracy interregionalnej można wyjaśnić, stosując zasady formowania systemu zapewnienia korzyści dla regionu transgranicznego, która jest zapro-

ponowana w pracy P. Bielenkogo, N. Mikuły, E. Matwiejewa¹. W przypadku współpracy przygranicznej system korzyści dla regionu jest określony przez sektor „a” (kontakty między ludźmi na poziomie gospodarstw domowych). W ramach współpracy transgranicznej system korzyści „a” jest rozszerzony, jak podano na rys. 2.1 poprzez transakcje transgraniczne (sektor „b”), państwowe wsparcie podmiotów współpracy transgranicznej (sektor „c”) oraz programy UE (sektor „d”). W związku z tym należy zwrócić uwagę, że otoczenie konkurencyjne regionu przygranicznego zależy od warunków konkurencji na sąsiednim terytorium², przy tym nie warto skupiać się wyłącznie na konkurencyjności przyległego terytorium sąsiedniego kraju, ale również brać pod uwagę i obszary wewnętrzne, co jest ważne dla zrozumienia korzyści współpracy interregionalnej.

Rys. 2. Efekty przestrzennej synergii współpracy transgranicznej i interregionalnej

Źródło: opracowanie własne.

Współpraca interregionalna (rys. 2.2) przewiduje rozszerzenie systemu korzyści dla regionu wskutek działalności w sektorach „a”, „b”, „c”, „d” poprzez dołączenie do potencjału współpracy transgranicznej konkurencyjnego potencjału terenów wewnętrznych (z centralnej i wschodniej części kraju) — sektor „k”. Regiony wewnętrzne, przystępując do realizacji wspólnych projektów międzynarodowych, uzyskują dostęp do rynku transgranicznego. W wyniku

¹ Беленький П.Ю., Мikuла Н.А., Матвеев Е.Е. Конкурентність на транскордонних ринках: монографія. Львів: ІРД НАН України, 2005.

² Мikuла Н. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво: монографія. Львів: ІРД НАН України, 2004.

rozwoju powiązań międzyregionalnych w kraju, wzajemnego wzmacniania przewag konkurencyjnych i rozbudowy systemu korzyści obszarów wewnętrznych i transgranicznych, tworzy się efekt przestrzennej synergii współpracy interregionalnej (sektory $\Delta\kappa_1$ i $\Delta\kappa_2$), który pod warunkiem skutecznego zarządzania nowo utworzonego systemu może stać się podstawą do wzmocnienia konkurencyjności, a tym samym i bezpieczeństwa ekonomicznego regionów w zakresie pogłębienia procesów integracyjnych.

Według systemowego podejścia do problematyki bezpieczeństwa ekonomicznego, regiony uczestniczące we współpracy interregionalnej należy rozpatrywać jednocześnie jako podsystemy krajowych systemów gospodarczych oraz nowego systemu, utworzonego w ramach tej współpracy. W związku z powyższym, system współpracy interregionalnej łączy w sobie elementy różnych poziomów hierarchii zarządzania (podmioty gospodarcze, regiony, międzynarodowe sieci produkcyjne), które podczas interakcji uzyskują nowe cechy jakościowe na skutek utworzenia powiązań systemowych i rozprzestrzeniania właściwości każdego elementu systemu na inne elementy. Jednak na rozwój współpracy interregionalnej znaczący wpływ mogą mieć zagrożenia systemowe, które generowane przez odrębny element systemu lub podsystemu regionalnego, rozprzestrzeniają swój negatywny wpływ na inne elementy i podsystemy.

Bezpieczeństwo ekonomiczne regionu w warunkach pogłębiającej się integracji jest uzależnione od wsparcia instytucjonalnego, które obejmuje, pomimo umów międzyrządowych o współpracy, ustawodawstwo i regulaminy w zakresie działalności gospodarczej oraz rozwoju regionalnego w kraju, dokumenty strategiczne, określające priorytety międzynarodowej współpracy regionów. A więc, integracja regionów różnych krajów jako systemów gospodarczych jest skomplikowana w skutek znaczących różnic instytucjonalnych. W szczególności, ze względu na niewykształcony system instytucjonalny w Ukrainie oraz niespójność i zmienność ukraińskich przepisów prawa, występują zagrożenia o charakterze instytucjonalnym dla bezpieczeństwa ekonomicznego regionów we współpracy interregionalnej. W związku z tym instytucjonalne zagrożenia wewnętrzne, jak również i zewnętrzne, mogą zwiększać negatywny wpływ problemów, które powstają w różnych sektorach gospodarki (przemysłowym, finansowym, naukowym, technicznym).

Pod względem minimalizacji zagrożeń instytucjonalnych, podstawowym założeniem współpracy interregionalnej jest strukturalna integracja gospodarcza — współpraca w konkretnych branżach i sektorach gospodarki, wśród najważniejszych skutków której warto wyodrębnić efekt synergii, wynikający z podwyższenia zdolności konkurencyjnych podmiotów (przedsiębiorstw, regionów) w wyniku realizacji projektów sektoralnych lub międzybranżowych. Regiony uczestniczące we współpracy interregionalnej tworzą nowy system, który

nie spełnia zasady addytywności i charakteryzuje się synergią przestrzenną. Tak więc, powstaje konkurencyjny potencjał współpracy interregionalnej — zestaw elementów potencjałów konkurencyjnych regionów, wykorzystywanych w realizacji wspólnych projektów, zapewniających zgodność z celami strategicznymi i zadaniami współpracy, przyczyniając się do osiągnięcia interesów regionów i wzmocnienia bezpieczeństwa ekonomicznego. Z punktu widzenia bezpieczeństwa ekonomicznego właśnie sektoralna i branżowa współpraca między regionami Ukrainy i krajów UE charakteryzuje się mniejszą wrażliwością na skutki zagrożeń, spowodowanych różnicami instytucjonalnymi.

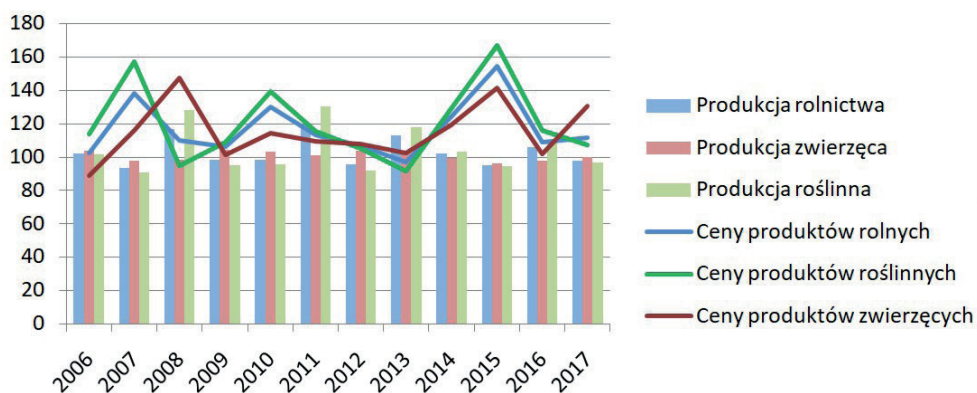
Efekt synergii, wynikający z połączenia potencjałów konkurencyjności regionów partnerskich, zwiększa ich zdolności do wzrostu gospodarczego, zmniejsza wpływ zagrożeń wewnętrznych, zapewnia odporność systemów regionalnych do skutków zagrożeń zewnętrznych. Zgodnie z tym, jako pozytywny efekt współpracy interregionalnej w krótkim okresie powinno nastąpić wzmocnienie zdolności adaptacyjnych uczestniczących regionów, którego istotą jest przejście gospodarki regionalnej do nowej równowagi w odpowiedzi na oddziaływanie zagrożeń zewnętrznych, z minimalnym kosztem zasobów (materialnych, ludzkich, finansowych, instytucjonalnych i zasobów czasu), w oparciu o aktualne zmiany skuteczności wykorzystania zestawu skoncentrowanych w regionie czynników naturalnych i technologicznych.

Potencjał rolnictwa regionów Ukrainy w kontekście współpracy interregionalnej

Korzystne warunki rozwoju współpracy interregionalnej w sektorze rolniczym powstały po wejściu w życie umowy między Ukrainą a UE o Pogłębionej i Kompleksowej Strefie Wolnego Handlu (DCFTA), według której dużo preferencji otrzymali ukraińscy producenci produktów rolnych. W szczególności, zgodnie z Umową: obniżono cła na 94,7% towarowych grup nomenklatury wyrobów przemysłowych, a pozostałe cła będą znoszone w ciągu dziesięciu lat; dla 83,4% ukraińskich produktów rolnych i produktów przemysłu spożywczego UE zniosła cła, dla innych 15,9% — zaczęły funkcjonować kontyngenty taryfowe; średnia stawka celna dla ukraińskich towarów zmniejszyła się z 4,9 do 0,5%, najbardziej — w przemyśle rolnym; ukraińscy producenci mają prawo dostarczania do UE siedem z piętnastu kategorii żywności pochodzenia zwierzęcego oraz osiem z dziesięciu kategorii produktów ubocznych pochodzenia zwierzęcego³.

³ Мовчан В. Що змінилося в українській економіці від Угоди про асоціацію — дослідження. <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/05/18/7049377/>

Wskutek wprowadzenia powyższych zmian regulacji handlowych między Unią a Ukrainą w latach 2014–2016 nastąpił wzrost udziału krajów UE w handlu zagranicznym Ukrainy: w eksporcie z 31,5% w 2014 r. do 37,1% w 2016 r., w imporcie odpowiednio z 38,7 do 43,7%⁴. Jednocześnie poprawiła się dywersyfikacja handlu zagranicznego Ukrainy w wyniku reorientacji ukraińskich producentów na rynki krajów UE po wprowadzeniu przez Rosję embarga żywnościowego wobec Ukrainy. Najlepiej udało się dokonać reorientacji na rynki krajów UE producentom produktów rolnych, w szczególności mięsa drobiu: według danych statystycznych⁵ eksport mięsa i podrobów jadalnych z drobiu objętego pozycją 0105 (świeże, schłodzone lub zamrożone) do krajów UE wzrósł z 1,04 mln dol. w 2013 r. do 137,1 mln dol. w 2017 r., podczas gdy do Rosji zmniejszył się z 71,6 mln dol. do 1,7 tys. dol. Perspektywę współpracy w rolnictwie potwierdzają zmiany w strukturze handlu zagranicznego Ukrainy z krajami UE: udział w eksporcie Ukrainy produktów pochodzenia roślinnego lub zwierzęcego wzrósł w 2016 r. więcej niż w dwa razy w porównaniu z rokiem 2010 — z 12 do 30,5%⁶.

Rys. 3. Indeksy wskaźników produkcji rolniczej na Ukrainie (rok poprzedni = 100%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych⁷.

⁴ Зовнішня торгівля України з країнами ЄС. <http://www.ukrstat.gov.ua>.

⁵ Експорт-імпорт окремих видів товарів за країнами світу за січень-грудень 2013 року. http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2013/zd/e_iovt/arh_iovt2013.htm; Зовнішня торгівля окремими видами товарів за країнами світу за січень-грудень 2017 року. http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/zd/e_iovt/arh_iovt2017.htm.

⁶ Стан зовнішньоекономічних відносин з країнами ЄС. <http://www.ukrstat.gov.ua>.

⁷ Сільське господарство України 2017 http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/09/zb_sg2017_pdf; індекси цін реалізації сільськогосподарської продукції; <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Na tej podstawie sektor rolny można uznać za obiecujący obszar współpracy interregionalnej Ukrainy z krajami UE. Konieczność współpracy w sektorze rolnictwa wynika również z potrzeby rozwoju i nasycenia rynku rolnego w Ukrainie, o czym świadczy zmniejszenie w 2017 r. indeksów produkcji rolnej, z wyjątkiem produktów zwierzęcych, oraz wzrost cen o 30% na produkty zwierzęce w porównaniu z poprzednim okresem (rys. 3).

Biorąc pod uwagę niski poziom wartości dodanej produktów rolniczych oraz wysoką wrażliwość cen produktów rolnych na zmiany koniunktury rynku, możemy mówić o konieczności opracowania strategii wzmocnienia ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnictwa Ukrainy jako jednego z podstawowych kierunków współpracy interregionalnej. Stan rozwoju rolnictwa bezpośrednio determinuje poziom bezpieczeństwa obszarów wiejskich, a jednym z głównych zadań polityki regionalnej państwa jest zapobieganie występowaniu i ograniczanie wpływu zagrożeń, wynikających z nieefektywnego wykorzystania potencjału zasobów naturalnych, niewłaściwej alokacji środków finansowych oraz niskiego poziomu technologicznego przedsiębiorstw rolnych.

Modelowanie współpracy interregionalnej powinno opierać się na wynikach analizy stanu rozwoju rolnictwa oraz oceny ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolniczego w regionach. Na podstawie wyników analizy skupień regionów Ukrainy (otrzymanych w oprogramowaniu komputerowym „Statistica 7.0”) z wykorzystaniem wskaźników rozwoju rolnictwa możemy wnioskować, że istnieje znaczne zróżnicowanie regionów pod względem potencjału rolnictwa. Regiony zostały podzielone na pięć klas typologicznych (tabela 1).

Według dokonanego podziału bardzo wysoki potencjał rolnictwa z uwzględnieniem kryteriów bezpieczeństwa jest w regionach I klasy — Dniepropietrowskim i Kirowogradzkim. Bezpieczeństwo ekonomiczne w sektorze rolniczym tych regionów jest zapewniane w dużej mierze na podstawie wdrażania wyników prac B&R, ponieważ charakteryzują się największą liczbą wykonanych prac badawczo-rozwojowych, dotyczących tworzenia nowych odmian roślin i ras zwierząt, najwyższą aktywnością patentową w zakresie ochrony praw wyłącznych do odmian roślin.

Klasa II objęła regiony o wysokim potencjale rolnictwa (Winnicki, Czerkaski, Połtawski, Tarnopolski, Chmielnicki, Kijowski), których wspólnymi cechami są wysoki poziom inwestycji w środki trwałe rolnictwa w stosunku do PKB oraz najwyższy wśród regionów poziom wydajności produkcji roślinnej przy względnie niższym poziomie aktywności naukowej. Głównym czynnikiem bezpieczeństwa ekonomicznego w sektorze rolniczym regionów tej klasy są wysokie nakłady inwestycyjne w środki trwałe rolnictwa.

W klasie III znalazły się regiony o średnim potencjale rolnictwa (Doniecki, Zaporoski, Ługański, Mikołajowski, Odeski, Sumski, Charkowski,

Chersonski, Czernihowski). Bezpieczeństwo ekonomiczne w sektorze rolniczym jest zapewniane w równej mierze na podstawie inwestycji oraz prac B&R ze względu na wyższy niż średni poziom inwestycji w środki trwałe rolnictwa oraz prowadzenie prac badawczo-rozwojowych w zakresie tworzenia nowych odmian roślin i ras zwierząt (choć w małych ilościach, ale w każdym regionie).

Dla regionów o niskim potencjale rolnictwa (klasa IV) cechami charakterystycznymi są niska rentowność działalności operacyjnej przedsiębiorstw rolnych przy wysokim poziomie wydajności produkcji roślinnej i zwierzęcej, niska aktywność naukowa i techniczna. Jednocześnie w tych regionach jest najwyższy poziom mechanizacji: liczba ciągników na 10000 ha użytków rolnych prawie dwukrotnie jest większa od średniej (77 sztuk) w kraju: w obwodzie Wołyńskim — 103; Zakarpackim — 137; Iwano-Frankowskim — 139. W związku z tym, bezpieczeństwo ekonomiczne w sektorze rolniczym tych regionów jest zapewniane w oparciu o mechanizację i intensywne wykorzystanie techniki rolnej.

Klasa V objęła regiony o najniższym potencjale rolnictwa, co jest skutkiem niskiego poziomu inwestycji w środki trwałe rolnictwa w stosunku do PKB (1,2% w obwodzie Lwowskim, 1,6% — w obw. Rówieńskim, 1,3% — w obw. Czerniowieckim, 3,4% — w obw. Żytomierskim), bardzo niskiej rentowności operacyjnej przedsiębiorstw rolniczych (od 33,5% w obw. Żytomierskim do 11,8% w obw. Lwowskim), niskiego poziomu mechanizacji większości regionów (liczba ciągników na 10 tys. ha użytków rolnych w obw. Żytomierskim — 55, Rówieńskim — 61, Lwowskim — 96). Biorąc pod uwagę ten fakt, że mimo niskich wskaźników potencjału inwestycyjnego i technicznego tempo wzrostu wydajności pracy jest wyższe od tempa wzrostu płac w rolnictwie, można uznać potencjał ludzki kluczowym czynnikiem ekonomicznego bezpieczeństwa w sektorze rolniczym.

Planowanie strategiczne współpracy interregionalnej w sektorze rolniczym powinno opierać się na wynikach badania potencjału rolnictwa każdego regionu, również uwzględniając korzystne warunki połączenia przewag konkurencyjnych regionów wewnątrz poszczególnych krajów. Na przykład cel współpracy regionów II i III klasy z regionami I klasy określimy jako wzmocnienie ich potencjału naukowego i technicznego w rolnictwie oraz komercjalizacja najnowszych osiągnięć naukowych. Podstawowymi kierunkami współpracy regionów II klasy o niskiej aktywności naukowo-technicznej w rolnictwie przy stosunkowo wysokim poziomie inwestycji określimy komercyjne wykorzystanie osiągnięć naukowo-technicznych w zakresie hodowli zwierząt i odmian roślin, stworzonych w regionach klasy I, oraz inwestowanie w działalność naukową i techniczną sektora rolnego. Dla obszarów wiejskich w klasach IV i V o niskim poziomie prac badawczo-rozwojowych w rolnictwie oraz o niskiej wielkości

inwestycji kapitałowych, wzmocnienie bezpieczeństwa ekonomicznego sektora rolnego jest możliwe tylko w oparciu o pogłębienie współpracy w zakresie wykorzystania najnowszych osiągnięć naukowych z regionami I, II i III grupy i przyciąganie inwestycji w ramach projektów interregionalnych z regionami krajów UE.

Tabela 1. Klasy typologiczne regionów Ukrainy ze względu na potencjał rolnictwa

Klasa	Regiony skupienia	Charakterystyczne cechy rolnictwa
I	Dniepropietrowski, Kirowogradski	• zgodność indeksu produkcji rolniczej z kryteriami bezpieczeństwa (powyżej 100%); • specjalizacja w produkcji produktów zwierzęcych, których udział przekracza 70% całkowitej wielkości produktów rolnych; • wydajność produkcji zwierzęcej na 100 hektarów użytków rolnych jest niższa niż średnia krajowa (232 tys. UAH/100 ha); • największa wśród wszystkich regionów liczba wykonanych prac badawczo-rozwojowych dotyczących tworzenia nowych odmian roślin i ras zwierząt (odpowiednio 140 i 1777); • najwyższa aktywność patentowa dotycząca ochrony odmian roślin — w obwodzie Dniepropietrowskim uzyskano 147 patentów.
II	Winnicki, Czerkaski, Połtawski, Tarnopolski, Chmielnicki, Kijowski	• wysoki poziom inwestycji w środki trwałe rolnictwa w stosunku do PKB (od 3,9 do 5,3% powyżej średniej (3,6%)); • najwyższy wśród regionów poziom wydajności produkcji roślinnej (od 626 do 776,7 tys. UAH/100 ha); • tempo wzrostu wydajności pracy jest niższe od tempa wzrostu płac w rolnictwie, co jest niezgodne z kryteriami bezpieczeństwa; • niższa niż średnia (93) aktywność naukowa: liczba wykonanych prac badawczo-rozwojowych dotyczących tworzenia nowych odmian roślin i ras zwierząt 8–22.
III	Doniecki, Zaporoski, Ługański, Mikołajowski, Odeski, Sumski, Charkowski, Chersoński, Czernihowski	• wydajność produkcji zwierzęcej na 100 hektarów użytków rolnych jest prawie o 2–4 razy niższa niż średnia krajowa i 5 razy niższa niż wydajność produkcji roślinnej; • wyższa niż średnia (37,8%) dla kraju wartość wskaźnika rentowności operacyjnej przedsiębiorstw rolniczych (od 37,4 do 61,3%); • przeważnie wyższy niż średni (3,6%) poziom inwestycji w środki trwałe rolnictwa w stosunku do PRB (od 4 do 7,3%); • prace badawczo-rozwojowe nad stworzeniem nowych odmian roślin i ras zwierząt są przeprowadzane w małych ilościach w każdym regionie, liderami w grupie są obwody Charkowski i Chersoński (odpowiednio 53 i 41 badań), lider w uzyskiwaniu patentów — Odeski (107 patentów).
IV	Wołyński, Zakarpaci, Iwano-Frankowski	• rentowność działalności operacyjnej przedsiębiorstw rolnych jest 1,5 razy mniejsza niż średnia dla kraju (37%); • wydajność produkcji roślinnej i zwierzęcej jest wysoka i przekracza średnie wartości dla kraju; • najwyższy poziom mechanizacji (liczba ciągników na 10 tys. ha użytków rolnych prawie dwukrotnie większa od średniej w kraju); • aktywność naukowa i techniczna jest niska: prace nad stworzeniem nowych odmian roślin i ras zwierząt w ogóle nie były prowadzone w obwodzie Wołyńskim, a w Zakarpackim i Iwano-Frankowskim przeprowadzono odpowiednio 4 i 6 badań; • stosunek tempa wzrostu wydajności pracy do tempa wzrostu płac w rolnictwie nie spełnia kryteriów bezpieczeństwa i jest mniejszy niż 1.

Klasa	Regiony skupienia	Charakterystyczne cechy rolnictwa
V	Żytomierski, Lwowski, Czerniowiecki, Rówieński	• średni poziom wydajności uprawy roślin (od min. 493,6 tys. UAH/100 ha w obw. żytomierskim do maks. 594 tys. UAH/100 ha w obw. Czerniowieckim); • niskie nakłady inwestycyjne w środki trwałe rolnictwa; • niższa niż średnia dla kraju wartość wskaźnika rentowności operacyjnej przedsiębiorstw rolniczych; • niski poziom mechanizacji; • tempo wzrostu wydajności pracy jest wyższe od tempa wzrostu płac w rolnictwie (spełnia kryteria bezpieczeństwa); • niska aktywność B&R z niskim poziomem opatentowania.

Źródło: opracowanie własne.

Ocena ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego regionów Ukrainy jako podstawa uzasadnienia strategicznych priorytetów współpracy interregionalnej

Ukraińsko-Polski Region Transgraniczny obejmuje terytorium trzech obwodów przygranicznych Ukrainy (Wołyński, Lwowski i Zakarpacki) oraz dwa województwa Rzeczypospolitej Polskiej (Lubelskie i Podkarpackie). Współpraca w regionie transgranicznym już od 2007 r. jest przedmiotem programu Europejskiego Instrumentu Sąsiedztwa i Partnerstwa „Polska-Białoruś-Ukraina” (PBU). W latach 2014–2020 priorytety tego programu realizowane są w następujących kierunkach: zwiększenie konkurencyjności regionów transgranicznych; poprawa jakości życia; współpraca instytucjonalna i wspieranie inicjatyw społeczności lokalnych.

Projekty finansowane w ramach programu PBU zasadniczo są niekomercyjne i dotyczą: współpracy w sytuacjach kryzysowych; rozwoju agroturystyki, zagospodarowania i użytkowania terenów zielonych i parków we Lwowie; organizowania międzynarodowych targów i wystaw, rozpowszechniania informacji o charakterze biznesowym; stymulowania i wspierania wspólnych badań naukowych i kulturalnych, organizacji konferencji naukowych, dni kultury, zawodów sportowych, festiwali muzycznych. W związku z tym w literaturze naukowej toczą się dyskusje o skuteczności socjalnej i ekonomicznej współpracy transgranicznej⁸, niedostatecznym poziomie finansowania oraz niezbędności poszukiwania alternatywnych form prorozwojowej współpracy, na przykład poprzez wzmacnianie partnerstwa współpracy terytorialnej, wspieranie trans-

⁸ Маркович В.В. Методичні підходи до дослідження соціально-економічної ефективності транскордонного співробітництва. *Регіональна економіка*. 2015. №1(75), с. 136–144.

granicznych klastrów gospodarczych i działalności innowacyjnej, wzmocnienie i rozwijanie współpracy sieciowej⁹.

Pod względem opracowania i wprowadzenia takiej nowej formy relacji międzynarodowych, jak współpraca interregionalna, bardzo istotnym czynnikiem jest rozwój współpracy w ramach porozumień międzyregionalnych, które zostały zawarte prawie między wszystkimi regionami Ukrainy i Polski. Na przykład, w celu uzasadnienia projektów interregionalnych w zakresie rolnictwa możemy przeanalizować możliwość uzupełnienia współpracy transgranicznej między obwodem Lwowskim a województwem podkarpackim przez dołączenie obwodu Połtawskiego, który ma ściśle powiązania z województwem podkarpackim w dziedzinie wymiany doświadczeń reformowania samorządu lokalnego¹⁰. Biorąc pod uwagę wysoki potencjał rolnictwa obwodu Połtawskiego (klasa II według tabeli 1), udział tego regionu w interregionalnych projektach rolnych jest korzystny dla innych regionów partnerskich, najpierw dla obwodu Lwowskiego o niskim poziomie potencjału rolnictwa (V klasa).

Kierunek agrarno-przemysłowy współpracy interregionalnej między Ukrainą a Polską jest zgodny z celami Strategii rozwoju województwa Podkarpackiego na lata 2007–2020, które przewidują rozwój obszarów wiejskich i rolnictwa, zwiększenie konkurencyjności rolnictwa oraz poprawę efektywności i dochodowości gospodarstw rolnych poprzez ich modernizację, zmianę struktur rolnych, rozwój biogospodarki oraz współpracy z ośrodkami naukowo-badawczymi, rozwój przetwórstwa rolno-spożywczego, w tym opartego na ekologicznej produkcji rolnej oraz certyfikowanych produktów wysokiej jakości¹¹. Jednocześnie warto podkreślić znaczenie takiej współpracy zarówno dla wzmocnienia bezpieczeństwa gospodarczego obszarów wiejskich, jak i dla zapewnienia ekonomicznego bezpieczeństwa współpracy interregionalnej. A więc, korzyści takiej współpracy dla gospodarki regionalnej powinny być weryfikowane poprzez ocenę poziomu ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego regionu.

Metodologia ewaluacji ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego regionów, uczestniczących we współpracy interregionalnej, obejmuje:

⁹ Kawałko B. Program Polska-Białoruś-Ukraina w polityce rozwoju regionów przygranicznych. Barometr regionalny. Tom 13, nr 2, s. 7–27, s. 26.

¹⁰ Полтавщина продовжуватиме розвивати тісну співпрацю з воєводствами Польщі. <https://www.adm-pl.gov.ua/news/poltavshchina-prodovzhuvatime-rozvivati-tisnu-spivpracyu-z-voievodstvami-polshchi>.

¹¹ Strategia rozwoju województwa podkarpackiego na lata 2007–2020. <https://www.podkarpackie.pl/attachments/article/2634/STRATEGIA-ROZWOJU-WOJEWODZTWA-PODKARPACKIE-2020.pdf>. s. 39–40.

- 1) ocenę statycznego komponentu ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego każdego regionu przez wyliczenie wskaźnika integralnego z uwzględnieniem kluczowych wskaźników (indykatorów) rozwoju rolnictwa;
- 2) ocenę dynamicznego komponentu ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego każdego regionu, która z kolei obejmuje: analizę trendów wskaźnika integralnego ekonomicznego bezpieczeństwa; obliczenie wrażliwości integralnego wskaźnika na zmianę każdego indykatora przy pozostałych warunkach równych, co pozwoli zidentyfikować najważniejsze czynniki bezpieczeństwa oraz najistotniejsze zagrożenia; opracowanie scenariuszy prognostycznych dla wskaźnika integralnego oraz tych indykatorów, które według wyników badania występują głównymi czynnikami bezpieczeństwa.

Stosując się do podstawowych zasad metody obliczania poziomu bezpieczeństwa gospodarczego Ukrainy¹² na pierwszym etapie ewaluacji wyliczamy faktyczne wartości wskaźników ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego każdego regionu, uczestniczącego we współpracy interregionalnej, na podstawie oficjalnych danych statystycznych (tabela 2).

Tabela 2. Faktyczne wartości indykatorów ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego

Rok	Wskaźnik produkcji rolniczej w stosunku do poprzedniego roku, %	Rentowność działalności operacyjnej przedsiębiorstw rolniczych, %	Stosunek inwestycji kapitałowych w rolnictwie do PRB, %	Stosunek tempa wzrostu wydajności pracy do tempa wzrostu płac w rolnictwie, razy	Produkcja rolnicza na 1 mieszkańca (ceny stałe 2010 r.), UAH	Produkcja roślinna na 100 hektarów użytków rolnych, tys. UAH	Produkcja zwierzęca na 100 hektarów użytków rolnych, tys. UAH
Obwód Lwowski							
2010	95,7	17,4	0,71	1	2894	475,2	345,7
2011	114	21,4	0,8	1	3304	504,1	338,9
2012	104,2	2,2	0,6	0,96	3445	501	346,6
2013	100,7	26,5	0,68	1,06	3470	560,9	362,9
2014	105,5	28,5	0,65	0,99	3664	540,3	356,8
2015	97,1	11,8	0,7	0,64	3559	571,3	350,7
2016	102,6	20,3	1,23	1,2	3652	558,9	337,9
Obwód Połtawski							
2010	89,5	30	1,9	1	7364	427,6	156,6
2011	135,7	27,6	2,4	1,05	10 066	633,8	162,6

¹² Наказ Міністерства економіки України від 02 березня 2007 р. № 60 «Про затвердження методики розрахунку рівня економічної безпеки України». <http://www.expert-ua.info/>.

Rok	Wskaźnik produkcji rolniczej w stosunku do poprzedniego roku, %	Rentowność działalności operacyjnej przedsiębiorstw rolniczych, %	Stosunek inwestycji kapitałowych w rolnictwie do PRB, %	Stosunek tempa wzrostu wydajności pracy do tempa wzrostu płac w rolnictwie, razy	Produkcja rolnicza na 1 mieszkańca (ceny stałe 2010 r.), UAH	Produkcja roślinna na 100 hektarów użytków rolnych, tys. UAH	Produkcja zwierzęca na 100 hektarów użytków rolnych, tys. UAH
2012	89,8	16,1	2,8	0,76	9100	531,8	184,6
2013	119,6	19,4	3,2	1,2	10 952	632,7	202,8
2014	96,9	36,5	2,6	0,84	10 677	700,4	206,4
2015	107,3	65,1	2,1	0,97	11 538	728,7	203,2
2016	103,3	37,8	3,7	0,94	12 012	715,9	204,6
w.n.w.	141,1	66,3	8,7	1,22	13 355	776,7	558,3
	Odeski (2013 r.)	Kirowo-gradski (2016 r.)	Kirowo-gradski (2016 r.)	Żytomierski (2016 r.)	Winnicki (2016 r.)	Winnicki (2016 r.)	Iwano-Frankowski (2016 r.)

w.n.w. — wartości normatywne wskaźników

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych¹³.

Również wyliczamy wartości tych indykatorów dla wszystkich regionów Ukrainy w okresie badawczym w celu wyboru spośród nich najlepszych wartości pod względem bezpieczeństwa i wykorzystania ich jako normatywnych wskaźników. Na przykład maksymalna wartość wskaźnika produkcji rolniczej w stosunku do poprzedniego roku była osiągnięta w obwodzie Odeskim w roku 2013 i stanowiła 141,1%, największy stosunek inwestycji kapitałowych w rolnictwie do PRB — w obwodzie Kirowogradzkim w 2016 r. — 8,7%.

Kolejnym krokiem oceny stanu ekonomicznego bezpieczeństwa regionu jest otrzymanie znormalizowanych wartości statystycznych wskaźników w taki sposób, aby one mieściły się w zakresie od 0 do 1. W celu normalizacji wskaźników niezbędny jest ich podział (w zależności od wpływu ich zmiany na poziom bezpieczeństwa) na stymulatory i destymulatory. Wskaźnik, wzrost którego sprawia pozytywny wpływ na poziom bezpieczeństwa, jest stymulatorem (S). Jeśli wzrost wskaźnika powoduje obniżenie poziomu bezpieczeństwa, to jest on oceniany jako destymulator (D). Według tego podziału w celu obliczania znormalizowanych wartości indykatorów ekonomicznego bezpieczeństwa stosowane są formuły:

¹³ Сільське господарство України у 2017 р. http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/09/zb_sg2017.pdf.

$$Z_t^D = \frac{x_{\min}}{x_{stat t}}, \quad (1)$$

$$Z_t^S = \frac{x_{stat t}}{x_{\max}}, \quad (2)$$

gdzie:

Z_t^D — znormalizowana wartość wskaźnika — destymulatora w roku t ;

Z_t^S — znormalizowana wartość wskaźnika — stymulatora w roku t ;

$x_{stat t}$ — wartość statystyczna (faktyczna) wskaźnika w roku t ;

$x_{\min}$ — normatywna wartość wskaźnika — destymulatora (najmniejsza wartość wskaźnika wśród wszystkich regionów w okresie badawczym);

$x_{\max}$ — normatywna wartość wskaźnika — stymulatora (największa wartość wskaźnika wśród wszystkich regionów w okresie badawczym).

Wszystkie indykatory ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego są wskaźnikami-stymulatorami, ponieważ zwiększenie ich wartości przyczynia się do poprawy ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego oraz wzrostu potencjału współpracy interregionalnej w tym zakresie. Obliczamy znormalizowane wartości indykatorów ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego obwodów Lwowskiego i Połtawskiego zgodnie z formułą 2 (tabela 3).

Wskaźnik integralny ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego obliczamy według formuły:

$$Z_s = \sum_{j=1}^m a_{ij} z_{ij}, \quad (3)$$

gdzie:

a_{ij} — współczynnik wagowy, który określa stopień wkładu j -ego indykatora do wskaźnika integralnego ekonomicznego bezpieczeństwa (obliczamy z wykorzystaniem modelu analizy składowych głównych w programie „Statistica”);

z_{ij} — znormalizowane wartości wskaźników statystycznych¹⁴.

Wartości oraz dynamika wskaźnika integralnego (tabela 3) wskazują na: poprawę poziomu ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego w obwodzie Lwowskim w 2016 r. w porównaniu z latami poprzednimi; wzrost poziomu ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego w obwodzie Połtawskim w dłuższej perspektywie oraz nieznaczne pogorszenie w 2016 r. w porównaniu

¹⁴ Наказ Міністерства економіки України від 02 березня 2007 р. № 60 «Про затвердження методики розрахунку рівня економічної безпеки України». <http://www.expert-ua.info/>.

z 2015 r.; wyższy poziom bezpieczeństwa w 2016 r. w obwodzie Połtawskim (0,677) niż w obwodzie Lwowskim (0,499).

Wyniki ewaluacji stanu i dynamiki ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego obwodów Lwowskiego i Połtawskiego są zgodne z wynikiem badania potencjału rolnictwa regionów i potwierdzają możliwość uczestnictwa tych regionów w projektach interregionalnych. Udział obwodu Połtawskiego w realizacji wspólnych projektów zwiększy konkurencyjny potencjał rolniczy obwodu Lwowskiego, na przykład poprzez połączenie potencjału ludzkiego i kapitału intelektualnego, w szczególności — wiedzy komercyjnej w zakresie przetwarzania produktów rolnych.

Tabela 3. Znormalizowane wartości indykatorów oraz wskaźnik integralny ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego regionów

Rok	Wskaźnik produkcji rolniczej w stosunku do poprzedniego roku	Rentowność działalności operacyjnej przedsiębiorstw rolniczych	Stosunek inwestycji kapitałowych w rolnictwie do PRB	Stosunek tempa wzrostu wydajności pracy do tempa wzrostu płac w rolnictwie	Produkcja rolnicza na 1 mieszkańca	Produkcja roślinna na 100 ha użytków rolnych	Produkcja zwierzęca na 100 ha użytków rolnych	Integralny wskaźnik ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego
Obwód Lwowski								
2010	0,678	0,262	0,082	0,820	0,217	0,612	0,619	0,440
2011	0,808	0,323	0,092	0,820	0,247	0,649	0,607	0,469
2012	0,738	0,033	0,069	0,787	0,258	0,645	0,621	0,425
2013	0,714	0,400	0,078	0,869	0,260	0,722	0,650	0,494
2014	0,748	0,430	0,075	0,811	0,274	0,696	0,639	0,490
2015	0,688	0,178	0,080	0,525	0,266	0,736	0,628	0,433
2016	0,727	0,306	0,141	0,984	0,273	0,720	0,605	0,499
w.g.	0,090	0,117	0,184	0,093	0,152	0,165	0,198	—
Obwód Połtawski								
2010	0,634	0,452	0,218	0,820	0,551	0,551	0,280	0,481
2011	0,962	0,416	0,276	0,861	0,754	0,816	0,291	0,605
2012	0,636	0,243	0,322	0,623	0,681	0,685	0,331	0,507
2013	0,848	0,293	0,368	0,984	0,820	0,815	0,363	0,629
2014	0,687	0,551	0,299	0,689	0,799	0,902	0,370	0,626

Rok	Wskaźnik produkcji rolniczej w stosunku do poprzedniego roku	Rentowność działalności operacyjnej przedsiębiorstw rolniczych	Stosunek inwestycji kapitałowych w rolnictwie do PRB	Stosunek tempa wzrostu wydajności pracy do tempa wzrostu płac w rolnictwie	Produkcja rolnicza na 1 mieszkańca	Produkcja roślinna na 100 ha użytków rolnych	Produkcja zwierzęca na 100 ha użytków rolnych	Integralny wskaźnik ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego
2015	0,760	0,982	0,241	0,795	0,864	0,938	0,364	0,709
2016	0,732	0,570	0,425	0,770	0,899	0,922	0,366	0,677
w.g.	0,078	0,128	0,118	0,102	0,189	0,193	0,192	—

w.g. — współczynnik wagowy

Źródło: opracowanie własne.

Z tabeli 3 widać, że wzrost wartości integralnego wskaźnika ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego obwodu Lwowskiego z 0,433 w 2015 r. do 0,499 w 2016 r. jest skutkiem istotnej poprawy według kryteriów bezpieczeństwa większości indyktorów, w szczególności wskaźnika stosunku tempa wzrostu wydajności pracy do tempa wzrostu płac w rolnictwie oraz wskaźnika produkcji rolniczej w stosunku do poprzedniego roku. Jednocześnie możemy wnioskować, że pogorszenie wartości wskaźników produkcji roślinnej oraz produkcji zwierzęcej na 100 hektarów użytków rolnych w obwodzie Lwowskim doprowadziło do spowolnienia wzrostu wskaźnika integralnego. W obwodzie Połtawskim pogorszenie stanu ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego, o czym świadczy zmniejszenie wskaźnika integralnego z 0,709 w 2015 r. do 0,677 w 2016 r., nastąpiło na skutek obniżenia według kryteriów bezpieczeństwa wartości takich indyktorów, jak: rentowność działalności operacyjnej przedsiębiorstw rolniczych, wskaźnik produkcji rolniczej w stosunku do poprzedniego roku, stosunek tempa wzrostu wydajności pracy do tempa wzrostu płac w rolnictwie. A więc możemy założyć, że poziom negatywnej zmiany każdego indykatora odzwierciedla stopień przejawu odpowiednich zagrożeń dla ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego regionów.

W celu określenia wpływu zagrożeń, spowodowanych problemami w rozwoju sektora rolnego, stosuje się metody analizy wrażliwości, która polega na ocenie wpływu zmian każdego indykatora na integralny wskaźnik ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego regionu. Na podstawie funkcjonalnej zależności wskaźnika integralnego od zmiany wartości indyktorów, otrzymanej podczas analizy danych za pomocą modelu składowych głównych, obliczymy

współczynnik wrażliwości jako procentową zmianę integralnego wskaźnika bezpieczeństwa ekonomicznego, odpowiadającą zmianom indykatora o 1% przy pozostałych warunkach równych:

$$W = \frac{\Delta^2}{\Delta \delta_i} \cdot \frac{\delta_i}{2}, \quad (4)$$

gdzie:

$\Delta I/I$ — wyrażona w procentach zmiana integralnego wskaźnika ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego;

$x_i/\Delta x_i$ — wyrażona w procentach zmiana faktycznego znaczenia indykatora.

Współczynniki wrażliwości integralnego wskaźnika ekonomicznego bezpieczeństwa rolnictwa na zmianę indykatorów podane w tabeli 4. Wyniki badania wskazują, że w obwodzie Lwowskim na stan bezpieczeństwa największy wpływ mają wskaźniki produkcji zwierzęcej na 100 hektarów użytków rolnych oraz produkcji roślinnej na 100 hektarów użytków rolnych, co potwierdza wstępne założenie o negatywnym wpływie pogorszenia wartości tych indykatorów na poziom ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego. Zmniejszenie wydajności w produkcji zwierzęcej o 1% skutkuje obniżeniem wartości wskaźnika integralnego o 0,24% przy pozostałych warunkach równych. Jednocześnie należy podkreślić, że spadek wydajności w produkcji roślinnej o 1% doprowadza do zmniejszenia wskaźnika integralnego o 0,238% przy pozostałych warunkach równych.

W obwodzie Połtawskim głównym czynnikiem ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego jest produkcja roślinna na 100 hektarów użytków rolnych: zmniejszenie tego indykatora o 1% powoduje obniżenie integralnego wskaźnika o 0,262% przy pozostałych warunkach równych.

Tabela 4. Współczynniki wrażliwości integralnego wskaźnika ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego na zmianę indykatorów

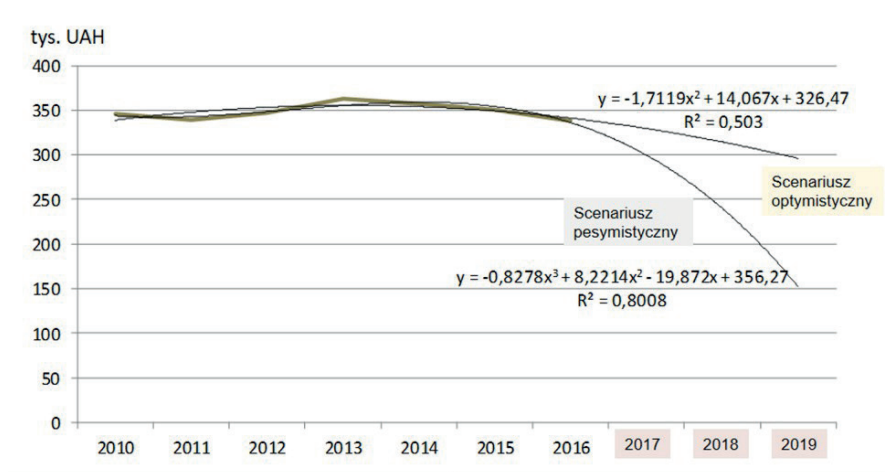
Indykator bezpieczeństwa	Współczynnik wrażliwości	
	Obwód Lwowski	Obwód Połtawski
Wskaźnik produkcji rolniczej w stosunku do poprzedniego roku, %	0,131	0,084
Rentowność działalności operacyjnej przedsiębiorstw rolniczych, %	0,072	0,108
Stosunek inwestycji kapitałowych w rolnictwie do PKB, %	0,052	0,074
Stosunek tempa wzrostu wydajności pracy do tempa wzrostu płac w rolnictwie, razy	0,183	0,116

Indykator bezpieczeństwa	Współczynnik wrażliwości	
	Obwód Lwowski	Obwód Połtawski
Produkcja rolnicza na 1 mieszkańca (ceny stałe 2010 r.), UAH	0,084	0,025
Produkcja roślinna na 100 ha użytków rolnych, tys. UAH	0,238	0,262
Produkcja zwierzęca na 100 ha użytków rolnych, tys. UAH	0,240	0,104

Źródło: opracowanie własne.

Opracowanie kierunków polityki regionalnej badanych regionów oraz strategicznych priorytetów współpracy interregionalnej w rolnictwie powinno opierać się na wynikach prognozowania dynamiki indykatorów, których zmiana ma największy wpływ na poziom ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego.

Dla obwodu Lwowskiego istnieje bardzo wysokie prawdopodobieństwo (80%) występowania scenariusza pesymistycznego (rys. 4), według którego nastąpi istotny spadek wskaźnika produkcji zwierzęcej na 100 hektarów użytków rolnych (z 299,6 tys. UAH w 2017 r. do 151 tys. UAH w 2019 r.). Jako scenariusz optymistyczny spozrzegana jest prognoza mniej gwałtownego obniżenia wartości tego indykatora (z 329,4 tys. UAH w 2017 r. do 295,9 tys. UAH w 2019 r.) o znacznie niższym prawdopodobieństwie (50%).

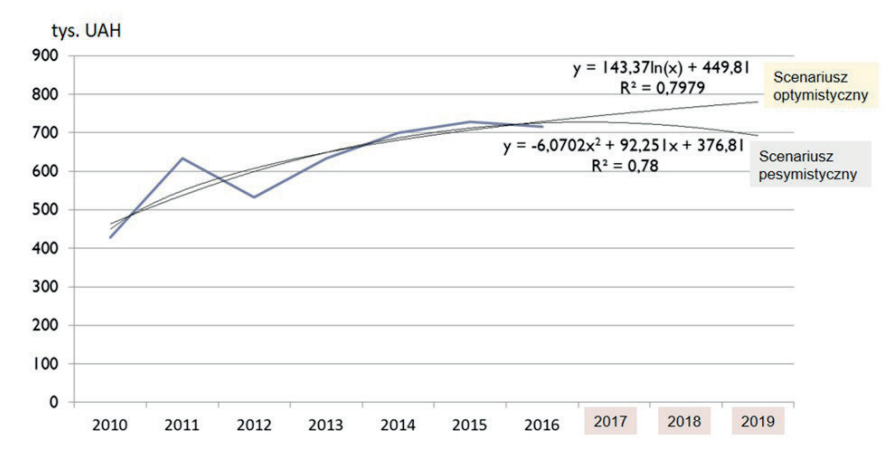

Rys. 4. Prognoza zmiany wskaźnika „Produkcja zwierzęca na 100 hektarów użytków rolnych” w obwodzie Lwowskim

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych¹⁵.

¹⁵ Сільське господарство України у 2016 р. К.: Держстат України, 2017. <http://www.ukrstat.gov.ua>.

W obwodzie Połtawskim optymistyczny i pesymistyczny scenariuszy prognozy dynamiki wskaźnika „Produkcja roślinna na 100 hektarów użytków rolnych” charakteryzują się prawie identycznym prawdopodobieństwem wystąpienia określonych trendów. Prawdopodobieństwo wzrostu tego indykatora z 747 tys. UAH w 2017 r. do 780 tys. UAH w 2019 r. szacuje się jako 79%. Z prawdopodobieństwem 78% może nastąpić spadek wartości tego wskaźnika do 692 tys. UAH w roku 2019 (rys. 5).

Rys. 5. Prognoza zmiany wskaźnika „Produkcja roślinna na 100 hektarów użytków rolnych” w obwodzie Połtawskim

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych.

Zwiększenie prawdopodobieństwa wystąpienia optymistycznych scenariuszy zmiany kluczowych wskaźników ekonomicznego bezpieczeństwa rolnictwa obwodów Lwowskiego i Połtawskiego jest możliwe w ramach współpracy interregionalnej Ukrainy z krajami UE, w szczególności z Polską. Priorytetowe kierunki takiej współpracy w sektorze rolnym mogą zostać określone w Strategii bezpieczeństwa ekonomicznego współpracy interregionalnej, której celem generalnym jest wzmocnienie bezpieczeństwa ekonomicznego państwa w procesie współpracy interregionalnej jako formy modelu strukturalnej integracji Ukrainy z UE przez optymalizację przestrzenno-sektorowych powiązań regionów, a kierunki strategiczne sformułowane w następujący sposób: zachowanie naturalnych i rozwój innowacyjnych czynników przewag konkurencyjnych jako podstawa dla bezpieczeństwa ekonomicznego regionów; zmniejszenie zagrożeń dla bezpieczeństwa ekonomicznego oraz optymalizacja współpracy

interregionalnej według kryteriów bezpieczeństwa ekonomicznego; zapewnienie konkurencyjności instytucjonalnej regionów¹⁶.

W oparciu na powyższych priorytetach Strategii bezpieczeństwa ekonomicznego współpracy interregionalnej określimy narzędzia poprawy ekonomicznego bezpieczeństwa rolnictwa regionów (tabela 5).

Tabela 5. Narzędzia poprawy ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego w modelu współpracy interregionalnej Ukrainy z krajami UE

Strategiczne priorytety współpracy interregionalnej	Narzędzia poprawy ekonomicznego bezpieczeństwa rolnictwa
Priorytet 1. Rozwój naturalnych przewag konkurencyjności jako podstawa ekonomicznego bezpieczeństwa regionów	• aktywizacja prac B&R oraz działań innowacyjnych w rolnictwie; • rozwój infrastruktury produkcji rolnej; • stworzenie potencjału adaptacyjnego współpracy interregionalnej w oparciu o poprawę jakości produktów rolnych.
Priorytet 2. Przeciwdziałanie zagrożeniom dla bezpieczeństwa ekonomicznego współpracy interregionalnej	• wdrażanie naukochłonnych projektów interregionalnych w rolnictwie; • pogłębienie współpracy sektorowej i międzybranżowej obszarów wiejskich; • kształtowanie konkurencyjnego potencjału współpracy interregionalnej w oparciu o pogłębienie integracji międzyregionalnej na Ukrainie.
Priorytet 3. Optymalizacja współpracy interregionalnej w zgodności z kryteriami bezpieczeństwa ekonomicznego	• realizacja interesów obszarów wiejskich jako osiągnięcie optymalnego poziomu bezpieczeństwa socjalnego; • zapewnienie optymalnych wartości kluczowych indyktorów bezpieczeństwa żywnościowego oraz bezpieczeństwa handlu zagranicznego.
Priorytet 4. Zapewnienie konkurencyjności instytucjonalnej regionów	• optymalizacja działalności organów państwowych i samorządu terytorialnego; • ulepszenie istniejących oraz rozwój nowych form partnerstwa publiczno-prywatnego w celu zapewnienia udziału obszarów wiejskich w projektach interregionalnych.

Źródło: opracowanie własne

Jednym z głównych kierunków praktycznej realizacji podanych w tabeli priorytetów i działań na rzecz poprawy ekonomicznego bezpieczeństwa rolnictwa jest zmniejszenie zagrożeń dla bezpieczeństwa obszarów wiejskich, które generowane przez niski poziom techniczny producentów rolnych i nierozwinięte więzi kooperacyjne. Przeciwdziałanie tym zagrożeniom będzie skuteczniejsze poprzez zaangażowanie przedsiębiorstw obwodu Połtawskiego w realizację wspólnych projektów agrarnych w regionie transgranicznym (obwód Lwowski, województwo Podkarpackie). Korzystne warunki klimatyczne, wysoka jakość

¹⁶ Бабець І. Механізми зміцнення економічної безпеки регіонів в умовах інтеррегіонального співробітництва. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Суспільно-економічні аспекти транскордонної співпраці України і Польщі*: зб. наук. пр. Львів: Ін-т регіональних досліджень НАН України, 2014. Вип. 2(106). С. 35–44.

gruntów rolnych, aktywny rozwój przedsiębiorczości w zakresie przetwórstwa surowców rolnych i produkcji żywności ekologicznej — to są czynniki budowania przewagi konkurencyjnej rolnictwa w obwodzie Połtawskim. Zastosowanie nowatorskich podejść w przetwórstwie produktów rolnych, w szczególności funkcjonowanie zintegrowanych stowarzyszeń („Zakład mleczarski w Łubnach” spółka z o.o., „Globinska Fabryka Mleczarska” publiczna spółka akcyjna, „Globinski Zakład Przetwórstwa Mięsnego” spółka z o.o.), tworzą warunki dla rozwoju współpracy sieciowej i formowania agrarnego klastra, którego misją może być produkcja ekologicznych produktów.

Jednocześnie występują problemy w rozwoju agrobiznesu w obwodzie Połtawskim: niskie tempo odnowienia bazy technicznej przedsiębiorstw, niewystarczające finansowanie projektów inwestycyjnych, niski poziom rozwoju infrastruktury technicznej i społecznej na wsi¹⁷. Rozwiązanie tych problemów jest możliwe w ramach współpracy interregionalnej poprzez realizację w obwodzie Połtawskim projektów innowacyjnych w sektorze rolnym z udziałem największego producenta maszyn rolniczych „Akpil” (woj. podkarpackie) lub producenta maszyn do przetwórstwa produktów rolnych „Kruszec” (woj. małopolskie).

Wnioski

Współpraca interregionalna proponowana jest jako środek poprawy jakości systemu bezpieczeństwa ekonomicznego regionów Ukrainy poprzez zapewnienie ich zdolności do samoorganizacji, stworzenie efektu synergii przestrzennej z połączenia potencjałów konkurencyjności regionów partnerskich, co pozwoli gospodarkom regionalnym skutecznie przeciwdziałać wpływowi czynników destrukcyjnych i dostosowywać się do zmian w otoczeniu zewnętrznym. Zmniejszenie wpływu zagrożeń zostanie osiągnięte w wyniku pogłębienia współpracy regionalnej z krajami UE i zwiększenia konkurencyjności w oparciu o integrację międzyregionalną w środku kraju.

Główne tendencje rozwoju sektora rolnego regionów Ukrainy odzwierciedlają nasilenie zagrożeń dla ekonomicznego bezpieczeństwa obszarów wiejskich, które spowodowane są nieefektywnym wykorzystaniem zasobów naturalnych i potencjału produkcyjnego, brakiem inwestycji, zmniejszeniem operacyjnej rentowności przedsiębiorstw rolniczych, pogorszeniem wydajności produkcji roślinnej i zwierzęcej w niektórych regionach, słabą dywersyfikacją rolniczych kompleksów produkcyjnych oraz niskim poziomem innowacyjno-

¹⁷ Стратегія розвитку Полтавського району: добробут, злагода, гостинність. <http://www.obladmin.poltava.ua>.

ści gospodarstw rolnych. Biorąc pod uwagę zróżnicowanie rozwoju rolnictwa w regionach Ukrainy, co potwierdzają wyniki analizy skupień, aktywizacja biegunów wzrostu obszarów wiejskich powinna opierać się na pogłębianiu współpracy naukowej i technicznej nie tylko między regionami odrębnego skupienia, wykorzystując wyłącznie ich wspólne przewagi konkurencyjne, ale również na realizacji projektów innowacyjnych wspólnie z regionami, należącymi do grup o wysokim potencjale intelektualnym rolnictwa (I i II klasa według przeprowadzonego badania). Jako główne kierunki pogłębienia integracji międzyregionalnej w celu poprawy konkurencyjności ukraińskich przedsiębiorstw rolnych na rynkach europejskich określimy wzrost konkurencyjności wewnętrznej w oparciu o techniczną i technologiczną modernizację przedsiębiorstw oraz wzmocnienie konkurencyjności zewnętrznej poprzez zapewnienie jakości produktów zgodnie z europejskimi standardami i normami technicznymi, wprowadzenie zaawansowanych technologii i zwiększenie stopnia przetworzenia produktów rolnych.

Oczekiwanym podstawowym efektem współpracy interregionalnej jest poprawa stanu ekonomicznego bezpieczeństwa regionów, w szczególności w sektorze rolnym. W związku z tym, działania dotyczące opracowania kierunków strategicznych współpracy interregionalnej oraz oceny jej skuteczności powinny bazować się na wynikach ewaluacji poziomu ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego według metody, obejmującej: ocenę stanu ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolnego każdego regionu przez wyliczenie wskaźnika integralnego z uwzględnieniem kluczowych indykatorów rozwoju rolnictwa; analizę dynamiki wskaźnika integralnego; obliczenie wrażliwości integralnego wskaźnika na zmianę każdego indykatora przy pozostałych warunkach równych; identyfikację najważniejszych czynników bezpieczeństwa oraz najistotniejszych zagrożeń; prognozy zmiany indykatorów, które występują głównymi czynnikami bezpieczeństwa.

Poprawa ekonomicznego bezpieczeństwa sektora rolniczego jest możliwa w modelu współpracy interregionalnej Ukrainy z krajami UE, której podstawowymi narzędziami są: (1) rozwój czynników konkurencyjnych na podstawie aktywizacji działalności innowacyjnej przedsiębiorstw rolnych i tworzenie infrastruktury, sprzyjającej tworzeniu potencjału adaptacyjnego współpracy interregionalnej w oparciu o poprawę jakości produktów rolnych; (2) zmniejszenie zagrożeń dla bezpieczeństwa ekonomicznego poprzez wdrażanie projektów wysokich technologii w ramach sektorowej i międzybranżowej współpracy obszarów wiejskich przy wsparciu parków technologicznych; (3) optymalizacja wskaźników bezpieczeństwa ekonomicznego obszarów wiejskich według kryterium bezpieczeństwa, przede wszystkim społecznych, żywnościowych i handlu zagranicznego; (4) wzmocnienie instytucjonalnego komponentu rozwoju

obszarów wiejskich na bazie skoordynowanej współpracy władz państwowych i samorządu terytorialnego, intensyfikacja partnerstwa publiczno-prywatnego w realizacji projektów interregionalnych w sektorze rolnym.

Bibliografia

1. Беленький П.Ю., Мікула Н.А., Матвеев Є.Е. *Конкурентність на транскордонних ринках*: монографія. Львів: ІРД НАН України, 2005.
2. Мікула Н. *Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво*: монографія. Львів: ІРД НАН України, 2004.
3. Мовчан В. Що змінилося в українській економіці від Угоди про асоціацію — дослідження. <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/05/18/7049377/>.
4. Зовнішня торгівля України з країнами ЄС. <http://www.ukrstat.gov.ua>.
5. Експорт-імпорт окремих видів товарів за країнами світу за січень-грудень 2013 року. http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2013/zd/e_iovt/arh_iovt2013.htm.
6. Зовнішня торгівля окремими видами товарів за країнами світу за січень-грудень 2017 року. http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/zd/e_iovt/arh_iovt2017.htm.
7. Стан зовнішньоекономічних відносин з країнами ЄС. <http://www.ukrstat.gov.ua>.
8. Сільське господарство України у 2017 р. http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/09/zb_sg2017.pdf.
9. Індеси цін реалізації сільськогосподарської продукції. <http://www.ukrstat.gov.ua>.
10. Маркович В.В. Методичні підходи до дослідження соціально-економічної ефективності транскордонного співробітництва. *Регіональна економіка*. 2015. №1(75), с. 136–144.
11. Kawałko B. Program Polska-Białoruś-Ukraina w polityce rozwoju regionów przygranicznych. *Barometr regionalny*. Tom 13, nr 2, s. 7–27, s. 26.
12. Полтавщина продовжуватиме розвивати тісну співпрацю з воєводствами Польщі. <https://www.adm-pl.gov.ua/news/poltavshchina-prodovzhuvatime-rozvivati-tisnu-spiivpracyu-z-voievodstvami-polshchi>.
13. Strategia rozwoju województwa podkarpackiego na lata 2007–2020. <https://www.podkarpackie.pl/attachments/article/2634/STRATEGIA-ROZWOJU-WOJEWODZTWA-PODKARPACKIE-2020.pdf>. s. 39–40.
14. Наказ Міністерства економіки України від 02 березня 2007 р. № 60 «Про затвердження методики розрахунку рівня економічної безпеки України». <http://www.expert-ua.info/>.
15. Бабець І. Механізми зміцнення економічної безпеки регіонів в умовах інтеррегіонального співробітництва. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Суспільно-економічні аспекти транскордонної співпраці України і Польщі*: зб. наук. пр. Львів: Ін-т регіональних досліджень НАН України, 2014. Вип. 2(106). С. 35–44.

Economic security of interregional cooperation of Ukraine with EU countries: a strategic direction — agriculture

Abstract

The aim of the article is to define the theoretical and methodological foundations, strategic priorities and institutional tools to strengthen the economic security of Ukrainian regions in interregional cooperation with EU countries in the agricultural sector. The methodological assumptions of interregional cooperation between Ukraine and the EU countries as a means of improving the state of economic security are presented. The typological classification of Ukrainian regions according to the agricultural potential level based on the cluster analysis methodology is developed. The directions for strengthening the economic security of regions in the agricultural sector based on a combination of their competitive advantages are suggested. The basic methodological assumptions in the field of improving economic security in the agricultural sector of regions that are participants in the interregional cooperation are defined. The economic security of the agricultural sector of the Lviv and Poltava regions is assessed and on this basis the strategic priorities of interregional cooperation are justified. An illustration of the interregional cooperation model is to identify the possible sectoral and inter-branch links of the Lviv and Poltava regions with the provinces of Podkarpackie and Małopolskie.

Keywords: economic security, interregional cooperation, agricultural sector, agricultural potential, threats, strategic priorities.

Sławomir Stanisław Dębski¹, Dariusz Skalski², Piotr Lizakowski³

¹ Pomorska Szkoła Wyższa w Starogardzie Gdańskim, Towarzystwo Naukowe w Grudziądzu (sladeb@wp.pl, tn.grudza@gmail.com)

² Akademia Wychowania Fizycznego i Sportu im. Jędrzeja Śniadeckiego w Gdańsku, Wydział Wychowania Fizycznego — Zakład Sportów Wodnych (mshalina@hotmail.pl, dskalski60@gmail.com)

³ Akademia Marynarki Wojennej im. Bohaterów Westerplatte w Gdyni, Wydział Dowodzenia i Operacji Morskich (piotrl@interia.pl)

Bezpieczeństwo społeczne — wybrane zagadnienia

Streszczenie

Proces badawczy realizowany w przestrzeni zarządzania państwem demokratycznym aksjologicznie i prakseologicznie prowadzi do krytyki współczesnego instytucjonalizmu stanowiąc interdyscyplinarne wyzwanie badawcze.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo społeczne, administracja publiczna, demokracja, zarządzanie państwem, zagrożenia.

Wstęp

Bezpieczeństwo posiada wiele definicji. Na użytek niniejszego opracowania przyjmuje się wersję klasyczną wynikającą z interpretacji językowej za słownikiem języka polskiego: stan niezagrożenia, spokoju, pewności¹.

Spółeczeństwo: ogół ludzi pozostających we wzajemnych relacjach wynikających z warunków życia, podziału pracy i udziału w życiu kulturowym; też: ogół obywateli danego okręgu, miasta itp.²

Bezpieczeństwo społeczne to stan niezagrożenia, spokoju i pewności ogółu ludzi we wzajemnych relacjach wynikających z warunków życia, podziału pracy i udziału w życiu kulturowym mieszkańców danego terytorium.

Gdy bierzemy pod uwagę wyodrębnione administracyjnie terytorium, to w krajach o ustroju demokratycznym wyrażamy wspólnotę samorządu

¹ Drabik L., Sobol E., *Słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa 2018, s. 89.

² *Ibidem*, s. 671.

terytorialnego. Odnosząc się do mieszkańców terytorium objętego granicami uznanymi prawem międzynarodowym wyrażamy państwo.

Analiza stanu w Polsce

Stan niezagrożenia, spokoju i pewności nie jest tożsamy poczuciu bezpieczeństwa. Poczucie bezpieczeństwa to emocjonalny stan będący konsekwencją np. zintensyfikowanego marketingu w zakresie działań Policji. Liczne medialne formuły audio, video oraz pisane kształtują postrzeganie zgodnie z intencjami twórcy, niestety, niezwykle rzadko odzwierciedlają faktyczną rzeczywistość wirtualizując ją w stopniu znacznym.

Od czasów PRL służby mundurowe niejako odgórnym, pochodzącym ze sfer rządzących poleceniem były prezentowane w tzw. dobrym świetle. W tej branży tworzono sztuczny etos. Okres ten w Polsce unifikował społeczeństwo i jego kulturowość m.in. tworząc tzw. etos klasy robotniczej a następnie służb mundurowych.

Zjawiskiem jakie wtedy miało miejsce w sposób namacalny były obchody okolicznościowe różnych rocznic. To zjawisko i dziś wykorzystuje się, jak i wtedy m.in. w promocji osób zmierzających do uzyskania stanowiska w administracji publicznej. Bywa, że wyszukuje się możliwości wynikające z historii na nowo je prze-interpretując lub wymyślając nowe i uzasadniając w sposób mający jak i w PRL przekonać masy — czyli społeczeństwo w Polsce. Tym zjawiskiem objęte były obchody Milicji Obywatelskiej dziś Policji (ta sama instytucja pod zmienioną nazwą). Obchody te przyporządkowano na dzień powołania. Tym samym mechanizmom podlegało świętowanie policji politycznej mającej pierwotnie nazwę Urząd Bezpieczeństwa (UB) następnie Służba Bezpieczeństwa (SB), później Urząd Ochrony Państwa (UOP), a obecnie ABW (Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego) — najbardziej zbrodnicza instytucja tamtych czasów — współcześnie zdania są podzielone.

W pierwszej fazie gdy etos klasy robotniczej już był ugruntowany podjęto się tworzenia etosu i tych instytucji. Pierwotnie obchodzono je osobno, tj. rocznica powstania MO i osobno rocznica powstania SB (informacje na transparentach, w ogłoszeniach medialnych). Następnie gdy okazało się, że MO pozyskała przychylność społeczeństwa wynikającą lokalnie i krajowo z uznanych działań funkcjonariuszy w zakresie zapewnienia bezpieczeństwa ruchu drogowego, zwalczania i zapobiegania przestępczości kryminalnej oraz wsparcia edukacji szkolnej w zakresie bezpieczeństwa i porządku publicznego połączono święta wpisując obchody jako rocznica MO i SB (SB wstępnie wymieniano w drugiej kolejności). Następnie wprowadzono już u schyłku PRL

formułę świętowania jako rocznicę SB i MO (zmieniono kolejność) wskazując który resort stanowi największą siłę w państwie. Tworzenie ich etosu miało na celu ugruntowanie w społeczeństwie pozytywnych emocji i szacunku np. dla munduru gdy tymczasem pod nim często kryją się ludzie łamiący prawo o czym wiadomo i obecnie choćby z licznych doniesień medialnych, które w przypadkach najbardziej drastycznych nie mają możliwości ukrycia faktów. W zamian za pozytywne opiniowanie często wybrani funkcjonariusze tych służb brali udział w realizacji tzw. brudnych zadań dla rządzących a jako przykładem posłużymy się znanym zabójstwem ks. Jerzego Popiełuszki w tamtym czasie monitorowanym medialnie i do dziś niewyjaśnionego w wielu okolicznościach a w tym sprawstwa kierowniczego. Tego rodzaju forma zadań ma miejsce i obecnie np. poprzez nakłanianie przez funkcjonariuszy służb mundurowych chorych psychicznie aby przyznali się do zbrodni i umieszczenie ich w porozumieniu z prokuratorami oskarżającymi oraz wyrokującymi sędziami w zakładach karnych pozostawiając sprawców zbrodni poza obrębem realizowanych działań ale za to uzyskanie awansów, premii a rządzącym w tym ministrom spraw wewnętrznych pozytywną ocenę opinii publicznej. Tak dotrwno do 1989 r. do niezidentyfikowanych na dzień dzisiejszy powiązań umożliwiających spotkania w Magdalence pod Warszawą gdzie doprowadzono do porozumień gwarantujących bezkarność i możliwość uczestnictwa w życiu publicznym funkcjonariuszom służb PRL. Bezkarność szczególnie dotyczyła funkcjonariuszy policji politycznej czyli SB.

Liczne analizy pozwalają przyjąć, że w tamtym czasie w wyniku nieformalnych porozumień ustalono dla Polski wariant rozwoju typu chilijskiego (w układzie, jak podczas usuwania rządu Salvadora Allende na rzecz Augusto Pinocheta³) charakteryzujący się minimalizacją wartości nabywczej krajowego pieniądza, przejściem rządu przez osoby wskazane oraz likwidacją i przejściem majątku narodowego w formie przemysłu, banków i innego rodzaju firm przez wąską, wcześniej ustalona grupę osób kosztem całego społeczeństwa.

Rozważania w zakresie bezpieczeństwa społecznego powiązane są z możliwością ujęcia matematycznego, pozwalającego na bardziej wnikliwą orientację co do problemu. Zjawisko to, najlepiej tłumaczy teoria chaosu⁴. Procesy społeczno-polityczne okresu transformacji w Polsce są złożone i trudno przewidywalne. Wynika to z bogactwa działania układu, a nie braku jakiegokolwiek determinizmu. Odnosząc się do doboru kadr, które decydują, podstawowe procesy zachodzące na poziomie jednostek były proste i do

³ Klein N., *Doktryna szoku*, wyd. Muza, Warszawa 2009, s. 345–395.

⁴ Tempczyk M., *Teoria chaosu a filozofia*, wyd. CIS, Warszawa 1998, s. 9.

ustalenia, natomiast utworzona dzięki nim całość uzyskała własne formy działania, które mogą prowadzić do uporządkowania na wyższym poziomie. Wyłonione w niekontrolowany sposób nie pozwoliły na ustalenie warunków początkowych zachodzących przemian. Przez to brak było możliwości wyodrębnienia przestrzeni, która pozwoliłaby na ustalenie wszystkich możliwości warunków początkowych tworzącego się systemu i ustroju. Stąd wyniknęło, że obszar polityki w czasie przekazywania i przejmowania władzy w Polsce nie był spójny, tj. składał się z różniących się od siebie grup po obu stronach, zarówno po stronie przekazujących władzę, jak i przejmujących ją. W konsekwencji nowy obszar w polityce nie mógł być skierowany w stronę demokracji, tym samym działania nie mogły mieć charakteru ciągłego odejścia od PRL-owskiej, monopartyjnej rzeczywistości. Drobną zmianą punktu wyjścia, np. w deklarowanym światopoglądzie, którego treść wynikała z utrwalonych politycznie reguł i przewidywalnych zachowań, prowadziła do radykalnych zmian i miała wpływ na ostateczny rezultat⁵. Wrażliwość ta była konsekwencją niestabilności układu, czyli wzmocnienia się drobnych zmian i zaburzeń, tłumaczy je tzw. „efekt motyla”⁶. System społeczno-polityczny poddano chaotycznej dynamizacji.

Symbolicznym obrazem tamtych powiązań i obecnej sytuacji w Polsce mającej wpływ na stan bezpieczeństwa jest fakt utworzenia tzw. komisji weryfikacyjnych na terenie miast wojewódzkich. W województwie gdańskim przewodniczącym komisji został Bogdan Borusewicz. To jedyne województwo w Polsce, w którym pozytywnie zweryfikowano wszystkich funkcjonariuszy SB i innych służb np. Wojskowej Służby Wewnętrznej — komórek politycznych, z pominięciem udających się na emeryturę. Pozytywna weryfikacja umożliwiła wejście gdy mówimy o byłych funkcjonariuszach SB do wszystkich struktur administracji publicznej najczęściej na stanowiska kierownicze a w tym Policji, Straży Granicznej w Gdańsku, prokuratur, sądów, Państwowej Inspekcji Pracy, Państwowej Inspekcji Handlowej, Najwyższej Izby Kontroli i wielu innych. Przykładowo w Policji komendantem komisariatu mógł zostać aspirant były funkcjonariusz SB (np. R. Mormol z Komisariatu Obłuze w Gdyni posiadający wykształcenie średnie) i inni, których nazwisk i danych nie sposób wszystkich wymienić gdyż zabrałoby to miejsca całej publikacji, a celem autorów jest artykuł. Natomiast osoby posiadające wykształcenie wyższe poza resortowe traktowano przedmiotowo uniemożliwiając awanse np. w Gdyni w 1999 r. po ukończeniu pierwszy studiów magisterskich w formule uzupełniającej tj. dwuletniej na jedynym kierunku, w którym umożliwiono przez Uniwersytet Gdański służbom

⁵ *Ibidem*, s. 19–67.

⁶ Halpern P., *Na tropach przeznaczenia. Z dziejów przewidywania przyszłości*, Warszawa 2004, s. 19–21.

mundurowym kształcenie, czyli na politologii, po obronach usunięto wszystkich absolwentów przenosząc do Gdańska i Sopotu lub całkowicie usunięto z resortu jako osoby niewygodne. Tych nazwisk nie przytaczamy. Autorom tekstu znane są fakty i okoliczności tych zachowań osobiście.

Przyzwolenie B. Borusewicz i innych w Gdańsku m.in. na pozytywną weryfikację byłych funkcjonariuszy resortu SB pozwoliło temuż na uzyskania m.in. w latach 1991–2001 funkcji Posła RP, w latach 1997–2000 funkcji wiceministrem MSWiA (istotny okres czasu, Robert Sobkowicz, zraniony fotoreporter „Naszego Dziennika”, który stracił oko, wytoczył proces przedstawicielom MSWiA oraz Komendy Stołecznej Policji, zabezpieczającym w czerwcu 1999 r. manifestację pracowników radomskiego „Łucznika” pod budynkiem MON; na użycie broni gładkolufowej zgodę wyraził wiceminister MSWiA B. Borusewicz, twierdząc, że w tzw. armatce wodnej zaciął się zawór; to pierwszy raz od 1990 r. gdy użyto wobec manifestujących broni, powodując ciężkie uszkodzenie ciała⁷), a następnie od 2005 r. senatora, a nawet co jest znamienne w tej sytuacji 8 lipca 2010 r. był tymczasowo wykonującym obowiązki prezydenta RP po katastrofie w Smoleńsku i dalszy rozwój kariery w administracji publicznej trwającej do dziś. Zaobserwowano, że w tamtym okresie Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji Marek Biernacki, który znany był głównie jako likwidator majątku byłej Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (tzw. głównej siły narodu w okresie PRL) także na stałe wpisał się w życie publiczne. Obaj panowie zostali członkami i byli desygnowani na różne funkcje publiczne przez partię Platforma Obywatelska w czasie jej rządzenia Polską i mają swoje miejsce w parlamencie do dziś. Założycielami partii PO byli Donald Tusk, Maciej Płażyński i Andrzej Olechowski. Obecnie wiadomo z archiwum IPN, że Maciej Płażyński to TW (tajny współpracownik SB) pseudonim operacyjny Oskar, Andrzej Olechowski pseudonim Must, a Donald Tusk łączony jest ze związkami Gdańskiego Towarzystwa Społeczno-Gospodarczego „Kongres Liberalów” następnie przekształconego w partię KLD (Kongres Liberalno-Demokratyczny) i finansami niemieckiej partii CDU. Informacje powyższe drukowano w wielu mediach pisanych, częściowo w internecie, m.in. życiorys Bogdana Borusewicz i innych wymienionych tu polityków stąd nie dostrzega się potrzeby wskazywania źródeł informacji, gdyż są powszechnie znane.

Na wszystkie te okoliczności nakłada się rozwój nauk, a w tym psychologii, które umożliwiają manipulację społeczeństwem. Najbardziej powszechne zastosowanie ma odkryty i opracowany przez Roberta Bolesława Zajonca (pol-

⁷ http://forum.gazeta.pl/forum/w,28,1894641,1894641,Czy_dziennikarz_Naszego_Dziennika_.html, odczyt 09.10.2018 r.

skiego pochodzenia amerykańskiego psychologa społecznego) efekt ekspozycji, będący podstawą teorii emocji⁸, którą skrótowo przedstawiono w następujących punktach cyt.: 1. sądy emocjonalne są pierwotne w stosunku do procesów poznawczych, 2. emocje mają zasadnicze znaczenie adaptacyjne dla organizmu, umożliwiają podstawową kategoryzację obiektów i zdarzeń jako przyjemnych, 3. reakcje emocjonalne są nieuniknione; w odróżnieniu od sądów poznawczych na temat obiektywnych cech bodźców na reakcje emocjonalne towarzyszące tym bodźcom nie można wpływać w sposób dowolny; reakcje emocjonalne powstają najczęściej niezależnie od woli; zachodzenie reakcji emocjonalnych, a co ważniejsze ich odnawianie się, odbywa się bez wysiłku; w przeciwieństwie do tego pewne sądy poznawcze wymagają tego, 4. sądy emocjonalne mają tendencję do bycia nieodwołalnymi, 5. w sądy emocjonalne zamieszczone jest „ja”, określają one bowiem stan osądzającego w stosunku do obiektu osądzanego, 6. reakcje emocjonalne są trudne do werbalizowania; znaczącym aspektem pierwszych wrażeń jest ich natychmiastowość, odczucie to nie zawsze jest precyzyjne i nie zawsze przekracza próg świadomości, ale zawsze się pojawia; człowiek nie dysponuje środkami werbalnymi efektywnymi dla precyzyjnego poinformowania, dlatego lubi innych ludzi i inne obiekty; komunikowanie emocji zależy więc znacznie bardziej od kanałów niewerbalnych; w dziedzinie niewerbalnej ekspresji uczuć odkrywa się pierwotną warstwę emocji, 7. emocje i poznawanie są oddzielnymi i częściowo niezależnymi systemami; reakcje emocjonalne nie muszą zależeć od procesów poznawczych; cechy bodźców przydatne do rozróżniania, rozpoznawania czy kategoryzowania obiektów i zdarzeń mogą być nieużyteczne, gdy chodzi o ich wartościowanie, 8. reakcje emocjonalne mogą być oddzielone od treści; w wielu przypadkach człowiek nie potrafi sobie przypomnieć treści danego zdarzenia, lecz z łatwością uprzytomnia sobie, jakie emocje ono w nim wzbudziło, 9. emocje mogą być nieuświadomione, 10. reakcja emocjonalna następuje automatycznie, niezależnie od woli i może być zewnętrznie sterowana.

Od 1989 r. i dalej spotkań w 1990 r. na różnych szczeblach życia publicznego ujawniono informacje, iż ich uczestnikami byli także znany George Soros (amerykański inwestor giełdowy pochodzenia węgiersko-żydowskiego, fundator Open Society Foundations i licznych fundacji, w tym m.in. wciąż działającej Fundacji im. Stefana Batorego w Polsce — usunięty z Rosji i Węgier za działania na szkodę państwa), przedstawiciel rodziny Rotschild (międzynarodowej rodziny niemieckich Żydów, związanej z bankowością i finansami, z nadanymi przez rządy Austrii i Wielkiej Brytanii tytułami szlacheckimi, posiadająca silną pozycję w Europie. Jedna z najbogatszych rodzin na świecie), a także agenci

⁸ Zajonc R.B., *Social psychology: An experimental approach*, Brooks/Cole, California 1980.

amerykańskiej CIA (tj. Central Intelligence Agency tł. Centralna Agencja Wywiadowcza, która zadania realizuje wyłącznie poza USA w interesie USA), jak wynika ze słów prof. dr hab. Witolda Kieżuna w medialnym wystąpieniu TVP 1 lutego 2018 roku, uczestnika tamtych wydarzeń. Udział CIA jako agencji skierowanej działaniami przeciwko totalitaryzmowi wydaje się oczywiste i tłumaczy powołanie w Polsce tajnych miejsc izolacji dla tzw. terrorystów przetrzymywanych przez CIA poza wszelką kontrolą. Tłumaczy także przyjęcie opcji chilijskiej dla rozwiązań ekonomicznych i gospodarczych oraz politycznych w Polsce dlatego, że w Chile do zmian doprowadził udział nie kogo innego, jak CIA, a w tamtym czasie Polska była krajem totalitarnym — wrogiem. Uwzględniając te okoliczności w wyniku analiz przyjmujemy, że wobec społeczeństwa w Polsce stosowano także wskazywane jako najbardziej zaawansowane sposoby manipulacji społecznej wypracowane przez amerykańskiego naukowca Noama Chomskiego (amerykańskiego językoznawcę, filozofa, działacza politycznego, profesora językoznawstwa w Massachusetts Institute of Technology, współtwórcy gramatyki transformacyjno-generatywnej, współtwórca psycholingwistyki, informatyki) na rzecz kształcenia CIA w USA:

1. Odwróćcie uwagę. Kluczowym elementem kontroli społeczeństwa jest strategia polegająca na odwróceniu uwagi publicznej od istotnych spraw i zmian dokonywanych poprzez technikę ciągłego rozpraszania uwagi i nagromadzenia nieistotnych informacji. Strategia odwrócenia uwagi jest również niezbędna, aby zapobiec zainteresowaniu społeczeństwa podstawową wiedzą z zakresu, m.in. demokracji, administracji, ekonomii, psychologii.
2. Stwórzcie problemy, po czym zaproponujcie rozwiązanie. Ta metoda jest również nazywana „problem — reakcja — rozwiązanie”. Tworzy „sytuację”, mającą na celu wywołanie reakcji u odbiorców, którzy będą się domagali podjęcia kroków zapobiegawczych. Na przykład: wykreujcie kryzys ekonomiczny, aby usprawiedliwić radykalne cięcia praw społeczeństwa i demontaż świadczeń społecznych.
3. Stopniujcie zmiany. Akceptacja aż do nieakceptowalnego poziomu. Przesuwajcie granicę stopniowo, krok po kroku, przez kolejne lata. Umożliwi to zapewnienie minimum świadczeń, prywatyzację, spowoduje niepewność jutra, masowe bezrobocie, niski poziom płac, brak gwarancji godnego zarobku — zmiany, które wprowadzone naraz wywołałyby wystąpienia społeczne.
4. Odwlekajcie zmiany. Kolejny sposób na wywołanie akceptacji niemiłej widzianej zmiany to przedstawienie jej jako „bolesnej konieczności” i otrzymanie przyzwolenia społeczeństwa na wprowadzenie jej w życie w przyszłości. Łatwiej zaakceptować przyszłe poświęcenie, niż poddać się mu z miejsca. To konsekwencja naiwnej tendencji do zakładania, że „wszystko będzie dobrze” i że być może uda się uniknąć poświęcenia.
5. Mówcie do społeczeństwa, jak do małego dziecka. Większość treści skierowanych do opinii publicznej wykorzystuje sposób

wysławiania się, argumentowania czy wręcz tonu protekcyjnego, jakiego używa się przemawiając do dzieci lub umysłowo chorych. „Jeśli będziesz mówić do osoby tak, jakby miała ona 12 lat, to wtedy, z powodu sugestii, osoba ta najczęściej odpowie lub zareaguje bezkrytycznie, tak jakby rzeczywiście miała 12 lub mniej lat”. 6. Skupcie się na emocjach, nie na refleksji. Wykorzystywanie aspektu emocjonalnego to technika mająca na celu obejście racjonalnej analizy u jednostki. Użycie mowy nacechowanej emocjonalnie umożliwia zaszczepienia danych idei, lęków i niepokojów oraz wywołania określonych zachowań. 7. Utrzymajcie społeczeństwo w ignorancji i przeciętności. Spraw, aby społeczeństwo było niezdolne do zrozumienia technik oraz metod kontroli i zniewolenia. „Edukacja oferowana niższym klasom musi być na tyle uboga i przeciętna, na ile to możliwe, aby przepaść ignorancji pomiędzy niższymi a wyższymi klasami była dla niższych klas niezrozumiała”. 8. Utwierdźcie społeczeństwo w przekonaniu, że dobrze jest być przeciętnym. Pokazywanie rzeczywistości bardziej absurdalną niż jest naprawdę, to bardzo pożyteczny trik. Generuje przyjemną reakcję emocjonalną — w obliczu absurdu można poczuć swoją wyższość. Z drugiej jednak strony ta wykoślawiona rzeczywistość coraz mniej skłania do angażowania energii, by chcieć zmieniać to, co nie pasuje. Sprawcie, aby społeczeństwo uwierzyło, że to „cool” być głupim, wulgarnym i niewykształconym. 9. Zamieńcie bunt na poczucie winy. Pozwólcie, aby jednostki uwierzyły, że są jedynymi winnymi swoich niepowodzeń, a to przez niedostatek inteligencji, zdolności, starań. Tak więc zamiast buntować się przeciwko systemowi polityczno-ekonomicznemu, jednostka będzie żyła w poczuciu dewaluacji własnej wartości, winy, co prowadzi do depresji, a ta do zahamowania działań. 10. Poznajcie ludzi lepiej, niż oni samych siebie. Dzięki biologii, neurobiologii i psychologii stosowanej „system dominacji” osiągnął zaawansowaną wiedzę na temat istnień ludzkich, zarówno fizyczną jak i psychologiczną, zna lepiej jednostkę niż ona sama siebie. Oznacza to, że w większości przypadków ma większą kontrolę nad jednostkami, niż jednostki nad sobą⁹.

Przyjmuje się stwierdzenie, że tło polityczne i finansowe posiada wpływ na stan bezpieczeństwa państwa, każdego niezależnie od ustroju.

W Polsce prowadzi się badania opinii publicznej w zakresie poczucia bezpieczeństwa zaś częściowe badania stanu bezpieczeństwa m.in. poprzez analizę danych statystycznych Policji. Dane takie nie pozwalają na stwierdzenie istnienia stanu bezpieczeństwa. Wadliwa analiza natomiast umożliwia fałszowanie obrazu rzeczywistego stanu umożliwiając istnienie

⁹<http://rak.salon24.pl/378960,technika-manipulacji-w-polsce-na-przykladach>, odczyt 21.02.2015 r.

niedostrzeganych zagrożeń i ich rozwój. Zagrożenia mogą i zazwyczaj są realizowane w zróżnicowanej czasoprzestrzeni wynikającej z przesłanek, których nie ujęto zwykle w prognozowaniu oraz pominięto w formach zapobiegawczych.

Zagrożenia — wybrane zagadnienia

Oprócz standardowo przyjętych zagrożeń bezpieczeństwa społecznego obecnie wskazywane są zjawiska ujawniające się w instytucjach publicznych.

Toczy się debata w zakresie usprawnienia i poprawy działania sądownictwa w znaczeniu sędziów jako funkcjonariuszy publicznych. Uprawnienia sędziów oraz ich cele i zadania ujęto w Konstytucji RP, która uprawomocniła się w 1997 r. W kształtowaniu jej treści brali udział wszyscy uczestnicy spotkań w Magdalence pod Warszawą w 1989 r. oraz funkcjonariusze publiczni instytucji naukowych, parlamentarnych i innych. Po wielu debatach jej treść uznano i wdrożono w życie.

Obecnie jej treść zwłaszcza w zakresie działania sądownictwa budzi sprzeciw wielu grup społecznych i politycznych.

Zacytujmy: Art. 173. Sądy i Trybunały są władzą odrębną i niezależną od innych władz. Zapis ten jest konsekwencją treści Art. 10. Ustrój Rzeczypospolitej Polskiej opiera się na podziale i równowadze władzy ustawodawczej, władzy wykonawczej i władzy sądowniczej. Władzę ustawodawczą sprawują Sejm i Senat, władzę wykonawczą Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej i Rada Ministrów, a władzę sądowniczą sądy i trybunały.

Pojęcia te wywodzą się z epoki Oświecenia (okres w historii Europy przypadający na koniec XVII wieku do początku XIX wieku) wypracowane przez klasyków m.in. przez Johna Locke'a, Monteskiusza i J.J. Rousseau¹⁰. Podział władz stanowi model organizacji państwa, w którym funkcje prawodawcze, wykonawcze i sądownicze są od siebie oddzielone i powierzone niezależnym od siebie ciałom. W zamyśle w sposób bezwzględny. Powodem takiego ujęcia był odwrót od jednowładztwa prezentowanego w monarchicznych ustrojach państw, który w wyniku utrzymywania funkcji prawodawczej, wykonawczej i sądowniczej jednoosobowo prowadził do wielu krzywd, zaburzeń życia publicznego i sprzeciwu społecznego. Polska w okresie transformacji od państwa o ustroju totalitarnym (system rządów nazywany reżimem politycznym, w którym państwo tj. instytucje i administracja publiczna w pełni kontroluje społeczeństwo i stara się nadzorować wszystkie aspekty życia publicznego

¹⁰ Locke J., *Dwa traktaty o rządzie*, wyd. aletheia, Warszawa 2015, s. 79–85; Monteskiusz, *O duchu praw*, Wyd. Antyk, Warszawa 2003, s. 231–235; Rousseau J.J., *Umowa społeczna*, wyd. Antyk Marek Derewiecki, Warszawa 2013, s. 53.

i prywatnego na tyle, na ile jest to możliwe) do ustroju demokratycznego (system i forma sprawowania władzy, w których źródło władzy stanowi wola większości obywateli sprawujących rządy bezpośrednio lub za pośrednictwem przedstawicieli) rozpoczętego spotkaniami w Magdalence pod Warszawą w 1989 r. ulegała powolnej entropii totalizmu. Wiele pojęć Konstytucji obciążone są tą spuścizną — także ujęciem w Konstytucji pojęcia funkcja zastąpionym pojęciem władza, które zaburza percepcję zwłaszcza sędziów, stanowczo i zdecydowanie wskazujących na siebie jako na władzę sądowniczą sprzeciwiając się przypisanemu im ustawowo pojęciu funkcjonariusz publiczny oraz zapisom innych ustaw i stanowi faktycznemu.

Faktycznie wg ustawy z dnia 27 lipca 2001 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych w treści art. Art. 2. § 1. „Zadania z zakresu wymiaru sprawiedliwości wykonują sędziowie” oraz Art. 8. § 2. „Działalność administracyjna sądów należy do organów sądów oraz do urzędników; czynności z zakresu działalności administracyjnej sądów należą także do sędziów, jeżeli to wynika z przepisów prawa” w związku z treścią Ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny Art. 115. § 13. „Funkcjonariuszem publicznym jest: 3) sędzia”, a „funkcjonariusz publiczny realizując zadania instytucji jako jej przedstawiciel, zobowiązany jest do szczególnej odpowiedzialności za dbałość o interes prawny jednostki” w kategorii postępowań sądów powszechnych wyrażającą się zachowaniem w swoim postępowaniu obowiązków wynikających z treści Konstytucji RP, ustaw a w szczególności z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego w treści Art. 7. „W toku postępowania stoją na straży praworządności, z urzędu lub na wniosek stron podejmują wszelkie czynności niezbędne do dokładnego wyjaśnienia stanu faktycznego oraz do załatwienia sprawy, mając na względzie interes społeczny i słuszny interes obywateli” i art. 9 „czuwają nad tym, aby strony i inne osoby uczestniczące w postępowaniu nie poniosły szkody”, które to części dotyczą funkcjonariuszy publicznych. Sędziego obowiązuje także treść Konstytucji RP w Art. 4. 1. „Władza zwierzchnia w Rzeczypospolitej Polskiej należy do Narodu”.

Sąd i sędziowie finansowani są z budżetu państwa, czyli z danin publicznych, a w tym podatku od każdego w Polsce. Sędzia powoływany jest przez Prezydenta. Sędziowie podlegają Ministrowi Sprawiedliwości a ten podlega Premierowi. Patrząc od strony administracyjnej konstrukcji. Stąd zapisy ustaw niezgodne z Konstytucją w których Sąd uznaje się za nie-administracyjny podmiot są błędne co do istoty swej natury. Demokracja w Polsce tak uporządkowała tą kwestię. Powoduje to wrażenie, że sędziowie nie zinternalizowali reguł ustrojowych wykazując swoją cywilizacyjną niekompetencję i zagubili istotę materii prawnej wynikającej z ducha praw Polskiej demokracji. Poddając liczne zachowania mające miejsce w publicznie toczącej się debacie z udziałem

sędziów wyraźnie dostrzega się, że uznanie się za władzę ma ścisły związek z wynoszeniem się ponad ujętego w Konstytucji Suverena, jakim wyłącznie jest i pozostaje Naród — konsekwencja idei demokracji i zapisu treści art. Art. 4. Władza zwierzchnia w Rzeczypospolitej Polskiej należy do Narodu. Naród sprawuje władzę przez swoich przedstawicieli lub bezpośrednio (nie oznacza to, że Naród przekazuje swoje uprawnienia reprezentantom). Znamiennym stała się medialna wypowiedź profesor Małgorzaty Gersdorf Pierwszego Prezesa Sądu Najwyższego i przewodniczącej Krajowej Rady Sądownictwa w Polsce z trybuny Sejmowej w 2018 r. informując, że: cyt. *Suverenem w Polsce jest Konstytucja*.

Umieszczeni na szczycie hierarchii Sądowej nie są wybierani w trakcie wyborów publicznych i nie mają własnej, utrwalonej prawem części budżetu stąd ich samodzielność jest ograniczona a to dlatego, że faktycznie umieszczeni są w administracji publicznej — wymiarze sprawiedliwości od 1945 r. Totalitaryzm PRL umieszczono w pojęciu „władza” przyznając ją wpisem w Konstytucji 1997 r. sądom i całej administracji a w tym rządowej. Zapisy prawa są sobie wzajemnie sprzeczne i kłócą się w swoich treściach. Z jednej strony kształtując sędziów jako podmioty administracji publicznej w ramach wymiaru sprawiedliwości oraz władzy wynikającej z zapisu Konstytucji. Podobnie jest z ustawą o partiach politycznych w której wpisano rywalizację o możliwość zarządzania krajem jako władzę. Prowadzi to do zaburzeń ustrojowych rozumianych jako demokracja.

Administracja publiczna wyodrębniła w swoim rozwoju i licznych zmianach pojęcie władztwa administracyjnego rozumianego jako zdolność organu administracji publicznej do jednostronnego kształtowania praw i obowiązków podmiotu administrowanego. Administracja publiczna działając w imieniu rządu, może korzystać z tzw. przymusu państwowego (stosować przymus wobec społeczeństwa poprzez instytucje publiczne typu wojsko, Policja oraz stanowienie prawa) i dysponować władztwem administracyjnym, co nie jest równoznaczne z pojęciem władza.

Pojęcie „Władza Zwierzchnia” zostało w Polsce umieszczone w Konstytucji RP i przyznane na wyłączność Narodowi stanowiąc jego bezwzględny atrybut.

Od epoki imperium rzymskiego posiadanie staje się instytucją prawa rzeczowego oznaczającą stan faktyczny, polegający na decydowaniu i postępowaniu zgodnie z wolą posiadacza. Posiadacz ma wobec rzeczy władztwo, polegające na możliwości robienia z nią, co zechce. Pojęcie władza zostało skodyfikowane w ustawodawstwie cywilnym i odnosi się w Polsce do działu prawa cywilnego regulującego powstanie, treść, zmianę i ustanie prawa własności i innych praw do rzeczy jest prawo rzeczowe, które w znaczeniu

podmiotowym odpowiada łącznie cechom¹¹: 1. jest prawem bezwzględnym, czyli skutecznym *erga omnes* wobec wszystkich oraz 2. dotyczy rzeczy. Kwestie związane nim reguluje księga druga Kodeksu cywilnego pt. Własność i inne prawa rzeczowe oraz wiele ustaw szczególnych, np. ustawa o księgach wieczystych i hipotece. Dla polskiego prawa charakterystyczny jest zamknięty katalog praw rzeczowych — tzw. zasada *numerus clausus* praw rzeczowych: własność, użytkowanie wieczyste, użytkowanie, służebność, zastaw, hipoteka, spółdzielcze własnościowe prawo do lokalu. Posiadanie pozaprawne, jest pojęciem oznaczającym faktyczną władzę osoby nad rzeczą w „naturalnym” tego słowa znaczeniu. Zgodnie z powszechnie panującym poglądem przesłankami do stwierdzenia stanu posiadania są: 1. fizyczne władanie rzeczą przez posiadacza (łac. *corpus possessionis*), 2. manifestowany przez posiadacza zamiar władania rzeczą jak właściciel (łac. *animus rem sibi habendi*). Brak drugiej z wymienionych przesłanek oznacza, iż mamy do czynienia z innym istotnym prawnie stanem, a mianowicie dzierżeniem, czyli faktycznym władaniem rzeczą za kogoś innego. Podobnie w prawie administracyjnym wyodrębnia się pojęcie władztwa, czyli posiadania kompetencji, tj. normatywnie wyodrębnionego, społecznego zezwolenia do wykonywania wyznaczonych zadań, zarządu mieniem publicznym co nie jest tożsame jak z tego wynika z własnością i władzą.

Mając powyższe na uwadze poddajemy analizie kierunek, do którego zmierza upór sędziów, a bywa i urzędników administracji publicznej w uznawaniu siebie i krzewieniu idei własnej władzy. Pomijając ich posiadanie rzeczy i rodziny przechodzimy do dalszych zapisów Konstytucji RP, a mianowicie:

Art. 180. Sędziowie są nieusuwalni.

Złożenie sędziego z urzędu, zawieszenie w urzędowaniu, przeniesienie do innej siedziby lub na inne stanowisko wbrew jego woli może nastąpić jedynie na mocy orzeczenia sądu i tylko w przypadkach określonych w ustawie.

Sędzia może być przeniesiony w stan spoczynku na skutek uniemożliwiających mu sprawowanie jego urzędu choroby lub utraty sił. Tryb postępowania oraz sposób odwołania się do sądu określa ustawa.

Ustawa określa granicę wieku, po osiągnięciu której sędziowie przechodzą w stan spoczynku.

W razie zmiany ustroju sądów lub zmiany granic okręgów sądowych wolno sędziego przenosić do innego sądu lub w stan spoczynku z pozostawieniem mu pełnego uposażenia.

Art. 181. Sędzia nie może być, bez uprzedniej zgody sądu określonego w ustawie, pociągnięty do odpowiedzialności karnej ani pozbawiony wolności. Sędzia nie może być zatrzymany lub aresztowany, z wyjątkiem ujęcia go na gorącym uczynku przestępstwa, jeżeli jego zatrzymanie jest niezbędne do zapewnienia prawidłowego toku postępo-

¹¹ Rudnicka J., Rudnicki G., Rudnicki S., *Kodeks cywilny. Komentarz. Tom 2. Własność i inne prawa rzeczowe*, 2 wydanie, wyd. Wolters Kluwer, Warszawa 2017, s. 97–123.

wania. O zatrzymaniu niezwłocznie powiadamia się prezesa właściwego miejscowo sądu, który może nakazać natychmiastowe zwolnienie zatrzymanego.

Po zapoznaniu się z treścią tychże zapisów dostrzegamy pojęcie — nieusuwalność sędziów i sędzia nie może być bez uprzedniej zgody sądu określonego w ustawie pociągnięty do odpowiedzialności karnej ani pozbawiony wolności. Pragmatyka działania sądów wyraźnie wskazuje na wymienione przepisy jako najważniejsze dla sędziów. To prosto mówiąc przyzwolenie na łamanie prawa przez sędziów i ich bezkarność. Studiując nauki społeczne każdy wie, że w trakcie wykonywania obowiązków związanych z jakąkolwiek formą zatrudnienia czyli niezależnie od branży w okresie lat trzech tworzy się w strukturze społecznej nieformalna forma, zmierzająca najczęściej do przejście możliwości decyzyjnych, kształtująca swoją własną nieformalną strukturę¹², a w administracji publicznej którą faktyczną część stanowią sądy zmierza w stronę biurokracji (od słów fr. *bureau* — urząd i gr. *kratos* — władza) — scentralizowany system organizacyjny, w którym władza powiązana jest z urzędem, lub ogół ludzi zajmujących się administrowaniem. Pojęcie to oznacza oderwanie władzy od obywateli, czy wręcz urzędników podejmujących szkodliwe decyzje dla społeczeństwa. No i mamy zagrożenie i to bardzo konkretne¹³.

Podobnie ma się z administracją wszystkich szczebli. Najczęściej głoszenie przed wyborem publicznym uznanie administracji za służbę publiczną kończy się z chwilą zajęcia stanowiska. Wtedy uruchamiają się liczne pokusy najczęściej związane z pieniędzmi publicznymi i dostępem do nich. Jednak to nie jedyna motywacja, inną jest decyzyjność jako taka, sama w sobie. Media codziennie wskazują na przypadki patologicznych zachowań. Wydawać się może, że administracja ma mniejsze pole do popisu niż sędziowie. Nic bardziej mylącego. Otóż zapisy ustawy o wykonywaniu mandatu posła i senatora w treści Art. 6. 1. Poseł lub senator nie może być pociągnięty do odpowiedzialności za swoją działalność wchodzącą w zakres sprawowania mandatu ani w czasie jego trwania, ani po jego wygaśnięciu, z zastrzeżeniem art. 6a. Za taką działalność poseł lub senator odpowiada tylko przed Sejmem lub Senatem. 2. Działalność, o której mowa w ust. 1, obejmuje zgłaszanie wniosków, wystąpienia lub głosowania na posiedzeniach Sejmu, Senatu lub Zgromadzenia Narodowego oraz ich organów, na posiedzeniach klubów, kół i zespołów poselskich, senackich lub parlamentarnych, a także inną działalność związaną nieodłącznie ze sprawowaniem mandatu. 3. Za działalność, o której mowa w ust.

¹² Dębski S.S., *Samorząd gospodarczy — Polska, Europa, Świat*, wyd. A. Marszałek, Toruń 2013, s. 115–117.

¹³ Drabik L., Sobol E., *op. cit.*, s. 113.

1, poseł lub senator ponosi odpowiedzialność dyscyplinarną lub finansową na zasadach określonych w ustawie oraz w regulaminach Sejmu lub Senatu. Art. 6a. Poseł lub senator, który, podejmując działania wchodzące w zakres sprawowania mandatu, narusza prawa osób trzecich, może być pociągnięty do odpowiedzialności sądowej tylko za zgodą Sejmu lub Senatu. I wracamy do poprzedniego opisu dowiadując się co będzie po upływie trzech lat a obecnie wydłużono kadencję do lat pięciu czyli prawie dwukrotność.

To nie wszystko. Oprócz posłów i senatorów przejmujących następnie funkcje z mianowania przez strukturę rządu w składzie premiera i ministrów a także pochodzących z wyboru zarządców województw, powiatów i gmin w tym radnych wydawać by się mogło, że dotyczą zapisy treści art. 231 ustawy Kodeks karny w brzmieniu: § 1. Funkcjonariusz publiczny, który, przekraczając swoje uprawnienia lub nie dopełniając obowiązków, działa na szkodę interesu publicznego lub prywatnego, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3. § 2. Jeżeli sprawca dopuszcza się czynu określonego w § 1 w celu osiągnięcia korzyści majątkowej lub osobistej, podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10. § 3. Jeżeli sprawca czynu określonego w § 1 działa nieumyślnie i wyrządza istotną szkodę, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2. § 4. Przepisu § 2 nie stosuje się, jeżeli czyn wyczerpuje znamiona czynu zabronionego określonego w art. 228 łapownictwo pełniące funkcję publiczną.

Być może byłoby tak gdyby nie zwyczaj. Lokalnie rzecz ujmując na przykładzie miasta komendant Policji, prokuratorzy, sędziowie i prezydent (wójt lub burmistrz) uznają się za równorzędną władzę, często w wyniku działań integracyjno-towarzyskich tworząc scaloną strukturę uznawaną przez siebie elity decyzyjnej chroniąc się wzajemnie w ramach wspólnie utworzonego systemu biurokracji. Współpracując dla dobra wzajemnego tworzą własny system wsparcia często we współpracy z dominującymi biznesmenami. Chroni ich także, jeśli mowa o administracji treść ustawy Kodeks postępowania administracyjnego w art. Art. 156. § 1. Organ administracji publicznej stwierdza nieważność decyzji, która: 1) wydana została z naruszeniem przepisów o właściwości, 2) wydana została bez podstawy prawnej lub z rażącym naruszeniem prawa, 3) dotyczy sprawy już poprzednio rozstrzygniętej inną decyzją ostateczną, 4) została skierowana do osoby niebędącej stroną w sprawie, 5) była niewykonalna w dniu jej wydania i jej niewykonalność ma charakter trwały, 6) w razie jej wykonania wywołałaby czyn zagrożony karą, 7) zawiera wadę powodującą jej nieważność z mocy prawa. § 2. Nie stwierdza się nieważności decyzji z przyczyn wymienionych w § 1 pkt 1, 3, 4 i 7, jeżeli od dnia jej doręczenia lub ogłoszenia upłynęło dziesięć lat, a także gdy decyzja wywołała nieodwracalne skutki prawne.

Niniejsze zapisy stanowią gwarancję bezkarności dla każdej nawet najbardziej szkodliwej dyspozycji urzędnika niezależnie od siły ingerencji w życie jednostki lub całych rodzin. Warunkiem jest upływ dziesięciu lat a na obecną chwilę to zaledwie dwie kadencje. Teraz zagrożenie dostrzega się wyraźnie.

Zakończenie

W życiu publicznym wg prawa mamy do czynienia z organami administracji publicznej i podmiotami prawnymi. Faktycznie zaś z ludźmi. Przypisywanie uprawnień funkcji i traktowanie przedmiotowe jednostki to spuścizna totalitaryzmu w Polsce. W rzeczy samej to ludzie pełnią funkcje i ulegają swoim skłonnościom emocjonalnym, percepcyjnym oraz zespołowym.

Korzystając z najnowszych osiągnięć nauki i techniki dostrzegamy możliwości pozytywnych zmian.

Aby uniknąć zagrożeń społecznych wynikających z działania sędziów — ludzi i administracji publicznej — także ludzi należy zmienić prawo poczynawszy od Konstytucji RP poprzez ustawy w zakresie działania administracji publicznej na ustawie o partiach politycznych skończywszy. Do tego konieczność zmian w edukacji wyższej oraz programowania edukacji od podstawowej do wyższej. Ażeby zabezpieczyć się jeszcze korzystniej należałoby wdrożyć zewnętrzne mechanizmy nadzoru i kontroli najlepiej społeczne w taki sposób aby urzędnik sądu lub innej formy administracji publicznej miał świadomość, że w każdej chwili może przyjść ktoś z ulicy i zażądać wglądu. Nadto koniecznym staje się bezwzględny podział administracji sądowej, publicznej w rozumieniu egzekutywy i legislatury. Administracja sądowa czyli wymiar sprawiedliwości winien mieć odrębną strukturę, w której zwierzchnik np. minister winien być wybierany publicznie tak jak premier i inni ministrowie (co wiąże się z koniecznością zmniejszenia liczby ministerstw i przekazania funduszy wraz z kompetencjami do samorządów wojewódzkich). Sądy (wymiar sprawiedliwości) powinny jak i pozostawione ministerstwa posiadać własne procentowe gwarancje w budżecie. Właściwym wydaje się rozwiązanie aby większość działania ministerstw przejęły samorządy wojewódzkie, pozostały ministerstwo administracji i tu także wybór publiczny ministra, likwidacja funkcji wojewody i jego urzędu oraz szczebla powiatowego. Likwidacja także tzw. organów centralnych — w których utrzymuje się niekonstytucyjna i niedemokratyczna jednoinstancyjność postępowania. No i oczywiście reforma służb mundurowych pozwalająca na restrukturyzację stanowisk, połączenie instytucji by nie krzyżowały się instytucjonalne kompetencje a także

likwidacja spuścizny PRL — Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego. Wartym przemyślenia jest ustalenie nieprzedawniania przestępstw urzędniczych oraz wpis do ustawy Kodeks karny kar za naruszenie Konstytucji. Reforma parlamentaryzmu powinna doprowadzić do likwidacji izby niższej tj. senatu oraz zmiany ustawy o pełnieniu mandatu posła w taki sposób, że parlament byłby odrębnym podmiotem, którego uczestnicy posiadający kwalifikacje prawne braliby udział w stanowieniu prawa z udziałem całego społeczeństwa, który to problem rozwiązuje obecny stan techniki informatycznej. Posłowie powinni zostać pozbawieni wszystkich przywilejów i uprawnień poza możliwością uczestnictwa w stanowieniu prawa. Biuro legislacyjne rządu powinno zostać zlikwidowane. Posłowie mogliby korzystać ze współpracy z uczelniami specjalizującymi się w określonym prawie. Instytucja Prezydenta w Polsce wydaje się być przereklamowana i sprawia wrażenie zbędnej, likwidacja usprawniłaby tworzący się nowy system.

Najprościej mówiąc należy dla zachowania bezpieczeństwa społecznego skonstruować i wdrożyć nowy model zarządzania szeroko rozumianym państwem wraz ze strukturą jego instytucji z zachowaniem bezwzględного rozdziału funkcji sądowniczej, ustawodawczej i administracyjno-zarządczej.

Bibliografia

1. Dębski S.S., *Samorząd gospodarczy — Polska, Europa, Świat*, wyd. A. Marszałek, Toruń 2013.
2. Drabik L., Sobol E., *Słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa 2018.
3. Halpern P., *Na tropach przeznaczenia. Z dziejów przewidywania przyszłości*, wyd. CiS, Warszawa 2004.
4. Klein N., *Doktryna szoku*, wyd. Muza, Warszawa 2009.
5. Locke J., *Dwa traktaty o rządzie*, wyd. aletheia, Warszawa 2015.
6. Monteskiusz, *O duchu praw*, Wyd. Antyk, Warszawa 2003.
7. Rousseau J.J., *Umowa społeczna*, wyd. Antyk Marek Derewiecki, Warszawa 2013.
8. Rudnicka J., Rudnicki G., Rudnicki S., *Kodeks cywilny. Komentarz. Tom 2. Własność i inne prawa rzeczowe*, 2 wydanie, wyd. Wolters Kluwer, Warszawa 2017.
9. Tempczyk M., *Teoria chaosu a filozofia*, wyd. CiS, Warszawa 1998.
10. Zajonc R.B., *Social psychology: An experimental approach*, Brooks/Cole, California 1980.

Security society — selected issues

Abstract

The research process carried out in the management space of a democratic state axiologically and praxeologically leads to criticism of contemporary institutionalism as an interdisciplinary research challenge.

Keywords: society security, public administration, democracy, state management, threats.

Jerzy Kosiński

Wydział Dowodzenia i Operacji Morskich, Akademia Marynarki Wojennej w Gdyni
ORCID 0000-0003-3823-4526

Podstawy zajęcia i zabezpieczania danych cyfrowych jako element reagowania na naruszenia bezpieczeństwa

Streszczenie

Rozdział zawiera zwięzły przegląd aktów normatywnych i dobrych praktyk związanych z zajęciem i zabezpieczaniem danych cyfrowych.

Słowa kluczowe: dane cyfrowe, naruszenie bezpieczeństwa, ślady, zabezpieczenie, live forensic.

Wstęp

Zagrożenia bezpieczeństwa we współczesnym świecie mają coraz szerszy zasięg i różnorodną postać. Przestępczość narusza bezpieczeństwo człowieka lub organizacji w każdym obszarze aktywności, ale w ostatnich czasach, wraz z rozpowszechnianiem się płatności elektronicznych oraz nowoczesnych technologii przetwarzania informacji, ślady zagrożeń i naruszeń bezpieczeństwa coraz częściej mają charakter cyfrowy. W związku z powyższym, nie tylko przed organami ścigania, stanęły nowe wyzwania, jak ujawnić, zająć i zabezpieczyć te specyficzne, często niezrozumiałe ślady w postaci danych cyfrowych.

Różnorodne urządzenia mogą tworzyć i przechowywać dane w formie cyfrowej. W nieodległej przeszłości, do opisywania niemal każdego urządzenia przetwarzającego dane cyfrowe używano słowa „komputer”. Obecnie, dane cyfrowe znajdują się także w urządzeniach, których forma i wygląd znacznie odbiega od tradycyjnych komputerów, tym niemniej zachowują one swoją

cyfrową funkcjonalność (spotkać można się z nowymi określeniami, które zastąpiły słowo komputer — „e-coś tam”, „inteligentne coś tam”).

Ogólnie rzecz biorąc, urządzenie związane z przestępstwem i zawierające dane cyfrowe może być interesujące z dwóch powodów. Po pierwsze, urządzenie może być przedmiotem lub narzędziem przestępstwa. Na przykład, komputer używany do przekazywania pornografii dziecięcej jest narzędziem przestępstwa, a skradziony komputer jest przedmiotem przestępstwa. Po drugie, w urządzeniu mogą być przechowywane dowody popełnienia przestępstwa. Na przykład, podejrzany o popełnienie oszustwa na aukcji internetowej, na swoim urządzeniu dostępowym do Internetu może mieć zapisane treści prowadzonej korespondencji, wraz z datami i czasem ich wysłania.

Dane cyfrowe mogą być przechowywane w urządzeniach zawierających te dane na nośniku lub w systemie informatycznym. Dane cyfrowe mogą być także transmitowane.

Mimo, że każde zajęcie i zabezpieczenie danych cyfrowych jest niepowtarzalne, podejmowane strategie działania zależą od rodzaju urządzenia i jego roli w przestępstwie. Jeśli urządzenie jest dowodem, narzędziem lub przedmiotem przestępstwa, zazwyczaj będzie zabezpieczane w całości i dopiero w następnej kolejności analizowane. Ze względów organizacyjnych i technicznych znacznie rzadziej będzie wykonywany klon lub obraz nośnika danych zawartego w urządzeniu. Jeśli sprzęt jest jedynie urządzeniem do przechowywania danych, alternatywą może być zabezpieczenie wyłącznie danych.

Dokumenty normatywne

Jednym z pierwszych europejskich aktów prawnych zajmujących się problemem zabezpieczenia danych cyfrowych była Rekomendacja RE R(95)13 w sprawie problemów prawa karnego procesowego związanych z technologią informatyczną¹. Rekomendacja wprowadziła 18 zasad skategoryzowanych w 7 rozdziałach, w tym:

I. Przeszukanie i zajęcie:

- 1) prawne rozróżnienie między przeszukaniem systemów komputerowych i zabezpieczeniem danych w nich zapisanych oraz danych przechwytywanych w trakcie transmisji powinno być jasno określone i stosowane;

¹ Recommendation No. R(95)13 of the Committee of Ministers to Member States Concerning Problems of Criminal Procedural Law Connected with Information Technology, przyjęta 11.09.1995 r. [http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/media/Doc/CM/Rec\(1995\)013_en.asp](http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/media/Doc/CM/Rec(1995)013_en.asp), dostęp: 11.11.2018 r.

- 2) prawo karne procesowe powinno zezwolić na przeszukanie systemów komputerowych i zabezpieczenie danych na warunkach podobnych jak w tradycyjnych procedurach przeszukania i zatrzymania. Osoba odpowiedzialna za system powinna być poinformowana, że system został przeszukany i jakie dane zostały zabezpieczone. Ogólne przepisy prawne dotyczące przeszukania i zabezpieczenia powinny być odpowiednio stosowane w przypadku przeszukiwania systemów komputerowych oraz w przypadku zabezpieczania danych w nich ujawnionych;
- 3) podczas przeprowadzania przeszukania prowadzący powinni mieć uprawnienia, z zastrzeżeniem odpowiednich ograniczeń, do rozszerzenia przeszukania na inne systemy komputerowe, które są połączone za pomocą sieci, i do zabezpieczenia danych w nich ujawnionych, jeżeli takie natychmiastowe działanie jest wymagane;
- 4) w przypadku, gdy dane przetwarzane automatycznie są funkcjonalnym odpowiednikiem tradycyjnego dokumentu, przepisy prawa karnego procesowego dotyczące przeszukania i zabezpieczenia dokumentów powinno się stosować również do tych danych.

Konwencja Rady Europy o cyberprzestępczości z 2001 roku, ratyfikowana przez Polskę w 2015 roku², w części II (Prawo procesowe) rozdziału II (Środki, jakie należy podjąć na szczeblu krajowym) zawiera, m.in. zapisy umożliwiające:

- niezwłoczne zabezpieczanie przechowywanych danych informatycznych (art. 16) — przepisy powinny umożliwić właściwym organom nakazanie lub uzyskanie przy użyciu podobnych metod niezwłocznego zabezpieczenia wyspecyfikowanych danych informatycznych, w tym także danych dotyczących ruchu, przechowywanych za pomocą systemu informatycznego, zwłaszcza gdy istnieją podstawy do tego, by sądzić, że dane te są szczególnie podatne na ryzyko utraty lub zmodyfikowania. Zabezpieczenie i zachowanie całości danych informatycznych powinno trwać przez okres tak długi, jak będzie to konieczne, nie dłużej jednak niż 90 dni, aby umożliwić właściwym organom podjęcie starań o ich ujawnienie;
- niezwłoczne zabezpieczenie i częściowe ujawnianie danych dotyczących ruchu (art. 17) — zabezpieczenie powinno być dokonane niezależnie od tego, czy tylko jeden czy też więcej dostawców usług uczestniczyło w przekazywaniu takich informacji, a ujawnienie właściwemu organowi Strony lub osobie wyznaczonej przez ten organ dostatecznej ilości danych dotyczących ruchu, aby umożliwić Stronie identyfikację dostawców usług i kanałów, jakimi przekaz nastąpił;

² Dz.U. z 2015 r., poz. 728.

- przeszukanie rozszerzone (art. 19 ust. 2) — każda Strona przyjmie środki prawne i inne, które mogą być potrzebne dla zapewnienia, aby właściwe organy dysponowały odpowiednimi środkami pozwalającymi na niezwłoczne rozszerzenie przeszukania lub użycie podobnych metod uzyskiwania dostępu na inny system, jeżeli podczas dokonywania przez nie przeszukania lub uzyskiwania dostępu przy użyciu podobnych metod do konkretnego systemu informatycznego lub jego części oraz do danych informatycznych w nim przechowywanych, pojawią się uzasadnione podstawy, by sądzić, że poszukiwane dane przechowywane są w innym systemie informatycznym lub w jego części na ich terytorium i że do danych tych można legalnie uzyskać dostęp z systemu pierwotnego lub są one dostępne dla tego systemu.

A w części II (Postanowienia szczegółowe) rozdziału III (Współpraca międzynarodowa) zapisano:

- ponadgraniczny dostęp do przechowywanych danych, za zgodą lub gdy są one publicznie dostępne (art. 32) — Strona, bez zezwolenia drugiej Strony, może:
 - a) uzyskać dostęp do przechowywanych danych informatycznych, które są publicznie dostępne (źródło otwarte), niezależnie od geograficznej lokalizacji tych danych lub
 - b) uzyskać dostęp lub otrzymać za pomocą systemu informatycznego znajdującego się na własnym terytorium dane informatyczne przechowywane na terytorium innego państwa, jeżeli Strona uzyska prawnie skuteczną i dobrowolną zgodę osoby upoważnionej do ujawnienia Stronie tych danych za pomocą tego systemu informatycznego.

Pojęcia prawne danych cyfrowych lub informatycznych nie są zdefiniowane w Polsce ustawowo. Można w tym zakresie posiłkować się definicją zapisaną w art. 1b Konwencji o cyberprzestępczości — „dane informatyczne” oznaczają dowolne przedstawienie faktów, informacji lub pojęć w formie właściwej do przetwarzania w systemie komputerowym, łącznie z odpowiednim programem powodującym wykonanie funkcji przez system informatyczny.

W Polsce, przeszukanie i zatrzymanie dokonywane w odniesieniu do systemów komputerowych, nośników i zasobów poczty elektronicznej reguluje art. 236a k.p.k.³ z rozdziału 25⁴, który stanowi, że „przepisy tego rozdziału stosuje się odpowiednio do dysponenta i użytkownika urządzenia zawierającego dane informatyczne lub systemu informatycznego, w zakresie danych przechowywanych w tym urządzeniu lub systemie albo na nośniku znajdującym się

³ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. — Kodeks postępowania karnego (Dz.U. nr 89, poz. 555 ze zm.).

⁴ Rozdział 25 k.p.k. w artykułach 217–236a normuje czynności zatrzymania rzeczy i przeszukania.

w jego dyspozycji lub użytkowaniu, w tym korespondencji przesyłanej pocztą elektroniczną”⁵. Odpowiednie stosowanie przepisów dotyczących zatrzymania rzeczy i przeszukania dotyczy przede wszystkim:

- 1) wydania rzeczy i przymusowego odebrania, w tym transferu danych określonych w tym artykule (art. 217);
- 2) możliwości żądania wydania zapisów wiadomości poczty elektronicznej oraz wykazu połączeń za pomocą poczty elektronicznej (art. 218);
- 3) możliwości żądania wydania określonych w tym artykule danych, poszukiwania nośnika tych danych oraz poszukiwania zawartości dysków komputerowych (art. 219);
- 4) dysponowania i przekazywania danych, stosownie do przepisów określających ochronę tajemnicy (art. 225).

Czynności przeszukania rzeczy i systemu informatycznego oraz zatrzymania rzeczy i danych informatycznych wymagają spisania protokołu (art. 143 k.p.k.).

W celu znalezienia rzeczy⁶ mogących stanowić dowód w sprawie lub podlegających zajęciu w postępowaniu karnym, można dokonać przeszukania pomieszczeń i innych miejsc, jeżeli istnieją uzasadnione podstawy do przypuszczenia, że osoba podejrzana lub wymienione rzeczy tam się znajdują (art. 219 k.p.k.). Osobę mającą rzeczy mogące stanowić dowód w sprawie wzywa się do ich wydania (na podstawie postanowienia sądu lub prokuratora, a w wypadkach niecierpiących zwłoki — także na żądanie Policji lub innego uprawnionego organu), natomiast w razie odmowy można przeprowadzić ich odebranie (art. 217 § 2 i 5 k.p.k.). W czasie poszukiwania dowodów cyfrowych przypadki niecierpiące zwłoki zdarzają się dosyć często, gdyż z powodów technicznych bardzo prawdopodobna jest obawa, że np. dostęp do danych lub ich odzyskanie staną się niemożliwe lub znacznie utrudnione po wyłączeniu systemu. Podstawą takiego przeszukania może być również przypuszczenie, że osoba podejrzana wie o prowadzonych przez organ ścigania czynnościach i może podjąć próbę zniszczenia danych.

⁵ Pojęcie korespondencji przesyłanej pocztą elektroniczną należy w tym kontekście interpretować jako odnoszące się do korespondencji elektronicznej, która może być przesyłana, ale w danej chwili nie jest transmitowana, np. została zapisana przed wysłaniem lub odebrana. A. Lach zwraca uwagę na to, że odpowiednie stosowanie oznacza, iż część przepisów stosuje się wprost (art. 227 i 236), część z niezbędnymi modyfikacjami (art. 217 — wydanie przez skopiowanie), a pozostałych nie stosuje się w ogóle (art. 230 — zwrot zatrzymanych rzeczy po skopiowaniu danych). A. Lach, *Dowody elektroniczne w procesie karnym*, Toruń 2004, s. 96 i nast.

⁶ A. Adamski twierdzi, że dane nie są rzeczą (A. Adamski, *Prawo karne komputerowe*, Warszawa 2000, s. 40). S. Waltoś uważa, że pod określeniem „rzecz” należy rozumieć każdy produkt aktywności człowieka (S. Waltoś, *Proces karny. Zarys systemu*, Warszawa 2009, s. 340).

Sposobem uzyskiwania środków dowodowych jest także dokonanie oględzin. Prof. Arkadiusz Lach trafnie zauważa, że „przepisów o przeszukaniu nie stosuje się w sytuacji, gdy dane mają charakter ogólnodostępny i dla celów dowodowych wystarczy dokonanie ich oględzin (...) z ewentualnym skopowaniem, np. przez wydruk lub zapis”⁷. Jako przykład podaje znalezienie strony www za pomocą słów kluczowych wpisanych do wyszukiwarki internetowej. Można wyobrazić sobie następujący ciąg działań:

- czytamy zawartość strony, stwierdzamy, że zawiera niedozwolone treści;
- zabezpieczamy zawartość strony, rejestrując komunikację z www oraz swoje działania;
- przechodzimy na podstrony (klikając na odsyłacz) i powtórnie wykonujemy te same działania.

Całość działań opisuje się w protokole oględzin, do którego załącza zarejestrowane wyniki działań (można to również zrealizować w sposób zautomatyzowany wykorzystując np. program *Forensic Acquisition of Websites*).

Do wydania danych mogących stanowić dowód w sprawie zobowiązani są także dysponent (np. administrator) i użytkownik (np. posiadacz konta pocztowego) systemu informatycznego w zakresie danych przechowywanych w tym systemie lub na nośniku danych znajdującym się w ich dyspozycji lub użytkowaniu. Zapis art. 236a k.p.k. odnosi się także do dysponentów i użytkowników z zagranicy, pod warunkiem że wykonanie tego zobowiązania nie narazi ich na odpowiedzialność karną, cywilną lub administracyjną w ich państwie⁸.

Warto pamiętać, że przepis art. 218a k.p.k. nakłada na urzędy, instytucje i podmioty prowadzące działalność telekomunikacyjną obowiązek niezwłocznego zabezpieczenia (zamrożenia), na żądanie sądu lub prokuratora zawarte w postanowieniu, na czas określony, nieprzekraczający jednak 90 dni, danych informatycznych przechowywanych w urządzeniach zawierających te dane, na nośniku lub w systemie informatycznym. Jeżeli zamrożone dane informatyczne są pozbawione znaczenia dla postępowania karnego, to należy je niezwłocznie zwolnić spod zabezpieczenia. Postanowienie powinno wyraźnie określać zakres danych, które powinny zostać zabezpieczone (np. poprzez podanie podmiotów, których dotyczą, numeru telefonu, czasu połączeń). Sąd lub prokurator powinni określić też sposób zabezpieczenia, aby dane można było wykorzystać w postępowaniu karnym.

Na podstawie ustawy o Policji może być dokonane zdalne przeszukanie. Art. 19 ust. 6 punkt 3 stanowi, że kontrola operacyjna zarządzana na podstawie tego artykułu może polegać także na „stosowaniu środków technicznych

⁷ A. Lach, *Dowody elektroniczne w procesie karnym*, Toruń 2004, s. 109.

⁸ *Ibidem*, s. 98.

umożliwiających uzyskiwanie w sposób niejawnny informacji i dowodów oraz ich utrwalanie”. Takie przeszukanie nie jest jednak czynnością procesową, tylko operacyjno-rozpoznawczą⁹.

Spośród polskich przepisów prawnych zwrócenia uwagi wymaga art. 9 ust. 1 pkt 4 ustawy o działaniach antyterrorystycznych¹⁰ o następującym brzmieniu:

1. W celu rozpoznawania, zapobiegania lub zwalczania przestępstw o charakterze terrorystycznym Szef ABW może zarządzić wobec osoby niebędącej obywatelem Rzeczypospolitej Polskiej, w stosunku do której istnieje obawa co do możliwości prowadzenia przez nią działalności terrorystycznej, na okres nie dłuższy niż 3 miesiące, niejawnie prowadzenie czynności polegających na: (...)

4) uzyskiwaniu i utrwalaniu danych zawartych na informatycznych nośnikach danych, telekomunikacyjnych urządzeniach końcowych, systemach informatycznych i teleinformatycznych;

Z powyższego zapisu oraz analogii pozwalającej na uzyskanie przez służbę dostępu do treści dokumentu chronionego w zabezpieczonym miejscu na terenie innego państwa, do którego dostęp uzyskała osoba inwigilowana przez ABW, niebędąca obywatelem RP, ale przebywająca na terenie Polski, czy to z poziomu sieci przesyłającej tę treść, czy to z poziomu urządzenia końcowego (np. odbierającego wiadomość: faksu, smartfona, komputera)¹¹, to można uznać, że posiadanie przez ABW danych dostępowych (hasła, klucza) do umieszczonego w „chmurze” zasobu takiej osoby, przebywającej na terenie Polski, uprawnia ABW do jego wykorzystania i utrwalenia danych z tej „chmury”.

Do powszechnego i wielokrotnego stosowania, przy pozyskiwaniu i zabezpieczaniu śladów cyfrowych, w zakresie technicznym przygotowano zasady, wytyczne i charakterystyki zawarte w normach:

a) PN-EN ISO/IEC 27037:2016-12 Technika informatyczna — Techniki bezpieczeństwa — Wytyczne do identyfikacji, gromadzenia, pozyskiwania i zachowania śladów cyfrowych (dowodowych).

Dokument ten zawiera wytyczne do specyficznych działań w ramach postępowania ze śladami cyfrowymi. Do tych działań należą:

- identyfikacja,
- gromadzenie,
- pozyskiwanie,
- utrwalanie

⁹ Szerzej na ten temat: A. Lach, *Przeszukanie na odległość systemu informatycznego*, „Prokuratura i Prawo” nr 9/2011.

¹⁰ Dz.U. z 2016 r., poz. 904.

¹¹ Dostęp w pełni uprawniony, zarówno na podstawie art. 9 ust. 1 pkt 4, jak i pkt 3 u.o.d.a.

cyfrowych śladów dowodowych, które mogą mieć wartość dowodową. Zawiera wskazówki, w odniesieniu do typowych sytuacji spotykanych w całym procesie, postępowania z cyfrowymi śladami dowodowymi i pomaga w ich procedurach dyscyplinarnych oraz w ułatwianiu wymiany potencjalnych śladów cyfrowych pomiędzy różnymi systemami prawnymi. Wytyczne dotyczą niżej wymienionych urządzeń i/lub funkcjonalności, które są stosowane w różnych sytuacjach:

- nośniki danych cyfrowych stosowane w standardowych komputerach, takie jak dyski twarde, dyskietki magnetyczne, dyski optyczne i magneto-optyczne, karty pamięci oraz inne urządzenia do przechowywania danych o podobnych funkcjach;
- smartfony, telefony komórkowe, tablety (Personal Digital Assistants — PDA, Personal Electronic Devices — PED);
- mobilne urządzenia do nawigacji;
- cyfrowe aparaty fotograficzne i kamery wideo (w tym monitoring wizyjny CCTV);
- typowe komputery podłączone do sieci;
- urządzenia sieci opartych na protokole TCP/IP i innych protokołach cyfrowej transmisji danych;
- urządzenia o funkcjach podobnych do wyżej wymienionych.

Oczywiście ta lista urządzeń nie jest wyczerpująca i ma charakter wyłącznie orientacyjny.

- b) PN-EN ISO/IEC 27041:2016-12 Technika informatyczna — Techniki bezpieczeństwa — Wytyczne do zapewnienia stosowności i adekwatności metody dochodzeniowej w związku z incydemem.

W tej normie zawarto wytyczne do mechanizmów zapewniania, że metody i procesy używane w dochodzeniu w związku z incydentami naruszenia bezpieczeństwa informacji są odpowiedni. W normie wskazano najlepsze praktyki określania wymagań, opisywania metod oraz zapewniania, że wdrożenie tych metod spełni wymagania stosowności i adekwatności. Norma ma na celu:

- zapewnienie wytycznych do przechwytywania i analizy wymagań funkcjonalnych i niefunkcjonalnych odnoszących się do dochodzenia w związku z incydemem naruszenia bezpieczeństwa informacji;
- podanie wytycznych do użycia walidacji jako środka zapewnienia odpowiedniości procesów, które składają się na dochodzenie;
- zapewnienie wytycznych do oszacowania wymaganych poziomów walidacji oraz wymaganej ewidencji wynikającej z testu walidacyjnego;

- podanie wytycznych, w jaki sposób zewnętrzne testowanie i dokumentowanie może zostać włączone w proces walidacji.

c) PN-EN ISO/IEC 27042:2016-12 Technika informatyczna — Techniki bezpieczeństwa — Wytyczne do analizy i interpretacji śladu cyfrowego (dowodowego).

W tej normie zawarto wytyczne do analizy i interpretacji śladu cyfrowego w sposób umożliwiający zachowanie ciągłości, ważności, odtwarzalności i powtarzalności. Zawiera najlepsze praktyki odnoszące się do wyboru, projektowania i wdrażania procesów analizy oraz rejestrowania informacji w ilości wystarczającej do poddania tych procesów niezależnemu badaniu (jeśli pojawią się takie wymagania). Zawiera wytyczne do odpowiednich mechanizmów umożliwiających przedstawienie biegłości i umiejętności zespołu dochodzeniowego. Analiza i interpretacja śladu cyfrowego może być złożonym procesem. W pewnych okolicznościach istnieje wiele metod, które zespół może wykorzystać do analizy i interpretacji. Zastosowanie określonej metody może wpływać na interpretację śladu cyfrowego przetwarzanego za pomocą tej metody. Dostępny ślad cyfrowy może wpływać na wybór metod do dalszej analizy tego już pozyskanego śladu cyfrowego. W procesie sądowym może pojawić się konieczność uzasadnienia, przez zespół dochodzeniowy, wyboru określonego procesu i wykazania jego równoważności w odniesieniu do innego procesu używanego przez innych specjalistów. Jeżeli nie można tego uzasadnić, to należy zaprojektować nowe metody sprawdzenia śladu cyfrowego, które wcześniej nie były rozważane i udowodnić, że wytworzona metoda jest właściwa. W normie przedstawiono wspólną strukturę analitycznych oraz interpretacyjnych elementów obsługi incydentów związanych z naruszeniem bezpieczeństwa systemów, które mogą być użyte jako wsparcie we wdrażaniu nowych metod oraz zawarto minimalny wspólny standard śladu cyfrowego wytworzonego w wyniku tych działań.

d) PN-EN ISO/IEC 27043:2016-12 Technika informatyczna — Techniki bezpieczeństwa — Prynccypia i procesy w dochodzeniach związanych z incydentami.

W dokumencie zawarto wytyczne, wykorzystujące modele teoretyczne, do procesów dochodzeniowych obejmujących wykorzystanie śladów cyfrowych, przy incydentach różnych typów. Wytyczne te obejmują zarówno procesy od przygotowania przed incydem do zamknięcia dochodzenia, jak i ogólne wskazówki i zastrzeżenia odnoszące się do tych procesów, jed-

nakże bez ich szczegółowego omawiania. W wytycznych opisano procesy i pryncypia mające zastosowanie do dochodzeń różnego rodzaju do:

- nieuprawnionego dostępu;
- naruszenia bezpieczeństwa danych;
- awarii systemu lub korporacyjnych naruszeń bezpieczeństwa informacji;
- a także do jakichkolwiek innych dochodzeń informatycznych.

- e) PN-EN ISO/IEC 30121:2016-12 Technika informatyczna — Nadzór nad strukturą ryzyka związanego z informatyką śledczą.

W normie zaproponowano strukturę, przeznaczoną dla organów nadzorujących w organizacjach (w tym właścicieli, członków rad nadzorczych, dyrektorów, partnerów, najwyższego kierownictwa lub podobnych ciał), najlepszego przygotowania organizacji do dochodzeń związanych z informatyką śledczą. Jej zastosowanie dotyczy rozwoju strategicznych procesów (i decyzji) związanych z przechowywaniem, dostępnością, dostępem, opłacalnością i ujawnianiem śladów cyfrowych. Norma jest przeznaczona do stosowania w organizacji każdego rodzaju i wielkości.

Uzupełnieniem powyższych norm są funkcjonujące w systemie PN normy:

- PN ISO/IEC 27000:2014-11 Technika informatyczna — Techniki bezpieczeństwa — Systemy zarządzania bezpieczeństwem informacji — Przegląd i terminologia;
- PN ISO/IEC 27001:2014-12 Technika informatyczna — Techniki bezpieczeństwa — Systemy zarządzania bezpieczeństwem informacji — Wymagania;
- PN ISO/IEC 27002:2014-12 Technika informatyczna — Techniki bezpieczeństwa — Praktyczne zasady zabezpieczania informacji, która powstała na podstawie wycofanej normy PN-ISO/IEC 17799:2007.

Podstawy techniczne i organizacyjne

W trakcie zabezpieczania danych cyfrowych, które mają być dowodami należy przestrzegać podstawowej zasady, nakazującej takie zachowanie i zabezpieczenie materiału dowodowego, aby w toku przeprowadzania dowodów przed sądem można było wykazać, gdyby strony procesowe podały w wątpliwość, że zabezpieczony, a następnie przebadany materiał dowodowy jest tym wła-

śnie, który organy ścigania zastały w miejscu przeprowadzenia przeszukania i zabezpieczania dowodów. Z tej zasady wynikają wytyczne, które dotyczą¹²:

- a) zachowania na miejscu przeszukania — odpowiedzialny za przeszukiwanie i zabezpieczenie materiału dowodowego nie powinien nigdy robić tego samotnie, ze względu na swoje bezpieczeństwo, wiarygodność dowodów, możliwość zauważenia większej ilości szczegółów, a także lepsze rozwiązywanie pojawiających się problemów według zasady „co dwie głowy, to nie jedna”;
- b) integralności danych — żadne działania podejmowane przez zabezpieczającego nie powinny zmieniać stanu urządzeń elektronicznych albo mediów, które później mogą zostać wykorzystane w sądzie, do momentu ich utrwalenia. Nie wolno zmieniać konfiguracji i połączeń sprzętu komputerowego albo oprogramowania przed ich sfilmowaniem lub sfotografowaniem, ani dokonywać modyfikacji danych na nośnikach danych przed sporządzeniem ich kopii;
- c) protokołowania — protokół (lub inna postać dokumentu) musi zawierać zapis wszystkich działań podejmowanych podczas przeszukiwania i zabezpieczania dowodu elektronicznego. Wszystkie działania wiążące się z zatrzymaniem, dostępem, opakowaniem, przemieszczaniem, składowaniem dowodu muszą w pełni zostać udokumentowane (łańcuch dowodowy¹³) i być dostępne dla niezależnej oceny, co powinno zapewnić jego wartość dowodową w sądzie;
- d) wsparcia eksperckiego — ze względu na specyficzną postać i właściwości dowodów cyfrowych, w niektórych przypadkach do poszukiwania i zatrzymania dowodu może być konieczna pomoc ekspertów mających wiedzę specjalistyczną spoza organów ścigania. Poza wiedzą specjalistyczną ekspert powinien mieć doświadczenie oraz odpowiednie umiejętności komunikacji pozwalające na werbalne i pisemne wytłumaczenie swoich działań. Wskazane jest także posiadanie przez niego podstawowej wiedzy dochodzeniowej i prawnej związanej z kontekstem sprawy¹⁴;
- e) przeszkolenia — jeśli nie jest dostępne wsparcie eksperckie, to dokonujący wyszukania i zatrzymania dowodów elektronicznych musi być właściwie

¹² Prawie identycznie sformułowane zasady można znaleźć w: Jones N. i inni, *Electronic evidence guide — A basic guide for police officers, prosecutors and judges*, CyberCrime@IPA, Version 1.0, [http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/economiccrime/cybercrime/Documents/Electronic Evidence Guide/default_en.asp](http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/economiccrime/cybercrime/Documents/Electronic%20Evidence%20Guide/default_en.asp), dostęp: 02.11.2018 r.

¹³ Łańcuch dowodowy pozwala na zagwarantowanie, że nikt nieautoryzowany nie miał dostępu do dowodu.

¹⁴ Dyskusję nt. możliwości wykorzystania hakera lub pracownika pokrzywdzonego jako konsultanta można znaleźć w: A. Lach, *Dowody elektroniczne w procesie karnym*, Toruń 2004, s. 134-138.

przeszkolony do zabezpieczenia oryginalnych danych, urządzeń elektronicznych, cyfrowych mediów, ich przewiezienia i składowania. Musi zrobić to właściwie prawnie i technicznie, ze znajomością możliwych implikacji jego błędnych działań.

Zabezpieczenia dowodów cyfrowych dokonuje się przez:

- a) zatrzymanie całych urządzeń, sprzętu, wyposażenia elektronicznego, mediów, nośników. Do tego rodzaju zabezpieczenia dowodów należy zaliczyć także zatrzymanie zapasowych nośników (tzw. *backupów*), których zwykle należy poszukiwać w innej lokalizacji niż ta, w której znajdował się zabezpieczany sprzęt;
- b) przez skopiowanie całych zawartości nośników, wykonanie obrazów i klonów¹⁵;
- c) przez wybiórcze kopiowanie danych (np. zawartości skrzynki pocztowej na serwerze pocztowym, logów systemowych).

W przypadkach b) i c) zalecane jest wykonanie dwóch kopii, z których jedna zabezpieczona w obecności świadków będzie przechowywana w prokuraturze, a druga poddana zostanie dalszym badaniom. Kopie powinny być uzupełnione obliczoną wartością jednokierunkowej funkcji skrótu (tzw. *hash*), która powinna zagwarantować, że proces wykonania kopiowania przebiegł poprawnie, a zawartość kopii i oryginału są identyczne (jeżeli *hash* werfikacyjny obliczony z danych oryginalnych i *hash* akwizycyjny obliczony z danych skopionych są identyczne). W przyszłości ta wartość będzie służyła do odrzucenia zarzutu modyfikacji materiału dowodowego, jeżeli badany materiał dowodowy będzie miał obliczoną wartość *hash* identyczną, jak materiał zabezpieczony.

Jedna z pierwszych, oficjalnie rozpowszechnionych „dobrych praktyk” dotyczących pozyskiwania i zabezpieczania dowodów cyfrowych opisuje następujące zasady postępowania¹⁶:

- postępuj zgodnie z Polityką Bezpieczeństwa swojej organizacji, zaangażuj w działania odpowiedni personel ds. obsługi incydentów i z działu prawnego;
- wykonaj najdokładniejszy, jak to możliwe, obraz systemu;
- prowadź szczegółowe notatki zawierające daty i czas wykonanych czynności. Jeżeli jest to możliwe, to prowadź automatyczne generowanie zapisu działań (pamiętaj, że plik wynikowy musi powstać na innym nośniku, niż dowodowy). Notatki i wydruki powinny być podpisane i opatrzone datą;

¹⁵ Klonem określa się wierną kopię (bit po bicie) nośnika dowodowego, wykonaną na innym nośniku, taka sama kopia zapisana w pliku nazywa się obrazem.

¹⁶ RFC 3227, Evidence Collection and Archiving, February 2002, <https://www.ietf.org/rfc/rfc3227.txt>, dostęp: 06.11.2018 r.

- zanotuj różnicę między zegarem systemowym a czasem UTC (lub lokalnym). Dla każdego zapisu czasu wskazuj, czy to czas UTC, czy czas lokalny;
- bądź przygotowany, że być może kilka lat później, będziesz musiał opisać wszystkie działania, jakie podjąłeś i w jakim czasie (szczegółowe notatki będą wtedy bardzo przydatne);
- minimalizuj zmiany danych podczas ich zbierania. Dotyczy to nie tylko zmian treści, ale także metadanych. Należy unikać aktualizacji czasu dostępu do pliku lub katalogu;
- usuń zewnętrzne możliwości dokonywania zmian;
- w obliczu wyboru między zbieraniem a analizą danych, należy najpierw zbierać, a potem analizować;
- bądź metodyczny, przestrzegaj procedur (powinny być wcześniej przetestowane w celu zapewnienia ich wykonalności), preferuj procedury zautomatyzowane ze względu na ich szybkość i dokładność;
- w odniesieniu do każdego urządzenia należy przyjąć metodyczne podejście, opracowane zgodnie z wytycznymi określonymi w procedurze gromadzenia danych. Zwykle krytycznym elementem będzie czas, więc jeśli liczba urządzeń wymagających zabezpieczenia jest duża, rozdziel pracę na inne osoby, aby zebrać dowody równolegle. Jednak przy zabezpieczaniu jednego systemu działaj krok po kroku;
- zbieraj dowody w kolejności, od najbardziej ulotnych (podatnych na zmianę), do najtrwalszych;
- utwórz kopię bitową nośnika. Unikaj bezpośredniego badania nośnika dowodowego — wszystkie analizy wykonuj na kopii.

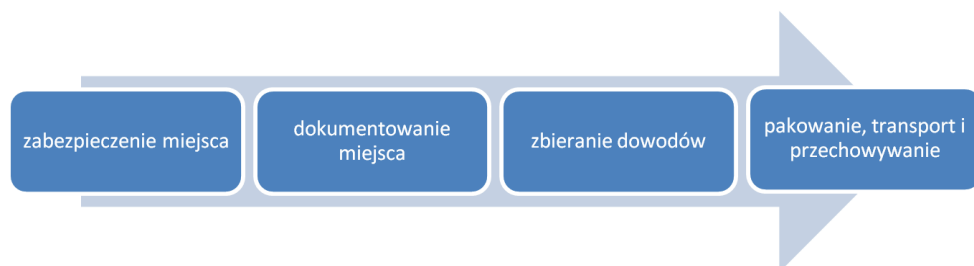
Poradnik Ministerstwa Sprawiedliwości USA¹⁷ zwraca uwagę na cztery działania związane z zabezpieczaniem danych cyfrowych (rys. 1):

- zabezpieczenie miejsca — należy podjąć kroki w celu zapewnienia bezpieczeństwa osobom oraz zidentyfikowania i ochrony integralności potencjalnych tradycyjnych i elektronicznych dowodów. Po wstępnej ocenie należy sformułować (zmodyfikować) plan wyszukiwania i identyfikacji potencjalnych dowodów. Wszystkie potencjalne dowody powinny być udokumentowane i/lub sfotografowane. Na tym etapie przeprowadzane są także wywiady;
- dokumentowanie miejsca — należy tworzyć trwały zapis całości miejsca, jakie zauważyli pierwsi zabezpieczający, dokładnie zarejestrować dowody elektroniczne i tradycyjne. Dokładnie nagrać lokalizację i stan komputerów, nośników pamięci, innych urządzeń cyfrowych oraz konwencjonalnych

¹⁷ *Electronic Crime Scene Investigation: A Guide for First Responders*, U.S. Department of Justice, NCJ 187736, July 2001, <http://www.ncjrs.org/pdffiles1/nij/187736.pdf>, dostęp: 02.11.2018 r.

dowodów. Udokumentować stan systemu komputerowego, w tym stan zasilania komputera (włączony, wyłączony lub w trybie uśpienia). Zidentyfikować i udokumentować powiązane elementy elektroniczne, które nie będą zabezpieczone;

- zbieranie dowodów — należy pozyskać i zabezpieczyć dowody tradycyjne i cyfrowe w taki sposób, aby zachować ich wartość dowodową. Warto zwrócić szczególną uwagę na zapisane hasła, odręczne notatki (czyste kartki z odcisniętym zapisem), podręczniki do sprzętu i oprogramowania, kalendarze, literaturę, wydruki komputerowe oraz fotografie;
- pakowanie, transport i przechowywanie — po zabezpieczeniu dowodów należy je, zachowując odpowiednie środki ostrożności zapakować, przetransportować i zmagazynować, dbając o zachowanie łańcucha dowodowego. Nie wolno podejmować żadnych działań, które mogłyby zmodyfikować lub zniszczyć zabezpieczone urządzenia i dane. W transporcie i magazynowaniu należy unikać wysokich i niskich temperatur, wilgoci, wstrząsów, wibracji, pól elektrostatycznych, pól magnetycznych i wszelkich czynników, na które wrażliwe są zabezpieczone dowody. Dokładnie opisać sporządzoną dokumentację.

Rys. 1. Etapy zabezpieczania dowodów cyfrowych

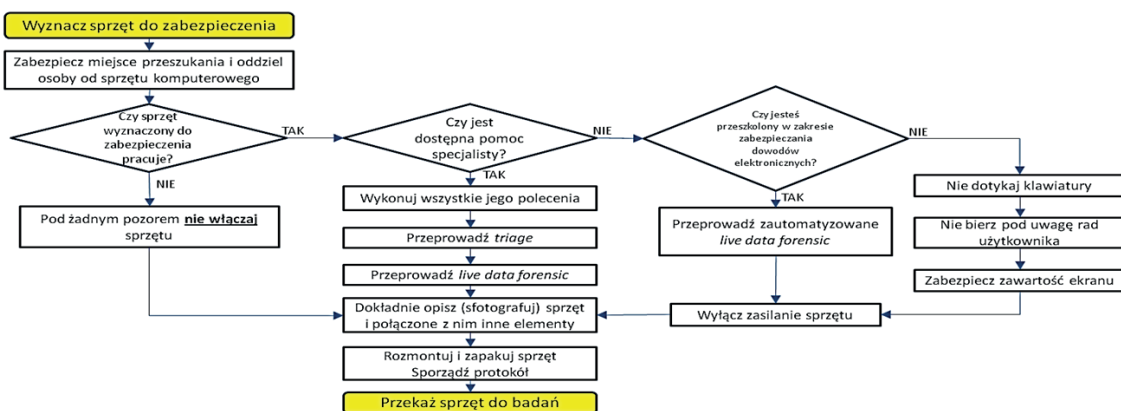
Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Electronic Crime Scene Investigation: A Guide for First Responders*, U.S. Department of Justice, 2001.

Rozsądne jest również rozważenie, zalecanych w niektórych „dobrych praktykach”¹⁸, jakie inne rodzaje dowodów, np. DNA lub odciski palców mogą być przydatne (np. z telefonu lub karty płatniczej).

¹⁸ Na przykład ACPO Good Practice Guide for Digital Evidence, Association of Chief Police Officers, Version 5, 2011, http://www.digital-detective.net/digital-forensics-documents/ACPO_Good_Practice_Guide_for_Digital_Evidence_v5.pdf, dostęp 06.11.2018 r.

Propozycje

Bardzo często, kluczowym dla poprawnego i optymalnego zabezpieczenia danych cyfrowych jest wykonanie rozpoznania przedmiotowo-podmiotowego. W zależności od tego, jaki jest cel przeszukania, co będzie poszukiwane, jakiego rodzaju sprzęt i oprogramowanie mogą zostać zastane na miejscu przeszukania oraz jaką wiedzę dysponuje dysponent tego sprzętu i oprogramowania, podejmowana jest decyzja, w jaki sposób przeprowadzić przeszukanie i zabezpieczenie, z jakich narzędzi skorzystać i jakie wsparcie eksperckie jest niezbędne. W wyniku rozpoznania opracowywany jest wniosek o wydanie postanowienia o przeszukaniu i sporządzany plan przeszukania. W większości przypadków prawidłowo wykonane rozpoznanie i sporządzony plan przeszukania pozwalają skutecznie ujawnić i zabezpieczyć dowody cyfrowe.

Rys. 2. Uproszczona procedura zabezpieczania sprzętu komputerowego

Źródło: opracowanie własne.

Zawsze działania zmierzające do przeszukania i zabezpieczenia danych rozpoczyna się od prewencyjnego zabezpieczenia i przejęcia kontroli nad pomieszczeniem i znajdującymi się tam osobami. Dzięki temu uzyskuje się pewność, że w czasie realizowanych dalszych działań nie pojawią się zagrożenia życia i zdrowia funkcjonariuszy lub innych uczestniczących w nich osób. Kolejne podejmowane działania mają za zadanie zminimalizowanie ryzyka celowego zmodyfikowania lub zniszczenia dowodów przez osoby znajdujące się w przeszukiwanym pomieszczeniu (poprzez uniemożliwienie im korzystania ze sprzętu elektronicznego) lub ich zdalnego zmodyfikowania lub zniszczenia (poprzez odłączenie urządzeń od łączy komunikacyjnych). Po wyznaczeniu sprzętu podlegającego zabezpieczeniu następuje techniczne pozyskanie i za-

bezpieczenie materiału dowodowego. Sposób pozyskania danych cyfrowych jest uzależniony od sposobu ich przechowywania na nośnikach danych i ich charakteru — może obejmować odczytanie żądanych danych z nośnika, skopiowanie wybranych danych, skopiowanie wszystkich danych lub zabezpieczenie urządzenia. Ten sposób zależy także od umiejętności przeprowadzającego zabezpieczenie, posiadanej pomocy specjalistycznej i możliwych do użycia narzędzi i materiałów (rys. 2).

Od wielu lat dyskutowany jest sposób postępowania z zabezpieczanym komputerem (laptopem, tabletem) — czy i jak wyłączyć jego zasilanie. Oczywiście wyłączonego komputera nie należy włączać. Jeżeli komputer sprawia wrażenie wyłączonego, należy to zweryfikować, np. poruszając myszą, obserwując diody. Pamiętać należy, że niektóre komputery przenośne mogą włączyć się przy otwieraniu pokryw. W przypadku, kiedy komputer działa, a nie można zasięgnąć porady eksperta, trzeba rozważyć jakie działanie przyniesie mniej szkód. W przypadku „zwykłych użytkowników”, kiedy nie podejrzewamy ich o szyfrowanie danych i posiadanie zaawansowanych systemów operacyjnych, takim działaniem jest wyjęcie kabla zasilającego z gniazda komputera (lub wyjęcie akumulatora). W przeciwnym przypadku, przed wyłączeniem zasilania należy obowiązkowo wykonać procedury zabezpieczające dane ulotne (opisane dalej).

Powyższy problem jest istotnym także w przypadku telefonów i smartfonów. Jeśli urządzenie jest włączone, w większości przypadków należy je wyłączyć. Pozwoli to na odizolowanie urządzenia od odbierania sygnałów z sieci, które mogłyby wprowadzić zmiany w danych zapisanych w urządzeniu (w skrajnym przypadku zdalnie usunąć dane). W wyjątkowych okolicznościach można podjąć decyzję o pozostawieniu urządzenia włączonego, kiedy wymagany jest natychmiastowy dostęp do danych w nim zawartych. Rozważyć może wówczas przechowywanie urządzenia w klatce Faraday lub wykorzystanie zagłuszacza telefonii komórkowej.

Ostatecznym efektem tego etapu jest zatrzymanie sprzętu, nośników i/lub zabezpieczenie danych. W trakcie wszystkich działań sporządzana jest dokumentacja procesowa i kryminalistyczna.

Zmiany technologiczne, w szczególności wykorzystywanie przez przestępców systemów operacyjnych live¹⁹, wirtualnych maszyn i pełnego szyfrowania nośników, a także potrzeba natychmiastowego uzyskania wyników (np. przy zagrożeniu bombowym lub życia) wymusiły wprowadzenie do przedstawionego powyżej, tradycyjnego modelu przeszukania i zabezpieczenia danych

¹⁹ Terminem tym określa się system operacyjny uruchamiany z nośnika wymiennego (np. płyty CD/DVD, pamięci USB) i rezydujący w pamięci RAM. System taki nie wymaga instalacji na dysku twardym i może nie zapisywać trwale żadnych danych.

nowego elementu — przeszukania działającego systemu (ang. *live data forensic*) pozwalającego zabezpieczyć dane ulotne²⁰. Ulotność danych w zależności od ich nośnika została przedstawiona w tabeli 1.

Tabela 1. Ilustracja wysokiego prawdopodobieństwa usunięcia, nadpisania lub zmiany danych

Rodzaj danych	Ulotność
Rejestry, pamięci cache, pamięci robocze urządzeń	Nanosekundy
Pamięć operacyjna	Dziesiątki nanosekund
Stan sieci	Milisekundy
Działające procesy	Sekundy
Pamięci dyskowe	Minuty
Nośniki backupowe i archiwalne	Lata
CD-ROM-y, wydruki	Dziesiątki lat

Źródło: opracowanie własne na podstawie: D. Farmer, W. Venema, *Forensic Discovery*, Addison-Wesley 2005.

Live data forensic nie gwarantuje nieingerowania w zabezpieczane dane, w zamian jednak pozwala uzyskać dane, które byłyby niedostępne (lub trudnodostępne) po wyłączeniu komputera, np. dane szyfrowane czy znajdujące się w pamięci RAM. Przy takich działaniach wzrasta znaczenie starannego dokumentowania wszelkich czynności wykonywanych na zabezpieczanym urządzeniu. Olbrzymie pojemności współczesnych nośników danych wymagają wstępnej selekcji materiału (ang. *triage*²¹), który należy poddać analizie. Zatrzymać trzeba maksymalnie dużą część materiału do późniejszych badań, ale do analizy wybrać tylko te miejsca, obszary informacyjne, które są natychmiast potrzebne, gdyż mogą potwierdzić lub odrzucić postawione hipotezy. Pojęcie *triage* staje się określeniem na początkowe i szybkie działania w różnych obszarach pozyskiwania i zabezpieczania danych, np. w Internecie rzeczy, kradzieżach tożsamości i dokumentów, posiadaniu pornografii dziecięcej. *Triage* i *live data forensic* mogą być oparte wyłącznie na wykorzystaniu doświadczenia przeszukującego i jego narzędzi²², ale można je także dokonać

²⁰ Dane, które są zapisane cyfrowo w taki sposób, że istnieje bardzo duże prawdopodobieństwo ich usunięcia, zastąpienia lub zmodyfikowania w krótkim czasie przez człowieka lub zautomatyzowany proces.

²¹ W informatyce śledczej terminem *triage* określa się selekcję i zabezpieczanie tylko tych danych, które są istotne dla sprawy. Zastosowanie *triage* pozwala ograniczyć czas potrzebny na zabezpieczenie i analizę danych.

²² Dobre przykłady takiego postępowania zawarte są w publikacji: A.M. Kalinowski, *Metody inwigilacji i elementy informatyki śledczej*, Kwidzyn 2011. Propozycję podstawowych narzędzi

za pomocą systemów automatyzujących (np. *OSTriage*²³). Zaletą systemów automatyzujących przeszukiwanie jest rejestrowanie wszystkich działań funkcjonariusza i otrzymywanych wyników. Korzystając z *trriage* i *live data forensic* można osiągnąć kompromis pomiędzy trzema potrzebami:

- rozpoznaniem — trzeba znaleźć maksymalnie dużo dowodów;
- odpowiedniością — zachować je w sposób jak najlepszy;
- wiarygodnością — powiązać je w łańcuchu dowodowym.

Zarówno ten kompromis, jak i rozdzielenie etapów przygotowania narzędzia, wykorzystania narzędzia do pozyskania danych oraz analizy pozyskanych w trakcie przeszukiwania danych do osobnych procesów spełniają zalecenia metodyk i ramy FORZA²⁴. Zaletą stosowania tej metodyki przy przeszukiwaniu jest maksymalne wykorzystanie ekspertów w pierwszej fazie — tworzenia narzędzia, i ostatniej — analizy wyników, pozostawiając najbardziej czasochłonne zadanie pozyskania danych osobom zaledwie przeszkolonym do wykorzystania narzędzia.

W nowoczesnych środowiskach IT dane nie zawsze są przechowywane i przetwarzane na urządzeniach dostępnych lokalnie. Szeroki zakres usługodawców oferuje tanie, a nawet bezpłatne przechowywanie i przetwarzanie potężnych zasobów na zdalnych systemach. Dane nie muszą być wówczas przetwarzane i przechowywane na tym samym fizycznym komputerze. Wykorzystanie „cienkich” klientów²⁵ bez jakiegokolwiek pamięci trwałej sprawia, że zabezpieczane dane znajdują się w zasobach wirtualnych maszyn w chmurze. Może się zdarzyć, że nawet dostawca usługi nie będzie w stanie powiedzieć, gdzie pewne dane, które mogą stanowić dowody, są przechowywane. Jeśli w trakcie przeszukiwania okaże się, że organ dokonujący przeszukiwania musi dostać się do zasobów połączonego siecią komputera znajdującego się w pomieszczeniu, które nie jest objęte postanowieniem o przeszukiwaniu, organ może skorzystać z prawa do przeszukiwania bez postanowienia sądu lub prokuratora. Identycznie dzieje się w przypadku, gdy przeszukiwany komputer połączony

do zabezpieczania danych ulotnych można znaleźć w J. Kosiński, *Paradygmaty cyberprześiępczości*, Difin 2015, s. 201–202.

²³ Program autorstwa Erica Zimmermana.

²⁴ FORZA (FORensics ZAchman framework) — metodyka prowadzenia przeszukiwania systemu komputerowego zgodna z przepisami prawa amerykańskiego. Więcej o FORZA w: R.S.C. Jeong, *FORZA — Digital forensics investigation framework that incorporate legal issues*, Digital investigation 3 (Supplement-1)/2006, s. 29–36.

²⁵ Ang. *thin client* oznacza technologię alternatywną dla tradycyjnego komputera PC opartą o aplikacje działające w architekturze klient-serwer. Terminale graficzne tej technologii służą wyłącznie jako urządzenia wejścia-wyjścia, a wszystkie operacje są wykonywane na wirtualnych serwerach.

jest z odległym komputerem²⁶. W tym przypadku dane z odległego komputera mogą zostać zabezpieczone poprzez przekopiowanie ich na lokalny dysk. Jak wcześniej wspomniano takie przeszukiwanie nie jest czynnością procesową, tylko operacyjno-rozpoznawczą.

Podsumowanie

Pozyskanie i zabezpieczenie danych cyfrowych powinno być przeprowadzane zgodnie z wcześniej opracowanymi procedurami, najlepiej przy wsparciu specjalisty. Z wykonanych czynności musi być sporządzony protokół (art. 143 § 1 pkt 3, 6 i 7 k.p.k.), w którym odnotowuje się przeprowadzone czynności, parametry identyfikujące zabezpieczane oprogramowanie i sprzęt, sposób utrwalenia danych oraz informacje na temat indywidualnych oznaczeń nośników, na których dane zostały utrwalone. Niestety nie ma jednej uniwersalnej metodyki tych działań. Ze względu na dużą różnorodność urządzeń zawierających dane cyfrowe oraz zróżnicowane potrzeby pozyskania i zabezpieczenia danych cyfrowych można jedynie posiłkować się dobrymi praktykami oraz sugestiami zawartymi w dokumentach normatywnych.

Bibliografia

1. ACPO *Good Practice Guide for Digital Evidence*, Association of Chief Police Officers, Version 5, 2011, http://www.digital-detective.net/digital-forensics-documents/ACPO_Good_Practice_Guide_for_Digital_Evidence_v5.pdf.
2. Adamski A., *Prawo karne komputerowe*, Warszawa 2000.
3. *Electronic Crime Scene Investigation: A Guide for First Responders*, U.S. Department of Justice, NCJ 187736, July 2001, <http://www.ncjrs.org/pdffiles1/nij/187736.pdf>.
4. Farmer D., Venema W., *Forensic Discovery*, Addison-Wesley 2005.
5. Jeong R.S.C., FORZA — *Digital forensics investigation framework that incorporate legal issues*, Digital investigation 3 (Supplement-1)/2006.
6. Jones N. i inni, *Electronic evidence guide — A basic guide for police officers, prosecutors and judges*, CyberCrime@IPA, Version 1.0, http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/economiccrime/cybercrime/Documents/Electronic_Evidence_Guide/default_en.asp.
7. Kalinowski A.M., *Metody inwigilacji i elementy informatyki śledczej*, Kwidzyn 2011.
8. Konwencja Rady Europy o cyberprzestępczości.
9. Kosiński J., *Paradygmaty cyberprzestępczości*, Difin 2015.
10. Lach A., *Dowody elektroniczne w procesie karnym*, Toruń 2004.
11. Lach A., *Przeszukiwanie na odległość systemu informatycznego*, „Prokuratura i Prawo” nr 9/2011.

²⁶ Aktualnie obowiązujące przepisy uniemożliwiają — bez skierowania wniosku o pomoc prawną — dokonanie przeszukiwania na odległość w przypadku ustalenia, że urządzenie lub zasoby znajdują się poza granicami kraju.

12. PN ISO/IEC 27000:2014-11 Technika informatyczna — Techniki bezpieczeństwa — Systemy zarządzania bezpieczeństwem informacji — Przegląd i terminologia.
13. PN ISO/IEC 27001:2014-12 Technika informatyczna — Techniki bezpieczeństwa — Systemy zarządzania bezpieczeństwem informacji — Wymagania.
14. PN ISO/IEC 27002:2014-12 Technika informatyczna — Techniki bezpieczeństwa — Praktyczne zasady zabezpieczania informacji.
15. PN-EN ISO/IEC 27037:2016-12 Technika informatyczna — Techniki bezpieczeństwa — Wytyczne do identyfikacji, gromadzenia, pozyskiwania i zachowania śladów cyfrowych (dowodowych).
16. PN-EN ISO/IEC 27041:2016-12 Technika informatyczna — Techniki bezpieczeństwa — Wytyczne do zapewnienia stosowności i adekwatności metody dochodzeniowej w związku z incydemtem.
17. PN-EN ISO/IEC 27042:2016-12 Technika informatyczna — Techniki bezpieczeństwa — Wytyczne do analizy i interpretacji śladu cyfrowego (dowodowego).
18. PN-EN ISO/IEC 27043:2016-12 Technika informatyczna — Techniki bezpieczeństwa — Pryncypia i procesy w dochodzeniach związanych z incydentami.
19. PN-EN ISO/IEC 30121:2016-12 Technika informatyczna — Nadzór nad strukturą ryzyka związanego z informatyką śledczą.
20. Rekomendacja RE R(95)13 w sprawie problemów prawa karnego procesowego związanych z technologią informatyczną.
21. RFC 3227, Evidence Collection and Archiving, February 2002, <https://www.ietf.org/rfc/rfc3227.txt>.
22. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. — Kodeks postępowania karnego.
23. Waltoś S., *Proces karny. Zarys systemu*, Warszawa 2009.

Fundamentals of the digital data seizure and protection as a part of the response to security breaches

Abstract

This chapter provides a concise overview of normative acts and good practices related to the seizure and preservation of digital data.

Keywords: digital data, security breaches, traces, security, live forensic.

Jolanta Tomporowska

Poradnia Psychologiczno-Pedagogiczna nr 1 w Gdyni

Zagrożenia wychowania w procesie przemian cywilizacyjnych — wybrane zagadnienia

Streszczenie

W procesie przemian cywilizacyjnych ściśle powiązanych z technologizacją życia jednostki narasta dynamika interakcji człowiek — maszyna, maszyna — człowiek. Te zjawiska stanowią wyzwania badawcze dla wielu dziedzin i dyscyplin nauk. Niniejsze opracowanie dotyczy wybranych zagadnień w zakresie wynikającym z interakcji jednostki i Internetu.

Słowa kluczowe: przemiany cywilizacyjne, uzależnienia od Internetu, wychowanie dzieci w procesie przemian cywilizacyjnych.

Cywilizacja to: 1) «stan rozwoju społeczeństwa w danym okresie historycznym, uwarunkowany stopniem opanowania przyrody przez człowieka»; 2) «ogół dóbr materialnych, środków i umiejętności osiągnięty przez określone społeczeństwo w danej epoce historycznej»¹.

Ostatnia dekada XX oraz początek XXI wieku to okres powstania i rozwoju społeczeństwa informacyjnego. Terminu społeczeństwo informacyjne używa się do określenia społeczności znajdującej się na odpowiednio wysokim poziomie rozwoju technologicznego, dla której informacja jest najcenniejszym i powszechnie wymienianym dobrem intensywnie wykorzystywanym w życiu gospodarczym, społecznym, kulturowym oraz politycznym, traktowanym jako szczególny zasób niematerialny, równoważny, a w niektórych przypadkach nawet cenniejszy od dóbr materialnych. To społeczeństwo, które posiada

¹ *Wielki słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa 2018, s. 75.

bogate środki komunikacji i przetwarzania informacji będące podstawą tworzenia większości dochodu narodowego oraz zapewniające źródło utrzymania większości ludzi. Dla jego przedstawicieli komputer, sieć Internet i wszystkie techniki cyfrowe stają się jednym z najważniejszych aspektów życia i pracy. Rola informacji w życiu współczesnego człowieka wywołuje intensyfikację działań związanych z jej pozyskiwaniem, gromadzeniem i przetwarzaniem, a także przesyłaniem. Rozwiązaniem problemów związanych z przetwarzaniem rosnących ilości informacji stał się komputer, z kolei problemy komunikacyjne rozwiązała sieć Internet. Powszechność ich stosowania w życiu prywatnym i pracy zawodowej stała się jednym z podstawowych wyróżników charakteryzujących społeczeństwo informacyjne, nazywane również społeczeństwem wiedzy².

Rozwój cywilizacyjny powoduje, że współczesne społeczeństwo zostało „przeziąknięte” techniką, a techniczne rozwiązania stały się „częścią jego natury”. W procesie rozwoju zachodzą różnorodne interakcje między techniką a społeczeństwem. Społeczeństwo opracowuje technikę, świadomie ją zmienia i wykorzystuje, a jednocześnie jest przez nią kształtowane oraz ponosi konsekwencje jej rozwoju. Konieczność dostosowania człowieka do nowych warunków życia i pracy wywołuje jego przemiany osobowościowe rozpatrywane w wymiarze społecznym i kulturowym.

Najważniejszym czynnikiem procesowym w obszarze komunikacji międzyludzkiej stało się „dopełnienie” komputera — sieć Internet. Powszechności ich zastosowania sprzyjają tendencje rosnących mocy obliczeniowych i miniaturyzacji komputerów oraz systematycznego powiększania zasięgu sieciowego, stwarzając możliwość wykorzystania w dowolnym czasie i w praktycznie każdym „cywilizowanym” miejscu. W praktyce wykorzystanie komputera i sieci Internet sprowadza się do: komunikacji z innymi ludźmi (poczta elektroniczna, portale społecznościowe), wyszukiwania informacji, zakupów online, możliwości kształcenia (platformy e-learningowe), korzystania z usług bankowości elektronicznej, kontaktów z urzędami administracji publicznej. Ich zastosowanie wykazuje szczególną efektywność w obszarze reklamy — nie tylko produktów handlowych w tradycyjnym rozumieniu, ale także w szeroko rozumianym marketingu politycznym. Szczególne znaczenie przypisywane informacji sprawiło, że nowoczesna platforma komunikacyjna stała się wyjątkowo atrakcyjna dla sektora medialnego. Wydaje się, iż żadne narzędzie nie zdominowało dotychczas życia człowieka bardziej niż komputer „połączony” z siecią Internet. Przedstawione przykłady zastosowań wskazują, iż technologie

² Golka M., *Bariera w komunikowaniu i społeczeństwo (dez)informacyjne*, PWN, Warszawa 2008, s. 57–63, 111; Szewczyk A., *Społeczeństwo informacyjne — nowa jakość życia społecznego*, PWN, Warszawa 2007, s. 14–46.

informacyjne obejmują praktycznie wszystkie aspekty i obszary życia współczesnego człowieka, stając się stopniowo swoistą totalnością, od której nie sposób się wyłączyć, bez której nie sposób żyć i której nie sposób bagatelizować.

Rozwój technologii informacyjnych przyspieszył procesy globalizacji, eliminując ograniczenia, jakie dotychczas stwarzał czynnik geograficzny. Ścisłe przyporządkowanie systemów społeczno-gospodarczych określonym obszarom geograficznym zostało praktycznie wyeliminowane. Procesy globalizacji powodują zacieranie się zróżnicowania gospodarczego, struktur społecznych oraz odmienności kulturowej.

Technika jest dziś najważniejszym impulsem napędowym cywilizacyjnych przemian, a nauka główną siłą wytwórczą³.

Nowe wynalazki i nowe technologie mogą ułatwić (bądź utrudnić) życie człowieka, wpływać znacząco na stan bezpieczeństwa narodowego, naruszać lub przywracać równowagę ekologiczną biosfery, a nade wszystko oddziaływać na kształt życia społecznego oraz zmieniać dotychczasowe wzory kulturowe.

Zmiany techniczne wskazują na konieczność dostosowania się społeczeństwa do nowych warunków życia i pracy. Przemiany społeczne zawsze zachodzą z pewnym „cywilizacyjnym opóźnieniem” w stosunku do wynalazków i nowinek technicznych ale także i zachodzących zmian społecznych. Przemiany dotyczą człowieka zarówno w aspekcie społecznym (zbiorowym), jak i w wymiarze jednostkowym (kulturowym — osobowym). W dłuższych okresach nowatorskie technologie i rozwiązania techniczne spotykają się z akceptacją społeczną, wyznaczając zarazem nowe formy postępowania — często nowy sposób życia. W okresach przejściowych dochodzi do procesu socjalizacji, która prowadzi do przemian osobowościowych mających swój wyraz w przyjmowanych lub akceptowanych systemach wartości, normach i standardach moralnych, wzorach kulturowych itp.

Postęp techniczny doprowadził do niezwyklego wzrostu produkcji i konsumpcji. Idea konsumowania większych ilości lepszych jakościowo rzeczy miała uczynić życie człowieka bardziej szczęśliwym i satysfakcjonującym, współcześnie jednak stała się celem samym w sobie. Konsumpcjonizm przerodził się w sposób ucieczki od nudy i apatii powodowanej poczuciem bezsensu życia, przybierając nie tylko formę nabywania towarów i usług, ale i spędzania czasu wolnego oraz rozrywki w świecie mediów elektronicznych. Tożsamość wykreowanego typu osobowości człowieka opiera się na gotowych wzorcach przekazywanych przez reklamę i „kupowanych” w sklepach. Uleganie technikom socjotechnicznym promującym konsumpcjonizm prowadzi do ukształtowania

³ Borkowski R., *Cywilizacja — technika — ekologia. Wybrane problemy rozwoju cywilizacyjnego u progu XXI wieku*, wyd. AGH, Kraków 2001, s. 63–79.

tw. postaw zewnątrzsterowalnych, łatwo ulegających wpływowi innych osób lub środków masowego przekazu — niepewnych osobowościowo, wykazujących nieustanną potrzebę zewnętrznej afirmacji. Proces „zewnętrznego sterowania” człowiekiem wydaje się szczególnie istotny ze względu na fakt, iż współcześnie mamy do czynienia z niedoinformowaniem, przeinformowaniem albo z informowaniem w sprawach nieważnych lub drugorzędnych czy wręcz szkodliwych, jak również ze świadomym dezinformowaniem, czyli kłamstwem lub manipulowaniem. Wszystko to — paradoksalnie — jest łatwiejsze do realizacji w społeczeństwie informacyjnym niż w jakimkolwiek innym typie społeczeństwa⁴.

Ponadto sposób przekazu medialnego oraz zawarte w nim treści prowadzić mogą do zjawiska „klonowania” ludzi — ludzi o podobnym sposobie myślenia, przeżywania i funkcjonowania.

Globalizacja w powiązaniu ze współczesnymi trendami gospodarczymi i sytuacją polityczną nasiliła procesy migracji ludności, co z kolei przyczynia się do istotnych transformacji życia społecznego. Wydaje się, iż technologie informacyjne były czynnikiem sprawczym procesów migracyjnych, przybliżając standardy życiowe w innych krajach oraz kulturę innych narodów. Procesy migracyjne przyczyniły się z kolei do dezorganizacji istniejących form życia społecznego, stwarzając podstawy dla osłabienia więzi rodzinnych oraz uniwersalnych wartości i norm moralnych. Niejako w zamian technika dostarcza wygodne w zastosowaniu, niezależne od czasu i miejsca urządzenie komunikacyjne (sieć Internet) będące uzupełnieniem lub substytutem dla tradycyjnych form relacji i związków społecznych. Nadmienić należy, iż w pewnych uzasadnionych przypadkach sieć Internet stanowić może jedyną „ekonomicznie” uzasadnioną formę kontaktu podtrzymującą tzw. słabe więzi społeczne, które bez jego udziału zostałyby zerwane, gdyż wysiłku związanego z fizycznymi zabiegami służącymi nawiązywaniu lub podtrzymywaniu kontaktów nie rekompensują płynące z nich korzyści.

Przemiany cywilizacyjne zachodzą zawsze w warunkach dezintegracji istniejących zasad życia społecznego i stopniowego lub przebiegającego w sposób gwałtowny zastępowania dotychczasowych reguł regułami nowymi. Każda nowa cywilizacja niesie ze sobą nowy styl życia rodzinnego, zmiany w sposobie pracy, odmienne postrzeganie siebie i innych ludzi, nowe formy działalności gospodarczej, nowe konflikty, a przede wszystkim nową świadomość.

Naturalną cechą człowieka wydaje się dążenie do osiągnięcia stabilizacji życiowej. Akceptowalna społecznie ilość cywilizacyjnych zmian wyznaczona była postępowaniem arytmetycznym. Współczesne tempo przemian wykazuje jednak

⁴Daszkiewicz W., *Kulturowe meandry konsumpcji*, „Cywilizacja” 2013, Tom 45, s. 86–99.

przyrosty wykładnicze. Zachodzące zmiany odczuwalne są nie tylko w formie prostych przyrostów ilościowych lub zmian jakościowych. Każde podwojenie np. ilości produktu na rynku, ilości informacji lub tempa produkcji oznacza zasadniczą zmianę otoczenia i warunków życia człowieka, skazując go na życie w świecie ciągłej zmiany. Szybsze tempo życia relatywnie skraca czas trwania wielu sytuacji, komplikuje strukturę życia społecznego, utrudnia adaptację do zmian, wywołując uczucie niepewności, nietrwałości i tymczasowości codziennego życia⁵.

Skraca się czas trwania związków z innymi ludźmi, instytucjami, miejscami (w sensie geograficznym), a nawet odnosi się to do sfery świadomości (przepływ informacji oraz idei).

Poprzez osiągnięcia naukowe społeczeństwo kształtuje technikę, będąc zarazem od niej w coraz większym stopniu zależne oraz przez nią „kształtowane”. Niezwykle trafne wydaje się stwierdzenie: „tak radykalnie zmieniliśmy swoje otoczenie, że musimy teraz zmienić samych siebie, żeby w tym nowym otoczeniu móc egzystować”.

Każdy wynalazek lub innowacja techniczna poza wymiarem czysto procesowym wywołuje zmiany społeczne i kulturowe. Analiza przypadków wskazuje, iż rozwój techniczny oprócz pozytywnych przemian życiowych powodować może liczne problemy lub zagrożenia. Moment naukowego sukcesu wskazuje wprost jedynie wynik prac badawczych, a nie konsekwencje wdrożenia lub zastosowania. Rozwój techniki stanowi więc wyzwanie dla człowieka jako podmiotu działania i podmiotu odpowiedzialności, odnosząc je zarówno do twórców (intencjonalność działań), jak i użytkowników (kontrolowalność skutków).

Dzisiaj w ogromnym stopniu na danego człowieka wpływają informacje, które do niego docierają lub którymi jest wręcz „bombardowany” (TV, radio, Internet, prasa). Te informacje modelują jego sposób myślenia, decydowania i działania. Funkcjonowanie człowieka w takim środowisku ujawnia się w syndromach skutków. Jednym z bardziej istotnych wydają się przemiany osobowościowe tworzące nowy typ człowieka.

Radykalne zmiany w sposobie funkcjonowania struktur społecznych (np. rodziny, szkoły, zakładu pracy), związane z szerokim dostępem do informacji, rozwojem komunikacji masowej i procesami migracji społecznych, powodują radykalne zmiany w sposobie życia poszczególnych ludzi oraz budowanych więzach międzyludzkich. Dzięki technologiom informacyjnym współczesny człowiek ma możliwość niemal bezpośredniego śledzenia wydarzeń bez ogra-

⁵ Czerniachowicz B., Marek S., Szczepkowska M., *Główne uwarunkowania funkcjonowania i rozwoju przedsiębiorstw przyszłości*, (w:) S. Marek, M. Białasiewicz (red.), *Podstawy nauki o organizacji*, Wyd. PWE, Warszawa 2008, s. 363–392.

niczeń lub barier czasowych i przestrzennych. Dominacja tego typu kultury medialnej powoduje istotne przemiany w strukturze potrzeb psychospołecznych oraz w hierarchii wartości, prowadząc do zmian postaw nie tylko względem siebie, ale także w odniesieniu do innych osób.

Wyróżnikiem współczesnego człowieka wydaje się jego ponadstandardowy indywidualizm, czyli przyznanie jednostce absolutnej wartości i postawienie jej w centrum rzeczywistości jako jedynego kryterium odniesienia i oceny. Wyznacznikami postępowania staje się nie: racjonalność, odpowiedzialność, dobro wspólne, solidarność lub sprawiedliwość społeczna, ale egoizm oraz brak jakichkolwiek barier etycznych⁶.

Pierwowzorem indywidualizmu był egoizm ekonomiczny kształtowany przez zasady wolnorynkowej gospodarki i wolnej konkurencji. Z biegiem czasu postawy egocentryczne przeniesione zostały na płaszczyznę społeczną i polityczną. Jedną z konsekwencji indywidualizmu jest absolutyzacja subiektywizmu, w perspektywie której „prawdziwe” staje się to, co dana jednostka sądzi lub chce, by było prawdziwe. Kreacja własnego „ja” sprawia, że wszystko zaczyna być względne. Relatywizm dopuszcza zmienność ocen norm i wartości logiczno-poznawczych, etycznych i estetycznych. Filozofia relatywizmu odrzuca prawdy i wartości absolutne, zaś prezentowana zmienność ocen i poglądów wynikać może z kontekstu bądź poglądów określonych grup społecznych lub osób. Pozytywny lub negatywny stosunek do innych osób, odmienna ocena określonej sytuacji lub zdarzenia, różniąca się istotnie interpretacja przepisu prawa stanowić mogą przykłady relatywizmu i subiektywizmu. Racjonalność traci uniwersalny charakter wraz z rozproszeniem porządku racjonalnego i w konsekwencji o tym, co jest racjonalne czy irracjonalne, decydują jedynie oceny subiektywne. Modne jest obecnie relatywizowanie dosłownie wszystkiego: kryteriów zdrowia fizycznego, zdrowia psychicznego, wartości i norm moralnych, a nawet statusu i godności osoby ludzkiej.

Ponadnormatywna wolność człowieka, której objawami są np. swoboda obyczajowa i bezstresowość życia, wydaje się potwierdzać cechę skrajnego liberalizmu. Postawy skrajnie liberalne akcentują tzw. wolność anarchiczną, rozumianą jako wolność od wszelkich norm, zasad czy zobowiązań. Liberalne rozumienie „wolności” oparte jest na iluzorycznym założeniu, iż można stworzyć społeczeństwo, w którym wszyscy mają prawa, ale nikt nie ma obowiązków. Obserwowana często ignorancja wszystkiego i wszystkich oraz postawy skrajnie roszczeniowe są wyrazem buntu wobec rzeczywistości i zarazem negacją istniejącego ładu i porządku społecznego.

⁶Furmanek W., *Antropoinfosfera współczesnego człowieka*, „Dydaktyka Informatyki” 2013, Tom 8, s. 49–73.

Symptomatyczną cechą społeczeństwa jest ambiwalentna postawa wobec ludzkiego rozumu i myślenia. Z jednej strony nadzwyczaj szybki rozwój naukowo-techniczny oraz przeświadczenie o nieograniczonych możliwościach ludzkiego rozumu, z drugiej strony brak zdolności racjonalnego myślenia, bez troska i pustka aksjologiczna oraz tzw. funkcjonalna dysfunkcyjność stanowią zaprzeczenie „głoszonej” potęgi ludzkiego rozumu. Praktycznie „wdrażany w życie” jest rodzaj intelektualnej „schizofrenii”, cywilizacyjno-polityczna poprawność wymaga bowiem, by współczesny człowiek posługiwał się myśleniem naukowym i logicznym w odniesieniu do świata rzeczy (technicznym *sensu stricto*)⁷.

Natomiast w odniesieniu do własnej rzeczywistości ma prawo kierować się myśleniem magicznym, życzeniowym lub pozytywnym zamiast myśleniem realistycznym i logicznym.

W minionych epokach człowiek funkcjonował głównie na podstawie tego, kim był oraz jakimi cechami, zdolnościami czy umiejętnościami dysponował. Jego sytuacja zależała przede wszystkim od tego, co osiągnął w pracy nad sobą. On i jego najbliższe otoczenie odgrywali zwykle decydującą rolę w wychowaniu, procesie identyfikacji i socjalizacji, w wyborze filozofii i drogi życia. Obecna szybkość przemian technicznych wymusza konieczność ciągłego dostosowania człowieka do zmieniających się realiów życia i pracy. Powoduje, iż posiadanie określonej wiedzy, kwalifikacji i umiejętności nie gwarantuje długookresowej względnej stałości i stabilizacji zawodowej i życiowej. Źródłem sukcesu staje się między innymi szybkość adaptacji oraz akceptacja wieloaspektowo rozumianej zmienności. Coraz mniej znaczące są: uczciwa praca, realna wiedza i kompetencje. Coraz większego znaczenia nabierają umiejętności w zakresie kreowania własnego wizerunku oraz ponadczasowa metodyka rozwiązywania problemów — sterowania ludźmi. Wiedzę jednostki zastępuje tzw. umiejętność „pracy” w zespole, dysfunkcyjność procesowa — powołanie pełnomocnictwa, uczciwość — tzw. zaradność życiowa, prawda zdominowana zostaje przez techniki negocjacji, półprawdy oraz niedopowiedzenia.

Zaprezentowane cechy osobowościowe człowieka stanowią tzw. syndrom skutków przemian cywilizacyjnych. Akcentowane znaczenie techniki w procesach socjalizacji wydaje się dużym uproszczeniem, ponieważ ukształtowanie skrajnie nieodpowiedzialnych postaw koreluje z liberalizmem wychowania, relatywizmem edukacji oraz socjotechniką konsumpcjonizmu. Kreowane hasła tzw. bezstresowego wychowania, swobody obyczajowej („Róbta, co chceta”) oraz

⁷ Dziewiecki M., *Człowiek i Bóg w ponowoczesności*, „Cywilizacja” 2013, Tom 45, s. 144–159.

beztroski życia („życie na luzie”) przynoszą efekty w postaci poczucia bezradności i dysfunkcyjności życiowej, braku perspektyw i pustki aksjologicznej⁸.

Z przeprowadzanych badań wynika, że liczba internautów rośnie bardzo szybko, zwłaszcza w wieku dojrzewania. Według oficjalnego dokumentu RFC 1463 na Internet składają się trzy elementy⁹:

- 1) połączone sieci oparte o protokoły TCP/IP,
- 2) społeczność, która używa i rozwija tę sieć,
- 3) zbiór zasobów znajdujących się w tej sieci.

Ta trójelementowa definicja wprowadza dobre rozróżnienie między technicznym, społecznym i informacyjnym aspektem Internetu. Elementy te są ściśle ze sobą powiązane, bowiem korzystanie z Internetu to nic innego jak działanie członków społeczności za pomocą Sieci, mające na celu odnalezienie i wykorzystanie znajdujących się w niej zasobów informacyjnych. Użytkownicy Internetu tworzą swoistą społeczność — „społeczność internetową”.

Amerykańscy psychologowie donoszą jednak, że korzystanie z Internetu może mieć także bardzo negatywne skutki w formie uzależnienia od chat-roomów, kompulsywnym sprawdzaniu poczty i nieposkromionej chęci surfowania. Według badań Center for On-line Addiction przeprowadzonych na grupie ponad 17 tys. osób, 6% internautów zdradza zachowania kwalifikujące się do leczenia, a blisko 30% korzysta z Internetu aby „uciec od złych myśli”. Jest to prosta droga do uzależnienia. Inni mogą wpaść w kolejne sidła, które Amerykanie nazywają „web rage”, co po polsku oznacza „sieciową wściekłość” lub „sieciową furię”, będącą skutkiem frustracji i stresu, przy czym najbardziej stresogenne jest wyszukiwanie informacji za pomocą standardowych wyszukiwarek i katalogów. Według ostatnich danych 36% użytkowników Internetu spędza około 2 godzin tygodniowo na wyszukiwaniu potrzebnych informacji, z czego aż 71% badanych wyznało, że denerwują się (gniew, złość, bezsilność, zniechęcenie, napięcie psychiczne, poty itp.) podczas korzystania z serwisów wyszukiwawczych. Blisko połowa badanych (46%) przyznała, że problemy ze znalezieniem szczegółowych informacji wyprowadzają ich z równowagi.

Chociaż Internet powstał już ponad 30 lat temu, a od kilku lat gwałtownie rośnie jego popularność, to nadal naukowcy nie są w stanie dokładnie ocenić wpływu Sieci na użytkowników, a przede wszystkim odpowiedzieć na podstawowe pytanie: „czy można się uzależnić od informacji?”. Zdania psychiatrów i psychologów są podzielone, aczkolwiek odpowiedź twierdząca ma znacznie więcej zwolenników. Jeżeli tak, to odkryte na początku lat dziewięćdziesiątych zjawisko uzależnienia od Internetu staje się zagrożeniem także i w Polsce.

⁸ Kęsy M., *Przemiany cywilizacyjne i kulturowe społeczeństwa informacyjnego*, „Edukacja — Technika — Informatyka” 2017, Nr 2(20), s. 248–255.

⁹ Adamczyk M., *Randka z klawiaturą*, „Wprost” 2002, Nr 27(1023), s. 54–56.

Wciąż brak oficjalnej nazwy dla tego nałogu. Używa się np. takich terminów, jak:

- siecioholizm (*netaholics*) lub siecioletność (*netaddiction*),
- cyberzależność (*cyberaddiction*) lub cybernałóg,
- internetoholizm, internetozależność, uzależnienie internetowe lub uzależnienie od Internetu (*Internet addiction*)¹⁰,
- uzależnienie komputerowe (*computer addiction*),
- zaburzenia spowodowane zależnością od Internetu (*Internet Addiction Disorder-IAD*),
- infoholizm, infozależność (*information addiction*).

Z pewnością dwa pojęcia można wykluczyć, albo z powodu zbyt szerokiego zakresu, tzn. „infoholizm”, albo zbyt wąskiego — „uzależnienie komputerowe”. Zgodnie z duchem języka polskiego oraz uniwersalną propozycją definicyjną klasyfikacji ICD-10, najbardziej adekwatną nazwą wydaje się „zespół uzależnienia od Internetu” (ZUI) lub „zespół uzależnienia internetowego” (w skrócie też ZUI). Polskie synonimy Internetu to „Sieć”, „Globalna Pajęczyna”, „Światowa Pajęczyna” lub „Globalna Wioska”.

Prawdopodobnie pierwszym specjalistą, który w roku 1995 dostrzegł zagrożenie ze strony Internetu, był nowojorski psychiatra Goldberg, ale odmawiał uznania tego zjawiska za uzależnienie. Jego obawy potwierdziły jednak rok później wyniki badań K.S. Young, uważanej obecnie za największy autorytet światowy w dziedzinie cyberpsychologii. Nie bez powodu używała ona takich określeń, jak „patologiczne nadużywanie Internetu”, „złapani w Sieć” czy wreszcie „uzależnienie internetowe”, traktowane jako zaburzenia zachowania o charakterze klinicznym.

Young wyróżnia pięć typów uzależnienia związanego z komputerem: erotomanię internetową (*cybersexual addiction*), uzależnienie od internetowych kontaktów społecznych (*cyber-relationship addiction*), uzależnienie od sieci internetowej (*net compulsions*), uzależnienie od komputera (*computer addiction*) i przeciążenie informacyjne, czyli przymus pobierania informacji (*information overload*). W oparciu o zaadoptowane przez siebie dla celów pracy kryteria diagnostyczne, wywodzące się z opisu patologicznego hazardu według DSM-IV (1994), utworzyła 8-pytaniowy test selekcyjny badanych na dwie grupy: uzależnionych (396 osób) i normalnych użytkowników Internetu (100 osób). Tak duża dysproporcja liczbowa wynikała z faktu, iż badani byli ochotnikami, którzy zgłosili się, gdyż sami uważali się już za uzależnionych. Podobnie należy traktować wyniki osiągnięte przez polskich internautów — 36,8% potencjalnie

¹⁰ Black D.W., Belsare G., Schlosser S., *Clinical features, psychiatric comorbidity, and health-related quality of life in persons reporting compulsive computer use behavior*, „Journal of Clinical Psychiatry” 1999, Tom 60, s. 839–844.

uzależnionych, głównie w wieku 16–20 lat (39,6%) i 21–25 lat (23,7%) — jakie zamieszczone są na prywatnej stronie internetowej K. Wojteczki¹¹. Tam można za pomocą Testu Kimberly S. Young sprawdzić czy nie grozi nam uzależnienie od Internetu. Udzielenie twierdzącej odpowiedzi na pięć spośród ośmiu pytań przemawia za istnieniem uzależnienia od Internetu. Należy podkreślić, że o ile podobne modele zależności, pomijając oczywiście alkohol i inne substancje psychoaktywne, były już weryfikowane empirycznie dla m. in. uzależnienia od maszyn, zależności komputerowej, nałogowego oglądania TV lub obsesyjno-kompulsyjnego stosunku do gier video, o tyle badania autorki nad zależnością od Internetu były pionierskie.

Biorąc pod uwagę wyniki badań Young, a także podsumowując rezultaty uzyskane dotychczas przez innych badaczy (por. Black i in., 1999; Brenner, 1997; Holmes, 2000; Kandell, 1998; Kraut i in., 1998; Orzack, 1999; Scherer, 1997; Turkle i Kiesler, 1997; Wallace, 2001) oraz uwzględniając artykuły on-line wielu pozostałych psychiatrów, psychologów i psychoterapeutów (np. Davisa, Pollacka, Robertsa, Smitha, Sulera, Walthera) zawarte na różnych stronach www.

W oparciu o kryteria diagnostyczne proponowane w DSM-IV (1994) można zespół uzależnienia od Internetu (ZUI) rozpatrywać jako nieprawidłowy sposób korzystania z Sieci, prowadzący do istotnego zakłócenia czynności psychicznych i zaburzenia zachowania się, przejawiających się w okresie minionych 12 miesięcy co najmniej trzema spośród następujących objawów:

1. Tolerancja, rozumiana jako:

- potrzeba coraz dłuższego czasowego korzystania z Internetu celem uzyskania zadowolenia i/lub,
- wyraźny, stopniowy spadek satysfakcji osiągananej przez tę samą ilość czasu przebywania w Sieci.

2. Objawy odstawienia manifestujące się:

- a) zespołem abstynencyjnym wyrażającym się w formie co najmniej dwóch z następujących objawów, występujących w okresie od kilku dni do 1 miesiąca po zaprzestaniu lub ograniczeniu korzystania z Internetu:
- pobudzenie psychoruchowe,
 - niepokój lub lęk,
 - wyraźne obniżenie nastroju,
 - obsesyjne myślenie o tym co się dzieje w Sieci,
 - fantazje i marzenia senne na temat Internetu,
 - celowe lub mimowolne poruszanie palcami w sposób charakterystyczny dla pisanego na klawiaturze¹²,

¹¹ Źródło: <http://www.infoholizm.prv.pl/>, odczyt 25.11.2018 r.

¹² Dębek P., *Złapani w Sieć*, „CHIP” 2000, Tom 4, s. 48–53; DSM-IV. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 4th ed., APA, Washington 1994.

- b) korzystaniem z Sieci celem uniknięcia przykrych objawów abstynencyjnych po „odstawieniu” Internetu.
- 3. Częste przekraczanie planowanego wcześniej czasu korzystania z Internetu.
- 4. Utrwalona potrzeba lub nieudane próby ograniczania lub zaprzestania korzystania z Internetu.
- 5. Poświęcanie dużej ilości czasu na wykonywanie czynności związanych z Internetem (np. kupowanie książek na temat Sieci, testowanie nowych przeglądarek stron www, porządkowanie ściągniętych z Internetu materiałów, plików, programów itp.).
- 6. Zmniejszanie lub rezygnowanie z aktywności społecznej, zawodowej lub rekreacyjnej na rzecz Internetu.
- 7. Korzystanie z Internetu pomimo świadomości doświadczania trwałych bądź narastających problemów somatycznych (fizycznych), psychologicznych lub społecznych, spowodowanych lub nasilających się w związku z korzystaniem z Sieci (np. ograniczenie czasu snu, występowanie problemów rodzinnych, spóźnianie się do pracy i na spotkania, zaniedbywanie obowiązków, rezygnacja z innych istotnych działań).

Opierając się na kryteriach diagnostycznych uzależnień według ICD-10 proponuje się, aby siecioholizm — czyli odpowiednik naszego terminu „zespół uzależnienia od Internetu” (ZUI) — rozpoznawać wówczas, kiedy w okresie ostatniego roku stwierdzono obecność co najmniej trzech z następujących objawów:

- 1. Silną potrzebę lub poczucie przymusu korzystania z Internetu.
- 2. Subiektywne przekonanie o mniejszej możliwości kontrolowania zachowań związanych z Internetem (tj. osłabienie kontroli nad powstrzymywaniem się od korzystania z Internetu oraz nad długością spędzania czasu w Sieci).
- 3. Występowanie niepokoju, rozdrażnienia czy gorszego samopoczucia przy próbach przerwania lub ograniczenia korzystania z Internetu oraz ustępowanie tych stanów z chwilą powrotu do Sieci.
- 4. Spędzanie coraz większej ilości czasu w Internecie celem uzyskania zadowolenia lub dobrego samopoczucia, które poprzednio osiągać było w znacznie krótszym czasie.
- 5. Postępujące zaniedbywanie alternatywnych źródeł przyjemności lub dotychczasowych zainteresowań na rzecz Internetu¹³.
- 6. Korzystanie z Internetu pomimo szkodliwych następstw (fizycznych, psychicznych i społecznych) mających związek ze spędzaniem czasu w Internecie.

¹³ Dębek P., *op. cit.*

Oba kryteria diagnostyczne określają więc jeden rok jako minimalny przedział czasowy korzystania z Internetu.

Istnieje ogólna zgodność rezultatów badań odnośnie do rodzaju usług internetowych, które grożą szybkim powstaniem uzależnienia. Należą do nich: IRC (*Internet Relay Chat*), czyli pogawędki (chat) w kawiarni wirtualnej, gry on-line, grupy dyskusyjne i przeglądanie pornograficznych stron www. Zdaniem wielu autorów, szczególnie problematyka seksualna, zarówno w formie erotycznych rozmów wirtualnych, jak i oglądania pornografii, stwarza potencjalne niebezpieczeństwo uzależnienia od Internetu, mimo, że dotyczy to — według ostatnich badań amerykańskich na populacji 9 tys. osób — zaledwie 1% internautów. Obecnie nie ma jeszcze spójnego opisu typu osobowości charakterystycznego dla sieciowego nałogowca. Zwykle wymienia się jako motywy szukanie towarzystwa, sympatii, a nawet miłości (np. wirtualna randka stanowi większą atrakcję od tradycyjnej), nowej tożsamości, ekscytującego przeżycia, akceptacji i dowartościowania, pozbycia się poczucia alienacji, możliwości zachowania anonimowości, szansy odgrywania określonych ról, zwiększenia własnej atrakcyjności, unikania bezpośrednich kontaktów interpersonalnych, odreagowania agresji, erotycznej stymulacji (pornografia), pomagania innym lub wsparcia dla siebie itp. Łączy je jedno: wyraźna tendencja do ucieczki od rzeczywistości i jej codziennych problemów.

W ogólnym bowiem odbiorze, zależność od substancji psychoaktywnych świadczy o degradacji osobowej, natomiast noc spędzona przy komputerze dowodzi posiadania nowoczesnych kwalifikacji.

Do najczęściej opisywanych skutków uzależnienia od Internetu należą:

- zaburzenia relacji interpersonalnych (np. rezygnacja z bezpośredniego kontaktu),
- utrata zainteresowania wszelkimi formami aktywności społecznej,
- zaniedbanie życia rodzinnego,
- zaniedbywanie nauki lub pracy,
- zapominanie o posiłkach,
- zaburzenia w sferze uczuć i emocji,
- utrwalenie postaw egocentrycznych,
- zaburzenia w zakresie własnej tożsamości,
- zawężenie zainteresowań i możliwości intelektualnych,
- zmiana języka (zubożenie, techniczny slang, używanie skrótów),
- zmniejszenie potrzeb seksualnych,
- niekontrolowanie czasu spędzanego w Sieci,
- rezygnacja z innych rozrywek i przyjemności,
- brak troski o własne zdrowie (zarwane noce, nieregularne posiłki) i higienę osobistą,

- kłopoty finansowe (przy korzystaniu z kosztownej Sieci w domu),
- utrata pracy (przy wykorzystywaniu dla swoich potrzeb Sieci w firmie)¹⁴.

Uzależniony internauta zaczyna spędzać w Sieci coraz więcej czasu, ograniczając do minimum jakiekolwiek inne formy aktywności. Popada w swoiste ciągi, np. sprawdzanie skrzynki e-mailowej kończy się wielogodzinną wędrówką po Sieci, której nie jest potem w stanie odtworzyć (rodzaj „fugi internetowej”).

Niektórzy psychiatrzy sądzą, że nadmierne korzystanie z Internetu może zaostrzać objawy istniejących już u internautów psychoz lub wynikać z innych zaburzeń psychicznych w postaci np. zespołów depresyjnych, fobii społecznych, narkomanii, braku kontroli popędów, czy też zaburzeń osobowości.

Niezależnie od wymienionych wyżej skutków, uzależnionych internautów charakteryzuje szereg objawów i dolegliwości somatycznych, jak np. pogorszenie wzroku, migrena, tzw. padaczka ekranowa, bóle pleców i karku, niedożywienie, zaburzenia snu, nieprawidłowy oddech, a nawet poważne, inwalidyzujące zmiany fizyczne: zespół kanału nadgarstka, zaniki mięśni grzbietu, mięśni pasa biodrowego, skrzywienia kręgosłupa.

Osoby uzależnione od Internetu wymagają pomocy psychoterapeutycznej, stąd np. w Stanach Zjednoczonych powstało wiele instytucji specjalizujących się w tego rodzaju terapii. Do najbardziej znanych należą The Center for On-Line Addiction w Pittsburghu założone w roku 1995 przez Young oraz Computer Addiction Services w Belmont. Cytowany już psychiatra Goldberg z Columbia University utworzył internetową Grupę Wsparcia dla Osób Uzależnionych od Internetu. Powstała także grupa Anonimowych Siecioholików (ang. *Netaholics Anonymous*).

Opracowano też wersję „Dwunastu Kroków” dla uzależnionych od Internetu, opartą na doświadczeniach Anonimowych Alkoholików. Istnieją również grupy Chataholics Anonymous, czyli osób uzależnionych od rozmów przez Internet¹⁵.

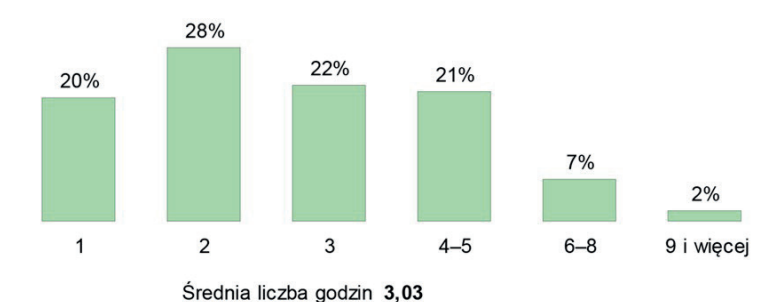
Przeprowadzone w Polsce badania w 2013 r. przez CBOS „Młodzież 2013” wskazują, że zdecydowana większość młodzieży ma własny komputer (78%), co piąty (20%) dzieli ten sprzęt z innymi domownikami, a tylko w nielicznych gospodarstwach domowych młodych ludzi nie ma tego sprzętu (2%). W porównaniu z ostatnim pomiarem odnotowujemy niewielki wzrost odsetka badanych posiadających własny komputer (z 73 do 78%), przy jednoczesnym minimalnym spadku odsetka ankietowanych dzielących ten sprzęt z innymi domownikami (z 23 do 20%). Z dostępnych danych wynika, że w latach 1998–2008 gwałtownie rósł odsetek młodych ludzi posiadających komputer na własność, natomiast

¹⁴ ICD-10. Klasyfikacja zaburzeń psychicznych i zaburzeń zachowania. Opisy kliniczne i wskazówki diagnostyczne. UWM „Vesalius”, IPIŃ, Kraków-Warszawa 1997.

¹⁵ Griffiths M., *Technological addictions*, „Clinical Psychology Forum” 1996, Tom 15, s. 161–162.

począwszy od 2008 roku utrzymuje się on na względnie stabilnym poziomie. W tym roku po raz pierwszy zapytaliśmy ankietowanych o to, czy posiadają tablet. Okazuje się, że co piąty ankietowany (21%) ma swój własny tablet, a co siódmy (14%) dzieli ten sprzęt z innymi domownikami. Większość młodzieży (63%) ma na swój własny sprzęt audio (wieżę, magnetofon, odtwarzacz CD), iPod'a lub inny odtwarzacz mp3 (57%), choć zaznaczyć należy, że w ciągu ostatnich trzech lat odsetki badanych deklarujących posiadanie tych dóbr spadły. Mimo iż znaczący odsetek (51%) młodych ludzi ma swój własny telewizor, jest on jednak niższy niż przed trzema czy pięcioma laty, co prawdopodobnie związane jest z upowszechnieniem oglądania programów telewizyjnych przez Internet.

Dostęp do Internetu jest wśród młodzieży niemal powszechny: mają go w domu prawie wszyscy badani (97%). Jak wynika z deklaracji, uczniowie spędzają przeciętnie on-line trzy godziny dziennie (średnia 3,03). Jedna piąta (20%) korzysta z sieci na ogół godzinę dziennie, ponad jedna czwarta (28%) — dwie godziny, więcej niż co piąty (22%) — trzy, a zbliżona co do wielkości grupa (21%) — od czterech do pięciu. Nieliczni używają Internetu dłużej: jedna czternasta (7%) — od sześciu do ośmiu godzin dziennie, a dwóch na stu (2%) — dziewięć godzin i więcej¹⁶.

Rys. 1. Odpowiedzi na pytanie „ile (przeciętnie) godzin dziennie spędzasz w Internecie?”. Wyłączono niekorzystających z Internetu i nieudzielających jednoznacznej odpowiedzi

Źródło: Badanie KBPN.

Z analizy wynika, że chłopcy w ciągu dnia spędzają on-line nieco więcej czasu niż dziewczęta; średni czas korzystania przez nich z Internetu wynosi trzy godziny i dwanaście minut, a w przypadku dziewcząt dwie godziny i pięćdziesiąt trzy minuty; różnica wynosi około dwudziestu minut.

Jedyny w Polsce ośrodek, który od 10 lat zajmuje się różnego rodzaju uzależnieniami od maszyn, to Stołeczne Centrum Odwykowe, gdzie internauci

¹⁶ Raport CBOS, Młodzież 2013, Warszawa 2013.

sami zwrócili się o profesjonalną pomoc. Oddzielną grupę stanowią osoby z „klasycznym” uzależnieniem od komputera.

Terapia zespołu uzależnienia od Internetu jest bardzo podobna do programów leczenia uzależnienia od alkoholu czy patologicznego hazardu. Pomocne w terapii jest także przygotowanie szczegółowego planu dnia, a w nim przede wszystkim określenie ram czasowych korzystania z Internetu, a także innych codziennych aktywności, łącznie z wypoczynkiem.

Bez wątpienia Internet jest także miejscem pracy wielu ludzi. Dlatego dopóki przebywanie w sieci ma obiektywną i uzasadnioną przyczynę, to bez względu na ilość spędzanego w niej czasu nie można mówić o uzależnieniu. Problem pojawia się z chwilą utraty kontroli nad czasem i sposobem użytkowania tego medium¹⁷.

Z perspektywy uczestnika procesów kształtowania dzieci i młodzieży narażonych na te same zagrożenia co dorośli wnioskuje, że już edukacja wczesnoszkolna jest bardzo ważnym etapem na drodze wychowania dzieci do techniki, między innymi dlatego, że podstawowym założeniem procesu wychowania do techniki (kształcenia ogólnotechnicznego, edukacji technicznej), jest wprowadzanie dzieci w otaczającą ich technosferę, obecnie zdominowaną przez zróżnicowane media. Powszechny dostęp do Internetu niezależnie od wieku dynamizuje zagrożenia od najmłodszych lat dziecka. W procesie edukacji technicznej rozwój ten sprowadza się do:

- nabywania i rozwijania umiejętności posługiwania się prostymi narzędziami i kształtowania nawyków społecznego współżycia,
- rozwijania poznawczych możliwości uczniów tak, aby mogli oni przechodzić od dziecięcego do bardziej dojrzałego i uporządkowanego rozumienia świata,
- umacniania wiary dziecka we własne siły i w zdolność osiągania wartościowych i trudnych celów,
- rozwijania u dziecka umiejętności poznawania siebie oraz otoczenia rodzinnego, społecznego, kulturowego, technicznego i przyrodniczego, dostępnego jego doświadczeniu,
- rozwoju wyobraźni i ekspresji werbalnej,
- rozwijania samodzielności, obowiązkowości.

Efektywność procesu edukacji technicznej w nauczaniu początkowym zależy od tego, czy nauczyciel potrafi spośród wielu treści nauczania zgrupowanych w odpowiednie obszary edukacyjne wybrać te, które są najwartościowsze z punktu widzenia procesu wychowania do techniki.

¹⁷ Źródło: <http://www.psychologia.net.pl/>, odczyt 27.11.2018 r.

Analizując rozwój dziecka w wieku wczesnoszkolnym uznaje się, że jedną z podstawowych prawidłowości tego procesu jest przekształcanie działalności zewnętrznej, praktycznej dziecka, w wewnętrzne czynności umysłowe. Wymaga przede wszystkim to działania na przedmiotach.

W okresie wczesnoszkolnym bardzo ważną rolę odgrywają rodzice i opiekunowie dzieci, którzy umożliwiają dostęp do przedmiotów typu komputer i smartfon wprowadzając w ten sposób wychowanków w świat Internetu. Z jednej strony pozwalają rodzicom i opiekunom na znalezienie czasu dla siebie a z drugiej wpisują dzieci w schematy mogące je uzależnić. Najbardziej niebezpieczną staje się sytuacja gdy rodzice i opiekunowie sami uzależnili się od Internetu i przekazują taki wzorzec dzieciom. W tym wieku zdecydowaną rolę odgrywają różne dziecięce gry. Występują dysfunkcje u niektórych dzieci i zaleca się korzystanie np. z gier ortograficznych aby przyswoić znajomość języka. Takie wykorzystanie jeśli nie wymyka się spod kontroli zbaczając na poświęcanie coraz większej ilości czasu na inne gry posiada swoje zalety.

Człowiek współczesny jest ustawicznie zmuszany do rozumienia i opanowania techniki, zarówno w wymiarze teoretycznym, jak praktycznym, stąd też, przygotowanie jednostki do funkcjonowania w otaczającej rzeczywistości technicznej rozpoczyna się już na etapie edukacji szkolnej. Ludzie zmieniają się w rezultacie nagromadzonych doświadczeń. Z chwilą gdy wydarzenia są zarejestrowane w organizmie, poszczególne jednostki niezmiennie abstrahują od śladów tych doświadczeń. I tworzą bardziej pełne, jak również bardziej udoskonalone kategorie dla interpretacji nowych wydarzeń System rejestrowanych wiadomości nie tylko się powiększa, lecz z czasem reorganizuje się, z coraz bardziej krzyżującymi się odniesieniami. Dorośli są nie tylko bardziej skomplikowani niż dzieci, ale bardziej różnią się między sobą i bardziej się zmieniają w miarę przechodzenia od okresu młodości do późnej starości. Dlatego tak ważnym staje się wychowanie i techniczne przygotowanie jednostki w procesie dorastania.

Bibliografia

1. Adamczyk M., *Randka z klawiaturą*, „Wprost” 2002, Nr 27(1023).
2. Black D.W., Belsare G., Schlosser S., *Clinical features, psychiatric morbidity, and health-related quality of life in persons reporting compulsive computer use behavior*, „Journal of Clinical Psychiatry” 1999, Tom 60.
3. Borkowski R., *Cywilizacja — technika — ekologia. Wybrane problemy rozwoju cywilizacyjnego u progu XXI wieku*, wyd. AGH, Kraków 2001.
4. Czerniachowicz B., Marek S., Szczepkowska M., *Główne uwarunkowania funkcjonowania i rozwoju przedsiębiorstw przyszłości*, (w:) S. Marek, M. Białasiewicz (red.), *Podstawy nauki o organizacji*, Wyd. PWE, Warszawa 2008.

5. Daszkiewicz W., *Kulturowe meandry konsumpcji*, „Cywilizacja” 2013, Tom 45.
6. Dębek P., *Złapani w Sieć*, „CHIP” 2000, Tom 4.
7. DSM-IV. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 4th ed., APA, Washington 1994.
8. Dziewiecki M., *Człowiek i Bóg w ponowoczesności*, „Cywilizacja” 2013, Tom 45.
9. Furmanek W., *Antropoinfosfera współczesnego człowieka*, „Dydaktyka Informatyki” 2013, Tom 8.
10. Golka M., *Bariery w komunikowaniu i społeczeństwo (dez)informacyjne*, PWN, Warszawa 2008.
11. Griffiths M., *Technological addictions*, „Clinical Psychology Forum” 1996, Tom 15.
12. ICD-10. Klasyfikacja zaburzeń psychicznych i zaburzeń zachowania. Opisy kliniczne i wskazówki diagnostyczne, UWM „Vesalius”, IPiN, Kraków-Warszawa 1997.
13. Kęsy M., *Przemiany cywilizacyjne i kulturowe społeczeństwa informacyjnego*, „Edukacja — Technika — Informatyka” 2017, Nr 2(20).
14. Raport CBOS, *Młodzież 2013*, Warszawa 2013.
15. Szewczyk A., *Spółeczeństwo informacyjne — nowa jakość życia społecznego*, PWN, Warszawa 2007.
16. *Wielki słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa 2018.

Threats of education in the process of civilization changes — selected issues

Abstract

In the process of civilization changes closely related to the technological progress of the individual, the dynamics of human-machine-human-machine interaction increases. These phenomena constitute research challenges for many fields and disciplines of science. This study deals with selected issues in the area resulting from the interaction of the individual and the Internet.

Keywords: civilization changes; Internet addiction; raising children in the process of civilization change.

Jolanta Tomporowska

Poradnia Psychologiczno-Pedagogiczna nr 1 w Gdyni

Autoewaluacja pracy eksperta Ministerstwa Edukacji Narodowej do spraw awansu zawodowego nauczycieli

Streszczenie

Wymagania stawiane ekspertom MEN ds. awansu zawodowego nauczycieli przez obowiązujące reguły prawa oraz samodzielność w procesie doskonalenia się kształtowanego poprzez szeroko rozumianą ewaluację stanowi wyzwania wielu dziedzin nauki, których sprostaniu podjęto próbę niniejszym opracowaniem.

Słowa kluczowe: ekspert; awans zawodowy nauczyciela, autoewaluacja.

Wstęp

Pełnię funkcję eksperta Ministerstwa Edukacji Narodowej ds. awansu zawodowego nauczycieli od 2003 roku. Posiadam kwalifikacje w zakresie pedagogiki opiekuńczo-wychowawczej, surdoflopedagogiki, pedagogiki leczniczej, oligofrenopedagogiki, terapii pedagogicznej, pedagogiki przedszkolnej i wczesnoszkolnej. Mam doświadczenie w pracy na stanowisku kierowniczym w oświacie, pełniłam funkcję dyrektora Poradni Psychologiczno-Pedagogicznej. Studia podyplomowe z zakresu Zarządzania Oświatą ukończyłam w 2000 roku. Jestem edukatorem oświaty w zakresie przeciwdziałania agresji i przemocy, co bardzo przydatne było w mojej praktyce zawodowej w charakterze pedagoga szkolnego. W roku 2002 uzyskałam stopień awansu zawodowego nauczyciela dyplomowanego. Wyróżniona zostałam nagrodami, w tym kilkakrotnie Nagrodą Prezydenta Miasta Gdyni za zaangażowanie w pracę na rzecz oświaty i edukacji. Aktualnie jestem pedagogiem w Poradni Psychologiczno-Pedagogicznej nr 1 w Gdyni, gdzie z pasją oddaję się pracy na rzecz dzieci i młodzieży.

Ekspert Ministerstwa Edukacji Narodowej do spraw awansu zawodowego nauczycieli

Ekspert według Słownika języka polskiego to: 1) «specjalista powoływany do wydania orzeczenia lub opinii w sprawach spornych»; 2) «osoba uznawana za autorytet w jakiejś dziedzinie»¹.

Ekspert jako członek komisji egzaminacyjnej lub kwalifikacyjnej odgrywa bardzo ważną rolę w sytuacji ubiegania się przez nauczyciela o kolejny stopień awansu zawodowego. Jego głównym zadaniem jest ocena merytoryczna dorobku zawodowego nauczyciela ubiegającego się o awans, więc ma bezpośredni wpływ na indywidualne losy nauczycieli. Kandydat na eksperta musi spełnić wymogi formalne. Wymogi formalne określone zostały w art. 9g ust. 11a Karty Nauczyciela (dalej: KN). Ekspert powinien:

- posiadać co najmniej wyższe wykształcenie magisterskie;
- być już nauczycielem dyplomowanym;
- przepracować po uzyskaniu stopnia nauczyciela dyplomowanego co najmniej trzy lata i w tym czasie ukończyć z wynikiem pozytywnym szkolenie dla kandydatów na ekspertów organizowane przez centralną publiczną placówkę doskonalenia nauczycieli;
- posiadać co najmniej 10-letni staż pracy pedagogicznej, psychologicznej, naukowo-dydaktycznej albo artystycznej;
- posiadać obywatelstwo polskie, pełną zdolność do czynności prawnych, korzystać z praw publicznych;
- nie może się przeciwko niemu toczyć postępowanie karne, dyscyplinarne, postępowanie o ubezwłasnowolnienie oraz osoba ta nie może być karana za przestępstwo popełnione umyślnie i karą dyscyplinarną.

Ekspert powinien spełniać jeden z podanych niżej warunków dotyczących zatrudnienia:

- być nauczycielem akademickim zatrudnionym w szkole wyższej, kształcącym nauczycieli, wychowawców i innych pracowników pedagogicznych;
- być nauczycielem zatrudnionym w przedszkolu, szkole lub innej placówce;
- być konsultantem współpracującym z Centrum Edukacji Artystycznej;
- być wychowawcą, pedagogiem lub psychologiem zatrudnionym w publicznej placówce opiekuńczo-wychowawczej lub publicznym ośrodku adopcyjno-opiekuńczym.

Warunkiem formalnym jest również rekomendacja (z uzasadnieniem), którą ekspert może uzyskać od instytucji lub stowarzyszenia działającego w systemie oświaty bądź w systemie pomocy społecznej albo od nauczyciel-

¹ Drabik L., Sobol E., *Słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa 2018, s. 107.

skiego związku zawodowego. Rekomendacja powinna zawierać opis dorobku zawodowego nauczyciela (nauczyciela akademickiego).

Ekspert musi odbyć specjalne szkolenie. Szkolenia dla kandydatów na ekspertów są organizowane przez centralne publiczne placówki doskonalenia nauczycieli:

- Ośrodek Rozwoju Edukacji (ORE);
- Krajowy Ośrodek Wsparcia Edukacji Zawodowej i Ustawicznej (KOWE-ZiU);
- Centrum Edukacji Nauczycieli Szkół Artystycznych (CENSA).

Pierwsza część szkolenia odbywa się w trybie na odległość i kończy się egzaminem on-line. Zdanie egzaminu warunkuje udział w drugiej części szkolenia, który ma charakter warsztatowy. Całość kończy się egzaminem pisemnym.

Wymóg ukończenia szkolenia nie dotyczy nauczycieli akademickich posiadających stopień naukowy doktora lub stopień doktora sztuki zatrudnionych w szkole wyższej, kształcących nauczycieli, wychowawców i innych pracowników pedagogicznych².

Prawo w zakresie praca eksperta ds. awansu zawodowego nauczycieli:

1. Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz.U. z 1991 r. Nr 95 poz. 425 z późn. zm.).
2. Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 13 kwietnia 2018 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy Karta Nauczyciela (Dz.U. z 2018 r. poz. 967).
3. Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe (Dz.U. z 2017 r. poz. 59 z późn. zm.).
4. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 26 lipca 2018 r. w sprawie uzyskiwania stopni awansu zawodowego przez nauczycieli (Dz.U. z 2018 r. poz. 1574).
5. Rozporządzenie z dnia 1 marca 2013 r. w sprawie ramowego programu szkolenia kandydatów na ekspertów wchodzących w skład komisji egzaminacyjnych i kwalifikacyjnych dla nauczycieli ubiegających się o awans na stopień zawodowy, sposobu prowadzenia listy ekspertów oraz trybu wpisywania i skreślania ekspertów z listy (Dz.U. z 2013 r. poz. 354 z późn. zm.).
6. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 29 maja 2018 r. w sprawie szczegółowych kryteriów i trybu dokonywania oceny pracy nauczycieli, zakresu informacji zawartych w karcie oceny pracy, składu i sposobu powoływania zespołu oceniającego oraz trybu postępowania odwoławczego (Dz.U. z 2018 r. poz. 1133).

² [Http://oswiataiprawo.pl/aktualnosci/](http://oswiataiprawo.pl/aktualnosci/).

Proces autoewaluacji eksperta wobec pracy w komisji ds. awansu zawodowego nauczycieli

Ewaluacja:

- oszacowanie, określenie wartości³;
- forma rozwoju, proces stopniowych zmian czegoś, prowadzący do powstania nowych rzeczy, zjawisk⁴.

Autoewaluacja, połączona z bezustanną ewolucją, wynikające z dynamiki rozwoju osobistego dotyczą w szczególności nauczycieli uzyskujących stopnie awansu zawodowego oraz ekspertów, którzy ich oceniając uczestniczą w komisjach awansu zawodowego nauczycieli. Moim zdaniem doskonalenie się eksperta wymaga większej intensywności i szerszego zakresu działania.

Autoewaluacja odpowiednio przeprowadzona, daje odpowiedź na dwa zasadnicze pytania: gdzie jest i w jakim kierunku należy iść, aby się dalej rozwijać. Każdy występując w roli badacza własnej praktyki, zdolnego do krytycznej refleksji nad swoim działaniem oraz podejmowania decyzji na podstawie zebranych danych, ma pozostawioną pełną autonomię. Decyduje bowiem o tym, kiedy i w jakim zakresie przeprowadzać będzie autoewaluację, a także jaka będzie jej metodologia⁵. Oczywiście analizując swoją pracę, może również (a nawet powinien) inspirować się wymaganiami wynikającymi z norm prawa oraz kryteriów uzyskania awansu przystępujących do niego nauczycieli.

Prowadzenie autoewaluacji przyczynia się do rozwoju kapitału indywidualnego, umożliwia refleksję nad własną pracą i rozwój zawodowy, w rezultacie — daje szansę na bardziej efektywne prowadzenie procesów eksperckich. Zdecydowana większość podejmuje regularnie autoewaluację, doceniając szansę na to, aby się stać ekspertem myślącym o edukacji w innych kategoriach niż te, które obowiązywały do tej pory. Jest to optymistyczna prognoza na przyszłość, a ta — wcześniej czy później należeć — będzie do eksperta — refleksyjnego praktyka. Zatem warto jeszcze tylko merytorycznymi argumentami i praktycznymi świadectwami przekonać do autoewaluacji tych, którzy mylnie utożsamiają ją z formami nadzoru pedagogicznego albo nie mieli okazji/odwagi samodzielnie odkryć jej wartości. Odpowiedzialny ekspert musi regularnie i samodzielnie ewaluować jakość swojej pracy, ponieważ to, co pierwotnie uważał za rewelacyjne, po praktycznej weryfikacji okazać się może zupełnie inne z perspektywy nauczycieli, a być może — po głębszej refleksji — i jego samego. Warto zatem systematycznie obserwować swoje poczynania zawodowe,

³ Drabik L., Sobol E., *op. cit.*, s. 111.

⁴ *Ibidem*, s. 113.

⁵ Mazurkiewicz G., *Jak budować dobrą szkołę? Potencjał i bariery ewaluacji w oświacie*, Wyd. UJ, Kraków 2015, s. 25–27.

ustawicznie i kompleksowo analizując własne kompetencje interpersonalne, merytoryczne, metodyczne. Cykliczne podejmowanie autoewaluacji pracy daje gwarancję powstania nawyku analizy oraz jej bieżącej autooceny. Stanowić to może solidną podstawę profesjonalizacji codziennej praktyki eksperta. Warto na końcu dodać, że systematycznie czynione rozważania dotyczące własnej praktyki tworzą „[...] cyrkularny przebieg nieustannie doskonalącego się nauczania”. Dzięki temu powstaje swoiste „koło stawania się coraz doskonalszym, bardziej świadomym”. Świadomym — to znaczy profesjonalnym⁶.

Pragmatyka działań eksperta w procesie awansu zawodowego nauczycieli to przede wszystkim ocenianie innych. Ocenianie jest procesem, za pomocą którego człowiek tworzy swoje opinie, wyciąga wnioski i dokonuje krytycznej oceny zdarzeń i ludzi. Jest ono powszechnym zachowaniem⁷. Na jego podstawie dokonujemy wyboru, typujemy zwycięzcę, stawiamy stopień na egzaminie, formułujemy opinię lub wypełniamy ankietę. Nawet zwykłe opisywanie ma w sobie element wartościowania — mówimy o kimś, że jest np. ciepły, inteligentny, towarzyski. Tak rozumianym ocenom w warunkach szkolnych podlegają uczniowie, nauczyciele, dyrektorzy, a także rodzice. Warto zatem spojrzeć na proces oceniania w szkole szerzej niż robimy to zazwyczaj, kiedy chcemy wierzyć, że bezstronnie i obiektywnie oceniamy wyniki nauczycielskiej pracy. Zachowanie ludzi, w tym ocenianie, jest na ogół mniej racjonalne niż wynikałoby to ze sformalizowanych modeli myślenia czy społecznych potrzeb i oczekiwań. Dzieje się tak ze względu na złożoność sytuacji i relacji społecznych, w których ten proces przebiega. Na subiektywizm w ocenianiu wpływają wcześniejsze doświadczenia ludzi, utrwalone w ich wiedzy, a także aktualna sytuacja, czyli tzw. kontekst oceniania. Oceny zmieniają się pod wpływem przeżywanego nastroju, uczuć, stresu, a także pod wpływem grupy, do której należy oceniający. Z doświadczeń wiemy, że nawet opinie i ekspertyzy rzeczoznawców bywają zawodne. W badaniach psychologicznych potwierdzono fakt, że diagnozy lekarzy i werdykty sędziów w tej samej sprawie bywają rozbieżne i zmienne, a szkolne wypracowania są inaczej oceniane przez tych samych nauczycieli po upływie pewnego czasu. Przyczyną subiektywizmu, braku stałości oraz tzw. zniekształceń w ocenianiu jest nasz sposób gromadzenia i interpretowania informacji o świecie społecznym⁸.

Ocenianie oddziałuje na emocje. Oceniać jest łatwo; sztuką jest zaangażować uczestników w proces oceniania tak, by chcieli wysłuchać słów krytyki, dążyć w kierunku osiągnięcia celów i podejmować refleksję bez strachu czy

⁶ Koźniewska E., Kalinowska B., *Psychologiczne i społeczne aspekty procesu oceniania*, „Trendy, internetowe czasopismo edukacyjne” 2012, Tom 2.

⁷ https://mfiles.pl/pl/index.php/Ocenianie_pracownik%C3%B3w/.

⁸ Tyska T., *Psychologiczne pułapki oceniania i podejmowanie decyzji*, GWP, Gdańsk 1999, s. 39.

wstydu. Ocenianie ma charakter osobisty. Spowite jest w warstwy emocji, wątplenia w sobie, arogancji, strachu i ekscytacji.

Bycie ekspertem w określonej dziedzinie nauki nie gwarantuje posiadania umiejętności wydawania trafnych ocen. Przyczyn tego stanu rzeczy jest wiele. Do najpopularniejszych błędów należą:

- niewykorzystanie krańcowych ocen na skali, co powoduje, że oceny przesunięte zostają w kierunku jej środka. To tzw. błąd tendencji centralnej i świadczy o dużej ostrożności oceniającego. Rezygnując z ocen skrajnych ekspert zabezpiecza się niejako przed popełnieniem zbyt dużego błędu;
- efekt kontrastu występuje wtedy, gdy na tle kilku wysoko ocenianych wypowiedzi lub wytworów pojawi się wypowiedź lub praca nieco gorzej przygotowana. Może ona wtedy, niestety, zostać oceniona znacznie niżej, niż stałoby się to w innej sytuacji. Kiedy natomiast tło stanowią opracowania słabe i źle przygotowane, opinia o średniej pracy może zostać zawyżona;
- wyraziste cechy ocenianych prac i osób zazwyczaj zwracają uwagę osoby oceniającej swoją intensywnością, dynamiką, tym, że są zaskakujące, nieoczekiwane i inne od pozostałych. Wyrazistość i związana z tym atrakcyjność przekazu mogą wpłynąć pozytywnie na ogólną ocenę opracowania;
- z efektem pierwszeństwa mamy do czynienia wtedy, gdy początek odpowiedzi lub pierwsze zdania mają większy wpływ na ogólną ocenę niż kolejne jego fragmenty. Gdy podoba nam się początkowa część dłuższej wypowiedzi, to przy wystąpieniu pewnych warunków dobrze ocenimy ją w całości i odwrotnie — niska ocena pierwszego fragmentu może być przyczyną niskiej oceny całego wystąpienia. Początkowe dane tworzą bowiem kontekst pomocny w nadawaniu znaczenia informacjom docierającym do nas w dalszej kolejności. Uleganie efektowi pierwszeństwa jest silniejsze w sytuacji trudnej do oceny, np. dużo osób przystępujących do awansu. Z drugiej strony końcowe, ostatnie informacje nabierają większego znaczenia, kiedy ocenianie nie przebiega w sposób ciągły, np. z powodu przerw lub zajmowania się innymi sprawami. Zależność ta jest opisywana jako efekt świeżości;
- efekt „aureoli” jest zjawiskiem występującym w przypadku, gdy jedna z cech ocenianej osoby lub jej pracy została oceniona bardzo pozytywnie. Atrakcyjny wygląd często łączony jest z przekonaniem o inteligencji, towarzyskości i innych zaletach. W badaniach psychologicznych potwierdzono zależność między atrakcyjnym wyglądem a oceną jednostki. Podobny efekt może wystąpić, jeżeli charakteryzujemy kogoś przez pryzmat cechy negatywnej, która w naszej ocenie jest szczególnie nieakceptowana. Możemy mieć wtedy skłonność do przypisywania tej osobie również innych wad;

- nadmierna łagodność lub nadmierna surowość w praktykowanym sposobie oceniania. Ludzie różnią się bowiem stosunkiem do informacji pozytywnych i negatywnych, co czasem prowadzi do dwóch skrajnych postaw. Pierwsza polega na skłonności do pozytywnego oceniania siebie, ludzi oraz zjawisk i przedmiotów — to tzw. inklinacja pozytywna. W drugiej na ocenę globalną w większym stopniu wpływają informacje negatywne — wtedy mamy do czynienia z efektem negatywności. W szczególnym przypadku wstępne oceny mogą w taki sposób zmienić zachowanie osoby oceniającej i jej interakcje z osobą ocenianą, że pierwsze intuicje się potwierdzają. Zjawisko to nosi nazwę samosprawdzającej się przepowiedni (samospełniających się prorocत्व) i jest zaliczane do zniekształceń procesu oceniania. Może być ona efektem tendencyjnego zadawania trudnych lub łatwych pytań. Mogą temu towarzyszyć słowne negatywne lub pozytywne oceny, znaki ponagrania, okazywanie zniecierpliwienia lub aprobaty dla wypowiedzi.

Wiedza o psychologicznych uwarunkowaniach procesu oceniania jest jednym z warunków profesjonalnego oceniania. Świadomość zniekształceń, jakim może on ulec, umożliwia refleksję, ułatwia monitorowanie jego przebiegu, pomaga określić procedury i warunki korzystne dla uzyskania większej trafności, rzetelności i obiektywizmu ocen⁹.

Ekspert napotyka w swojej pracy na rozmaite problemy. Niektóre z nich mają charakter czysto praktyczny: jak zadawać pytania na egzaminie, jakie przyjąć kryteria oceny dorobku zawodowego kandydatów, jak ułożyć współpracę z pozostałymi członkami komisji egzaminacyjnej i kwalifikacyjnej? Na te pytania można udzielić odpowiedzi, opierając się na doświadczeniu zawodowym i życiowym, wykorzystując osobiste umiejętności nawiązywania kontaktu z ludźmi. Zdarza się jednak, że ekspert znajduje się w sytuacji, w której ani doświadczenie zawodowe, ani umiejętności komunikacyjne, nie pomagają znaleźć rozwiązania jakiegoś dylematu. Do tego typu sytuacji należą sytuacje problematyczne etycznie.

Wielość ról, które każdy człowiek przyjmuje w życiu społecznym, może niekiedy wywoływać wątpliwości, jakie reguły należy zastosować w danym wypadku — jakie są normy etyczne właściwe danej sytuacji? Wątpliwości tego typu pojawiają się wtedy, kiedy wybór zasady etycznej, jaką należy zastosować, nie jest oczywisty¹⁰.

Rola eksperta została określona w aktach prawnych definiujących jego zadania w procesie awansu zawodowego nauczycieli. Należy więc uznać, że

⁹ Bucholc M., *Etyka pracy eksperta*, Wydawnictwo CODN, Warszawa, 2003, s. 39–52; <https://www.slideshare.net/przybyslawice/psychol-aspekty-oceniania/>.

¹⁰ *Etyka pracy eksperta w systemie awansu zawodowego nauczycieli*, [w:] *Ekspert komisji kwalifikacyjnej i egzaminacyjnej*, s. 1–3, Wydawnictwa CODN, 2003.

wyróżniającą cechą roli eksperta jest obowiązek wykonywania pewnych zadań w ramach systemu edukacji — tak, jak wyróżniającą cechą roli rodzica jest obowiązek wychowywania dzieci wspólnie z instytucjami otoczenia dziecka w procesie jego rozwoju.

Za szczególnie ważne uznano wymogi obiektywności, niezależności pracy eksperta oraz rzetelności w traktowaniu przyjętych zobowiązań.

Ekspert — członek komisji, może protokołować przebieg egzaminu lub postępowania kwalifikacyjnego. Uczestniczy w analizie merytorycznej dokumentacji nauczyciela lub w przeprowadzeniu egzaminu. Ponadto ekspert zadaje pytania, dokonuje rzetelnej, obiektywnej oceny oraz uczestniczy w sporządzeniu protokołu. Efektywnie współpracuje z pozostałymi członkami komisji, ocenia spełnienia wymagań przez nauczyciela i uzasadnia ocenę, przyznaje określoną liczbę punktów od 0 do 10.

Ekspert to osoba kompetentna, odpowiedzialna, która w swojej pracy na bieżąco śledzi zmieniające się przepisy prawne, w tym dotyczące awansu zawodowego nauczycieli. Jako niezależny przedstawiciel MEN podejmuje suwerenne, obiektywne i odpowiedzialne decyzje a jednocześnie umie współpracować w zespole. Jest osobą publicznego zaufania i jest specjalistą w swojej dziedzinie.

Procedura egzaminacyjna na stopień awansu zawodowego nauczyciela mianowanego składa się z trzech etapów. Pierwszy etap — przed egzaminem organ prowadzący przyjmuje wnioski wraz z dokumentacją, wyznacza osobę odpowiedzialną za przeprowadzenie analizy formalnej. Po dokonaniu analizy formalnej dokumentacji, powołuje komisję zapewniając udział odpowiednich ekspertów. Powiadamia członków komisji oraz nauczyciela o terminie i miejscu egzaminu. Zadaniem organu jest również przygotowanie bazy lokalowej — organizacja sali, przygotowanie sprzętu oraz dokumentacji potrzebnej w trakcie prac komisji. Osoba, która przewodniczy komisji rozda je oświadczenia o zachowaniu tajemnicy i bezstronności członków komisji. Następnie ustala sposób przeprowadzania egzaminu, wyznacza protokolanta, określa ramy czasowe, kolejność zadawania pytań. Członkowie zapoznają się z dokumentacją nauczyciela świadczącą o jego dorobku zawodowym, mogą poprosić dyrektora o udzielenie dodatkowych informacji. Po czym następuje zaproszenie nauczyciela.

Drugi etap egzaminu — przewodniczący przedstawia nauczycielowi członków komisji, zapoznaje go ze sposobem przeprowadzenia egzaminu, wyznacza ramy czasowe prezentacji, informuje nauczyciela co będzie podlegało ocenie oraz kiedy będzie podany wynik egzaminu. Nauczyciel dokonuje prezentacji dorobku zawodowego.

Komisja aktywnie słucha, nie przerywa, nie komentuje, nie rozmawia w trakcie prezentacji dorobku zawodowego nauczyciela. Przewodniczący ustala

kolejność zadawania pytań, członkowie formułują pytania nawiązujące do treści prezentacji i przedstawionych działań nauczyciela oraz dotyczące wymagań egzaminacyjnych. Przewodniczący dziękuje nauczycielowi za autoprezentację i odpowiedzi na pytania i prosi o opuszczenie sali.

Trzeci etap — po zakończeniu egzaminu: członkowie komisji przyznają określoną liczbę punktów od 0 do 10, uzasadniając swoją ocenę. Przewodniczący prosi nauczyciela i informuje go o wyniku egzaminu, uzasadnia ocenę, wręcza zaświadczenia o zdaniu egzaminu, dziękuje członkom komisji.

Jakie trudności mogą występować w pracach komisji podczas egzaminu: bezprawne dopuszczenie nauczyciela do egzaminu (brak kwalifikacji zostanie zauważony w trakcie prac komisji), brak kompetencji przewodniczącego komisji (nieznajomość prawa), wywieranie wpływu któregoś z członków komisji na pozostałych, zadawanie pytań wykraczających poza zakres egzaminu, zbyt ingerencja przewodniczącego w pracę komisji, niewłaściwy dobór ekspertów, niepoprawnie sporządzony protokół, brak podpisów wszystkich członków, ograniczenie praw członkom komisji, stres nauczyciela, prezentacja ubożego dorobku zawodowego, nieumiejętne formułowania pytań, nieznajomość prawa, brak kompetencji przedstawiciela organu prowadzącego, brak umiejętności nawiązania kontaktu niewerbalnego z nauczycielem.

Analizując skład komisji egzaminacyjnej (skład określony w art. 9g ust. 2 Karty Nauczyciela, dalej zwanej KN) i kwalifikacyjnej (art. 9g ust. 3 KN), czyli dwóch ciał, w skład których wchodzi eksperci, dochodzimy do wniosku, że w komisjach tych reprezentowane są trzy elementy:

1. Element personalny. Obecność dyrektora uzasadniona jest chęcią uwzględnienia osobistych cech i umiejętności kandydata, takich jak: umiejętność nawiązywania kontaktu z uczniami, zaangażowanie w pracę, innowacyjność, umiejętność współpracy z innymi nauczycielami, lub wręcz przeciwnie — zdecydowanie negatywny stosunek do pracy, niewłaściwe podejście do obowiązków służbowych i społecznych itp. Na temat tych wszystkich elementów wizerunku kandydata pozostali członkowie Komisji nie mają dostatecznej wiedzy. Dyrektor reprezentuje więc niejako czynnik osobowy w procesie awansu zawodowego nauczycieli. Dyrektor jest też, o czym nie należy zapominać, bezpośrednim zwierzchnikiem nauczyciela (ale także ludzką jednostką ze swoimi zaletami i wadami).
2. Element kontroli publicznej. Kontrolę publiczną reprezentuje przedstawiciel organu prowadzącego szkołę lub organu nadzoru pedagogicznego. Wynika to z konieczności zagwarantowania przestrzegania formalnych procedur postępowania oraz podkreślenia publicznoprawnego charakteru całej procedury kwalifikacyjnej. Obecność wśród członków komisji osób

reprezentujących organy administracji publicznej jest także symbolem publicznej kontroli nad procesem awansu zawodowego nauczycieli.

3. Element oceny merytorycznej. Eksperti odpowiadają w systemie awansu zawodowego nauczycieli za ocenę merytorycznego poziomu kandydata. Wskazuje na to choćby samo znaczenie słowa ekspert. Na tę merytoryczną rolę nauczyciela wskazuje również zapis zawarty w rozporządzeniu w sprawie uzyskiwania stopni awansu zawodowego przez nauczycieli. Organ powołujący komisję kwalifikacyjną lub egzaminacyjną zobowiązany jest zapewnić w niej udział ekspertów o specjalności zawodowej w miarę możliwości odpowiadającej typowi i rodzajowi szkoły oraz specjalności zawodowej nauczyciela. Wymóg ten dotyczy jedynie eksperta, co sprawia, że to on przede wszystkim ma obowiązek oceny merytorycznej zawodowego poziomu kandydata. Nie oznacza to jednak, by ekspert był zwolniony z wypełniania obowiązków wspólnych wszystkim członkom komisji kwalifikacyjnej lub egzaminacyjnej. Powołanie tych komisji (i samej „instytucji” eksperta) ma na celu realizację celów reformy systemu edukacji, zwłaszcza celu, jakim jest podniesienie poziomu edukacji i wyrównanie szans edukacyjnych. Komisje, o których mowa, mają więc obowiązek badać kwalifikacje nauczycieli, określone w § 5 wymienionego Rozporządzenia, w taki sposób, by uzyskać pewność, że nauczyciele ci spełniają wszystkie tam zawarte wymagania¹¹.

Własne spostrzeżenia wynikające z doświadczenia pracy w komisjach ds. awansu zawodowego nauczycieli

Wobec braku wyraźnego, prawnego podziału funkcji członków komisji (warto zauważyć, że wszyscy członkowie komisji głosują łącznie, co wskazywałoby na przewagę merytorycznego czynnika oceny kandydatów), trzeba uznać, że obowiązek kontroli poziomu spełnienia wymagań niezbędnych do uzyskania kolejnego stopnia awansu zawodowego przez kandydata spoczywa w równym stopniu na wszystkich członkach komisji. Ekspert z racji swoich wyższych kompetencji, jest w szerszym zakresie odpowiedzialny za ocenę merytoryczną, co jednak go nie zwalnia od oceny innych walorów kandydata. Zasadniczym obowiązkiem prawnym komisji jest wydanie decyzji o stopniu spełnienia przez kandydata wymagań niezbędnych do uzyskania wyższego stopnia awansu zawodowego, czyli o zdaniu przez nauczyciela egzaminu lub uzyskaniu przez niego akceptacji komisji kwalifikacyjnej. Obowiązek ten ma charakter prawny, jednak wiąże się z nim liczne inne obowiązki.

¹¹ [Http://www.bc.ore.edu.pl/](http://www.bc.ore.edu.pl/).

Obowiązek aktywnego wykonywania swojej funkcji. Ten obowiązek dotyczy technicznych aspektów postępowania eksperta w toku jego pracy. Ekspert ma więc obowiązek, jako członek komisji, dawać wyraz swoim wątpliwościom i poszukiwać ich wyjaśnienia. Powinien również w miarę możliwości dążyć do obrony interesów, które uzna za godne obrony, kierując się zasadami etycznymi pracy eksperta.

Polska w wyniku transformacji ustrojowej zmierza w kierunku ustroju demokratycznego państwa. Etyka każdego mieszkańca Polski staje się konsekwencją obowiązku zachowania godności jednostki a więc wzajemnego szacunku stron.

Wymóg obiektywności jest najprawdopodobniej najtrudniejszy spośród wymogów stawianych członkom wszelkich gremiów oceniających. Wymóg obiektywności rozciąga się przy tym nie tylko na stosunek wobec kandydata, lecz także wobec innych członków komisji.

Realizacja postulatu obiektywności wymaga od eksperta czujności i uświadamiania sobie zagrożeń, płynących z takich choćby pułapek psychologicznych, jak atrakcyjność, podobieństwo, autorytet czy bardzo niebezpieczne dla gremiów oceniających pułapki konsekwencji i zbiorowego myślenia. Ekspert powinien stale analizować swój stosunek do własnej pracy i w razie wątpliwości ustalić, czy jej jakość odpowiada należytych standardom etycznym, co wiąże się z obowiązkiem samodoskonalenia eksperta. Obiektywność w toku pracy powinna przekładać się na sformułowanie przez eksperta obiektywnej oceny, zgodnej z indywidualnym przekonaniem i zasadami etyki eksperta. Z obowiązkiem obiektywności wiąże się obowiązek oceny merytorycznej stopnia spełnienia przez nauczyciela wymagań na kolejny stopień awansu.

Ocena merytoryczna stanowi główny, choć nie jedyny, element ogólnej oceny kandydata. Ocena powinna uwzględniać także inne czynniki, takie jak przydatność kandydata do pracy na danym stanowisku, jego nastawienie do pracy, przygotowanie do egzaminu, ewentualnie okoliczności losowe.

Ekspert pracuje z ludźmi, którzy wraz z nim tworzą komisje egzaminacyjne i kwalifikacyjne. Powinien w związku z tym dokładać wszelkich starań, by współpraca ta układała się jak najlepiej i umożliwiała realizację obowiązków eksperta i komisji. Oznacza to, że ekspert powinien udzielać niezbędnych informacji innym członkom komisji, traktować ich zdanie z powagą i szacunkiem, uwzględniać je w podejmowanych przez siebie decyzjach. Ekspert powinien też starać się o dobrą atmosferę pracy komisji. Ekspert powinien zdawać sobie sprawę, że należyta realizacja jego obowiązków wymaga brania pod uwagę kolektywnego charakteru dokonywanej oceny kandydata. Odpowiedzialność przed innymi członkami komisji ma swoje źródło w obowiązkach, jednak w tym właśnie punkcie najsilniej dochodzą do głosu wymogi moralności ogólnej,

między ludzką. Ekspert powinien innych członków komisji traktować jak partnerów, zdawać sobie sprawę z jednoczącego ich celu. Przed pozostałymi członkami komisji ekspert jest także odpowiedzialny za zwracanie im uwagi na nieprawidłowości w ich pracy. Taktowne postępowanie eksperta w takich przypadkach jest niezwykle ważne, może bowiem oszczędzić wielu nieporozumień w czasie pracy komisji egzaminacyjnych i kwalifikacyjnych, przyczyniając się do sprawniejszego jej przebiegu.

Odpowiedzialność przed kandydatem jest być może najbardziej oczywista i zarazem najbardziej ogólnoludzka. Odpowiedzialność wobec kandydata jest szczególnie silnie związana z wymogiem obiektywności i bezstronności eksperta oraz z jego obowiązkiem prawnym. Przebieg procesów awansu zawodowego powinien w zamyśle umożliwić nauczycielom planowanie kariery zawodowej (wraz z towarzyszącym temu wzrostem płacy), powinien również zapewniać motywację do rozwoju i pogłębiania kompetencji zawodowych. Ekspert jest po części odpowiedzialny za należyty przebieg tych procesów. Pozytywne podejście nie oznacza naturalnie, że ekspert powinien rezygnować z realizacji obowiązku obiektywności i merytorycznej oceny. Wręcz przeciwnie — odpowiedzialność wobec kandydata jest przede wszystkim odpowiedzialnością za należyte wypełnianie tych właśnie obowiązków¹².

Usprawnienie procesu oceniania nauczycieli przez eksperta ds. awansu zawodowego nauczycieli wymaga stałej autoewaluacji. W mojej ocenie koniecznym jest stałe podnoszenie umiejętności zawodowych i wiedzy z wielu dziedzin, takich jak pedagogika, psychologia oraz prawo z uwagi na dynamiczny rozwój wszystkich nauk aby sprostać obowiązkom wynikającym z funkcji eksperta.

Bibliografia

1. Bucholc M., *Etyka pracy eksperta*, Wydawnictwo CODN, Warszawa, 2003.
2. Drabik L., Sobol E., *Słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa 2018.
3. *Etyka pracy eksperta w systemie awansu zawodowego nauczycieli*, [w:] *Ekspert komisji kwalifikacyjnej i egzaminacyjnej*, s. 1–3, Wydawnictwa CODN, 2003.
4. Fedoryniec A., *Po co nauczycielowi autoewaluacja?*, <http://www.ptde.org/file.php/>.
5. Gołębiak B.D. i Červinková H., *Badania w działaniu. Pedagogika i antropologia zaangażowane*, Wyd. Naukowe DSW, Wrocław 2010.
6. Koźniewska E., Kalinowska B., *Psychologiczne i społeczne aspekty procesu oceniania*, „Trendy, internetowe czasopismo edukacyjne” 2012, Tom 2.
7. Mazurkiewicz G., *Jak budować dobrą szkołę? Potencjał i bariery ewaluacji w oświacie*, Wyd. UJ, Kraków 2015.
8. Tysza T., *Psychologiczne pułapki oceniania i podejmowanie decyzji*, GWP, Gdańsk 1999.

¹² Fedoryniec A., *Po co nauczycielowi autoewaluacja?*, <http://www.ptde.org/file.php/>; Gołębiak B.D. i Červinková H., *Badania w działaniu. Pedagogika i antropologia zaangażowane*, Wyd. Naukowe DSW, Wrocław 2010, s. 501.

Akty prawne

1. Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 13 kwietnia 2018 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy Karta Nauczyciela (Dz.U. z 2018 r. poz. 967).
2. Rozporządzenie z dnia 1 marca 2013 r. w sprawie ramowego programu szkolenia kandydatów na ekspertów wchodzących w skład komisji egzaminacyjnych i kwalifikacyjnych dla nauczycieli ubiegających się o awans na stopień zawodowy, sposobu prowadzenia listy ekspertów oraz trybu wpisywania i skreślania ekspertów z listy (Dz.U. z 2013 r. poz. 354 z późn. zm.).
3. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 29 maja 2018 r. w sprawie szczegółowych kryteriów i trybu dokonywania oceny pracy nauczycieli, zakresu informacji zawartych w karcie oceny pracy, składu i sposobu powoływania zespołu oceniającego oraz trybu postępowania odwoławczego (Dz.U. z 2018 r. poz. 1133).
4. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 26 lipca 2018 r. w sprawie uzyskiwania stopni awansu zawodowego przez nauczycieli (Dz.U. z 2018 r. poz. 1574).
5. Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz.U. z 1991 r. Nr 95 poz. 425 z późn. zm.).
6. Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe (Dz.U. z 2017 r. poz. 59 z późn. zm.).

Self-evaluation of the work of the expert of the Ministry of National Education for teachers' professional advancement

Abstract

Requirements for the MEN expert on the professional advancement of teachers by the binding rules of law and independence in the process of improvement developed through a broadly understood evaluation are challenges of many fields of science, which are met with an attempt to develop this.

Keywords: expert; professional advancement of the teacher, self-evaluation.

Maria Chomka

Wyższa Szkoła Turystyki i Hotelarstwa w Gdańsku

Oferta ekoturystyki jako element zrównoważonego rozwoju w regionie

Streszczenie

Ekoturystyka jest segmentem przemysłu turystycznego, którego nie należy tylko i wyłącznie wiązać ze sposobem realizacji motywów turystycznych, ale przede wszystkim z działalnością mającą na celu chronienie i zapobieganie degradacji środowiska, będącego areną tworzenia różnorodnych ofert do spędzania czasu wolego w ścisłym związku z naturą. Dynamiczny wzrost popularności tego rodzaju turystyki daje szansę na pobudzenie gospodarcze tych rejonów, w których dominują walory przyrodnicze. Może pomóc w tworzeniu nowych miejsc pracy na obszarach dotkniętych problemem bezrobocia. Nowoczesny przemysł rynku produktów ekoturystycznych zgodnie z tendencjami określonymi przez Światową Organizację Turystyki (UNWTO) wymaga systemowych rozwiązań na szczeblu krajowym i regionalnym. Zgodnie, z którymi powstawać ma więcej obszarów prawnie chronionych, ale również należy promować taką działalność, która spełnia najwyższe wymogi dotyczące ochrony przyrody. Konieczne jest także stworzenie odpowiednich warunków do edukacji, dzięki której dostarczane będą informacje i pomoc merytoryczna w zakresie ochrony środowiska do lokalnych społeczności, a także uzmysłowienie czym jest ekoturystyka i jakie korzyści może przynieść wraz z podkreśleniem lokalnych tradycji, zwyczajów i kultury. Celem niniejszego opracowania jest analiza wybranych uwarunkowań mających wpływ na rynek ofert ekoturystycznych, a także w aspekcie zmieniających się potrzeb konsumentów, przedstawienie współczesnych tendencji dotyczących rozwoju i atrakcyjności produktów ekoturystyki.

Słowa kluczowe: turystyka zrównoważona, ekoturystyka, degradacja środowiska.

Wstęp

W dobie dramatycznie zwiększającej się liczby osób dotkniętych cywilizacyjnymi chorobami, gwałtowną urbanizacją i industrializacją, połączoną z niewłaściwym zagospodarowaniem ziemi, uszczuplaniem zasobów naturalnych, zanieczyszczeniem gleb, powietrza, rzek i oceanów wzrasta zainteresowanie ideą eko na świecie. Poszukuje się różnych metod przeciwdziałania tym zjawiskom, dlatego pojawiło się zapotrzebowanie na produkty eko i bio (ekologiczna żywność, ubrania, kosmetyki itp.). Turystyka nie odbiegając od tego nurtu coraz bardziej ukierunkowuje się na szeroko rozumianą ofertę eko, upatrując w tym sektorze przemysłu szansę szybkiego zrównoważonego rozwoju. Dlatego też na rynku światowym zaobserwować można coraz większą ilość ofert podkreślających istotę współgrania ze środowiskiem naturalnym. Katalogi biur podróży zachęcają klientów do poznawania obszarów mniej znanych poza masowo odwiedzanymi kierunkami, np.: lasów mangrowych porastających tropikalne regiony Oceanu Indyjskiego i Pacyfiku, morskich obszarów chroniony zlokalizowanych u wybrzeży Mozambiku czy Svalbard. Na których, obcowanie z naturą — fauną i florą jest główną atrakcją, lecz niezaburzacą środowisko i wykorzystującą lokalną gospodarkę. Baza turystyczna podąża również tym nurtem tworząc na podstawie najnowszych inżynierskich technologii np. biohotele, w których instaluje się kolektory słoneczne, powietrzne pompy ciepłe, fotowoltaika, gruntowe wymienniki ciepła, wentylacje z rekuperacją czy od podstaw buduje się energooszczędne i pasywne obiekty. Natomiast turystyka morska promuje w ramach *Green Cruising* pasażerskie statki nowej generacji, takie jak *Celebrity Equinox* — jednostka, którą wyróżniają najnowocześniejsze rozwiązania ekologiczne (należą do nich między innymi: system fotowoltaiczny i oświetleniowy na bazie LED) czy katamaran *Planet Solar*, który jest jedną z pierwszych jednostek pływających wyłącznie dzięki energii słonecznej. Statek przepłynął już tysiące kilometrów, potwierdzając, że stosowanie czystej energii możliwe jest w najróżniejszych warunkach.

Ekoturystyka jako element zrównoważonego rozwoju

Pod koniec XX w. w gospodarce turystycznej rozwinął się trend zmierzający do tworzenia produktów turystycznych w oparciu o zrównoważony rozwój. Dlatego też odnotowano wiele ofert odmiennych od cech masowej turystyki występujących pod następującymi pojęciami: turystyka alternatywna, turystyka

odpowiedzialna, turystyka dyskretna, zielona turystyka, turystyka właściwa, turystyka łagodna¹.

Według Światowej Rady Podróży i Turystyki (*World Travel and Tourism Council*) turystyka zrównoważona musi łączyć podmioty, które na zasadzie partnerstwa będą koncentrowały się na zaspakajaniu potrzeb nie tylko turystów, ale także lokalnych społeczności, nie zapominając o środowisku naturalnym, społecznym i kulturowym. Czyli powinna dążyć do integralności ekologicznej, społecznej i ekonomicznej. Wynikiem wspólnej troski o środowisko, największe światowe organizacje stworzyły Agendę 21 dla Podróży i Gospodarki Turystycznej (*Agenda 21 for the Travel and Tourism Industry*). Głównym celem było uwypuklenie zasad ekorozwoju, które zostały sformułowane w następujący sposób:

1. Turystyka powinna promować zdrowy tryb życia w zgodzie z przyrodą, otwartość na potrzeby innego człowieka i tolerancję.
2. Rozwój turystyki nie powinien degradować środowiska chronić rdzenną kulturę społeczności lokalnych.
3. W rozwoju turystyki w regionach powinni brać udział jej mieszkańcy.
4. Działalność usługowa i produkcyjna w branży turystycznej powinna zmierzać do zachowań proekologicznych.
5. Kraje powinny respektować międzynarodowe prawo ochrony przyrody².

Analizując pojęcie turystyka zrównoważona, należy rozpatrywać wszelkie działalności dla których środowisko naturalne odgrywa znaczącą rolę, dlatego też w jej ramach mieścić się będzie:

- ekoturystyka,
- turystyka wiejska,
- agroturystyka,
- ekoagroturystyka.

Wszystkie z nich odnoszą się do szeroko pojętej koncepcji rozwoju ruchu turystycznego przyjaznemu środowisku. Wynika z tego, że ekoturystyka jest narzędziem zrównoważonego rozwoju opartym na ochronie przyrody, ale będącym odrębnym segmentem turystyki, która przede wszystkim:

- przyczynia się do zachowania różnorodności biologicznej,
- umożliwia dobrobyt lokalnej ludności,
- spełnia cele poznawcze i kulturowe,
- promuje ekologiczne zachowanie turystów i branży turystycznej,
- dąży do minimalnego wykorzystywania zasobów nieodnawialnych.

¹ *Tourism and environment: towards a new tourist culture*, P. Keller (red.), Proceedings Council of Europe, Strasbourg Cedex, Strasbourg 1997, s. 21–26.

² *Ekoturystyka i odkrywanie dziedzictwa. Zbiór dobrych praktyk*, D. Zaręba (red.), Fundusz Partnerstwa i Fundacja Partnerstwa dla Środowiska, Kraków 2008.

Istotnym elementem rozwoju ekoturystyki jest prawidłowo ukierunkowana społeczność w zakresie współpracy i współdziałania z władzami lokalnymi, fundacjami, organizacjami pozarządowymi, zarządzającymi terenami chronionymi, profesjonalną kadrą z zakresu rekreacji i turystyki i innymi. Tylko pełna świadomość działania i odpowiedzialność usługodawców może skutkować tworzeniem ofert zgodnych z szeroko pojętą ochroną środowiska.

Cele jakie stawiane są przed społecznością lokalną można przedstawić w trzech blokach:

1. Ekologiczne — zapewnienie ochrony przyrody i krajobrazu oraz kształtowanie poparcia dla terenów chronionych.
2. Społeczne — zapewnienie turystom interesującego pobytu na łonie natury, poprawę jakości życia ludności miejscowej, szerzenie zasad i potrzeby rozwijania turystyki zrównoważonej.
3. Ekonomiczne — wspieranie zrównoważonego rozwoju gospodarczego w najbardziej cennych regionach, co przyczynia się do rozwoju gospodarki kraju, przeciwdziałania bezrobociu i dostarcza środki finansowe na cele ochrony przyrody³.

Realizacja tych celów stanowi fundament do tworzenia nowoczesnej proekologicznej gospodarki.

Sztandarową organizacją zajmującą się tą problematyką jest Międzynarodowe Stowarzyszenie Ekoturystyki, które powstało w latach 90. w Stanach Zjednoczonych i działa pod przewodnim hasłem: „Łączymy ochronę środowiska, społeczności i zrównoważone podróżowanie.”

Natomiast w Polsce na rzecz zrównoważonego rozwoju działa *ECEAT-Poland*: Europejskie Centrum Rolnictwa Ekologicznego i Turystyki. Jest to pozarządowa organizacja działająca od 1993 r. na rzecz ochrony środowiska naturalnego, zachowania tradycji i kultury polskiej wsi, a szczególnie promocji rolnictwa ekologicznego oraz turystyki i edukacji ekologicznej w gospodarstwach rolnych. W ramach prac organizacji powstało szereg projektów dotyczących polskich obszarów wiejskich związanych pośrednio i bezpośrednio z obsługą ruchu turystycznego, wśród których jest:

1. Wspólna kampania na rzecz rolnictwa ekologicznego.
2. Edukacja ekologiczna w ekogospodarstwie: nowe formy współpracy wieś-miasto.
3. Ekoturystyka w gospodarstwach szansą rozwoju dla gminy.
4. Ekoturystyka zorganizowana: trasy piesze, rowerowe i konne w Karkonoszach i Karpatach.

³ D. Zaręba, *Ekoturystyka. Wyzwania i nadzieje*, PWN, Warszawa 2000, s. 17–19.

5. Warsztaty artystyczne w ekogospodarstwach: gra na bębnach, malowanie, ceramika i rzeźba.
6. Rozwój Ekologicznej Świadomości — współpraca.
7. Promocja ekoturystyki w bilateralnym rezerwacie biosfery Karkonosze/Krkonose — współpraca.
8. Wzmocnienie sytuacji społeczno-ekonomicznej kobiet prowadzących lub współprowadzących gospodarstwa — projekt demonstracyjny w rejonie Stryszowa, Gospodarstwa ECEAT a ochrona przyrody.
9. Ekoedukacja szansą rozwoju lokalnego⁴.

Inną, znaczącą w tej dziedzinie organizacją, o szerszym zakresie działania, jest Fundacja Partnerstwo dla Środowiska, która powstała w 1991 roku (w latach 1991–1996 jako program amerykańskiej fundacji *The German Marshall Fund of the US*; od 1997 r. jako samorządna polska fundacja). Głównym zadaniem jest wspieranie inicjatyw lokalnych na rzecz rozwoju zrównoważonego. Wszystkie projekty i programy fundacji są współtworzone i wspólnie realizowane z organizacjami pozarządowymi, firmami oraz instytucjami publicznymi. W swoich działaniach, kieruje się trzema zasadami opartymi na partnerstwie:

- transparentnością co do celów i motywacji,
- równouprawnieniem w planowaniu i podejmowaniu decyzji,
- wzajemnymi korzyściami⁵.

Obecnie fundacja realizuje następujące, tematyczne programy przyjazne dla środowiska:

1. Grupy Partnerskie — wspieranie inicjatyw proekologicznych na szczeblu lokalnym poprzez kreowanie i wspieranie lokalnych koalicji firm, organizacji społecznych oraz instytucji publicznych — krajowa sieć 22 grup partnerskich.
2. Ekomuzea — angażowanie mieszkańców do odkrywania i prezentacji swojego regionu.
3. Zielone Szlaki (*Greenways*) — propagowanie ekologicznego stylu życia, kreując trasy dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego.
4. Szkoły dla Ekorozwoju — ekoedukacja.
5. Czysty Biznes — wspieranie proekologicznych działań firm, aby zwiększyć ich konkurencyjność.

Zasada ekorozwoju znajduje trwałe miejsce w działalności wielu organizacji, również widoczna jest w obowiązujących w Polsce dokumentach strategicznych i planistycznych, takich jak między innymi: II Polityka Ekologiczna Państwa, Polska 2025 — Długookresowa Strategia Trwałego i Zrównoważonego

⁴B. Jochymek, <http://www.eceatpoland.pl/>.

⁵B. Kunc, <http://www.fpds.pl/>.

Rozwoju. Gwarantowana jest także w Konstytucji (art. 5 i 74 ustawy zasadniczej z 1997 roku)⁶.

Wszystkie te podmioty powinny być zintegrowane i wzajemnie się uzupełniać. Należy stworzyć politykę ekologiczną, społeczną, gospodarczą, przygotować nowe plany zagospodarowania przestrzennego oraz przebudować całą sferę polityczną i administracyjną, tak aby zapewnić odpowiednie zaplecze do dynamicznego, lecz prawidłowego rozwoju turystyki opartej na zrównoważonym funkcjonowaniu.

Uwarunkowania środowiskowe rozwoju ekoturystyki

Atrakcyjność terenów naturalnych odzwierciedla potencjał środowiska przyrodniczego, który można zdefiniować jako zbiór walorów i zasobów stanowiący obszar zainteresowania turystów. Pojęcie te ściśle związane jest z uwarunkowaniami, które mają wpływ na potencjał rekreacyjny czyli na zdolność środowiska przyrodniczego do zaspokajania potrzeb człowieka w zakresie wypoczynku, regeneracji sił fizycznych i psychicznych w czasie wolnym, którymi są:

- istnienie walorów przyrodniczych stwarzających podstawę rozwoju rekreacji,
- możliwości rozwoju różnych form rekreacji wynikające z predyspozycji przyrodniczych,
- ograniczenia wykorzystania środowiska przyrodniczego (ilościowe, czasowe, przestrzenne, jakościowe), dotyczące samoregulacji i odporności — związane z funkcjami ekologicznymi, z chłonnością, stopniem antropogenicznego obciążenia,
- wymogi w zakresie zagospodarowania środowiska przyrodniczego w aspekcie dostępności i ochrony walorów przyrodniczych i inne⁷.

Stan środowiska naturalnego będący nieodzownym elementem atrakcyjności regionu, zwłaszcza w ostatnich czasach, stał się ważnym punktem rozwoju turystyki. System powiązań między środowiskiem, a ruchem turystycznym jest wielopłaszczyznowy i złożony. Globalne zanieczyszczenie wynikające, z postępu cywilizacyjnego, powoduje ukierunkowanie podróży do miejsc

⁶ „Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”. „Władze publiczne prowadzą politykę zapewniającą bezpieczeństwo ekologiczne współczesnemu i przyszłym pokoleniom”, co jest doskonałym odbiciem idei zawartej w „Raplocie Komisji Brundtland”.

⁷ M. Przewoźniak, *Potencjał rekreacyjny środowiska przyrodniczego — atrakcyjność a przydatność*, „Problemy Ekologii Krajobrazu” 1999, Tom V, s. 151–159.

najmniej obciążonych (czystych), co z kolei prowadzi do szkodliwych zmian środowiska w obszarze recepcji. Jeżeli ruch turystyczny nie jest kontrolowany to może doprowadzić do degradacji środowiska. Zachowanie równowagi we wzajemnych relacjach przyroda — człowiek — przyroda jest najrozsądniejszym działaniem dla rozwoju turystyki umożliwiającym wzrost ekonomiczny bez negatywnych skutków dla środowiska naturalnego.

Zagadnienia ochrony środowiska stały się jednym z wiodących tematów polityki światowej, dotyczącej zapewnienia właściwego rozwoju społeczeństw z poszanowaniem środowiska i uświadomienia znaczenia o skali globalnej i transgranicznej zagrożeń ekologicznych.

Atrakcyjność Polski dla rozwoju ekoturystyki jest znacząca ze względu na duże zróżnicowanie krajobrazowe i biologiczne wynikające z położenia geograficznego. Jednakże Polska należy do grupy krajów o największym zanieczyszczeniu, zajmuje niechlubne, trzecie miejsce w zanieczyszczeniu powietrza na świecie⁸. Jest to rezultat długoletnich zaniedbań i rabunkowej gospodarki środowiska naturalnego.

Zostały wyróżnione 27 obszary ekologicznego zagrożenia, które podzielono na trzy grupy:

- **szczególnie silnie zagrożone** (na krawędzi klęski ekologicznej): Górnośląski Okręg Przemysłowy z Krakowem, Rybnicki Okręg Węglowy, Legnicko-Głogowski Okręg Miedziowy i Zatoka Gdańska, a zwłaszcza Pucka,
- **silnie zanieczyszczone**: opolski, koniński, szczeciński, turowski, bydgosko-toruński, tarnowski, wałbrzyski, kielecki, wrocławski, częstochowski, inowrocławski, łódzki, poznański, myszkowsko-zawierciański, chełmski, bełchatowski, tomaszowski i jeleniogórski,
- **o wysokim zanieczyszczeniu powietrza atmosferycznego**: tarnobrzewski, wrocławski, puławski i plocki⁹.

Natomiast jakość wód śródlądowych jest na bardzo niskim poziomie. Około 60% nie odpowiada żadnym normom, tym samym nie nadają się do uprawiania jakichkolwiek aktywności rekreacyjnych¹⁰. Obecnie, naturalnie występujące czyste wody powierzchniowe występują praktycznie tylko w górskich strumieniach oraz w niektórych jeziorach, położonych z dala od aglomeracji miejskich i zakładów przemysłowych. Oprócz ścieków komunalnych, przemysłowych do wód przedostają się azotyny i fosforany z pól (nawozy sztuczne),

⁸ Europejska Agencja Środowiska, *Raport zanieczyszczenia powietrza 2000–2011*, <http://www.eea.europa.eu/pl>.

⁹ K. Krok, *Zmiany zanieczyszczenia środowiska na obszarach ekologicznego zagrożenia w Polsce*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2004, Nr 3(17), s. 128–129.

¹⁰ W. Szczepański i inni, *Stan czystości rzek*, Główny Inspektorat Ochrony Środowiska, Warszawa 2010, s. 136–170.

które poprzez rzeki wpadają do stref przybrzeżnych Morza Bałtyckiego tworząc, zwłaszcza latem, wzmożony proces eutrofizacji, a co z kolei powoduje zakwit sinic i niemożliwość korzystania z kąpeli w wodach morskich, a czasem nawet spacerów po plaży.

Mimo w dużej mierze niekorzystnych uwarunkowań dotyczących stanu środowiska w Polsce wzrasta świadomość potrzeby ochrony zasobów naturalnych. Podobnie jak w innych państwach europejskich, w naszym kraju znajdują się prawnie chronione obszary, do których zalicza się następujące formy ochrony przyrody:

- parki narodowe,
- rezerваты przyrody,
- parki krajobrazowe,
- obszary chronionego krajobrazu,
- obszary Natura 2000,
- pomniki przyrody,
- stanowiska dokumentacyjne,
- użytki ekologiczne,
- zespoły przyrodniczo-krajobrazowe,
- ochrona gatunkowa roślin, zwierząt i grzybów.

Występują również przygraniczne obszary tworzone na zasadzie porozumienia z sąsiednimi państwami w celu wspólnej ochrony. Powierzchnia obszarów objętych wymienionymi formami (bez obszarów Natura 2000) wynosi 10 173 238,7 ha, co stanowi 32,6% ogólnej powierzchni kraju¹¹.

Poza tymi terenami dla ochrony ekosystemu tworzy się układy przestrzenne złożone z obszarów węzłowych, korytarzy i stref buforowych, zabezpieczających prawidłowe funkcjonowanie biogeosystemu. W Polsce tego typu system powstał na bazie ECONET PL w 1995 r., według którego wytyczono sieć ekologiczną o randze międzynarodowej z zadaniem ochrony dziedzictwa przyrodniczego¹². Z punktu widzenia ekoturystyki wymienione obszary są najkorzystniejsze, jednakże w niektórych z nich ruch turystyczny jest ograniczony.

Zasoby przyrodnicze Polski na mapie Europy wyróżniają się sporą liczbą gatunków roślin i zwierząt (w tym gatunków endemicznych i reliktowych). Występuje około 46,9 tys. gatunków organizmów żywych. Ochronie prawnej podlega 97 gatunków i rodzajów roślin i grzybów oraz 568 gatunków zwierząt. Unikatowe rejon o dobrze zachowanej przyrodzie tzw. Zielone Płuca Polski z terenami podmokłymi, bogactwem rzeźby polodowcowej i mis jeziornych (14,7% powierzchni państwa) wraz z dużą lesistością kraju (lubuskie 48,9%,

¹¹ Ministerstwo Ochrony Środowiska, <http://www.mos.gov.pl>.

¹² Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz.U. z 2013 r. poz. 627.

podkarpackie 37% i pomorskie 36% powierzchni województwa) stanowią walory wysokiej klasy¹³. Dla rozwoju ekoturystyki ważne jest też ogromne bogactwo krajobrazu kulturowego, a także istnienie obszarów stosunkowo „prymitywnego” rolnictwa, gdzie odnaleźć można interesujące zbiorowiska łąkowe i polne będące ostoją dla wielu roślin i zwierząt. Takie tereny są rzadkością na skalę kontynentu gdyż doszczętnie zostały wyniszczone w Zachodniej Europie.

Reasumując, zasoby przyrodnicze Polski są atrakcyjne dla krajowego i zagranicznego turysty, stanowią obszar konkurencyjny w stosunku do pozostałych regionów Europy i jak najbardziej mogą przyczynić się do ekorozwoju. Różnorodność obszarów pod względem litosfery, hydrosfery, biosfery oraz dodatkowo folklor to główne atrybuty zaplecza do tworzenia szerokiego wachlarza ofert z zakresu ekoturystyki w ruchu krajowym i zagranicznym dla zróżnicowanego klienta pod względem wieku, kondycji fizycznych i preferencji motywów podróży.

Charakterystyka wybranych ekoofert turystycznych

Podróżowanie ekologiczne staje się coraz szybciej rozwijającym się działem przemysłu turystycznego. Dynamicznie powiększa się liczba turystów, którzy chcą spędzić swój wolny czas w zgodzie ze środowiskiem naturalnym i ze stałym kontaktem z przyrodą. Bazując na pobycie w niezanieczyszczonym środowisku, jedząc lokalne potrawy wytwarzane w miejscu recepcji, poznając walory turystyczne przy równoczesnym przestrzeganiu takich zachowań, które nie powodują degradacji poznawanego obszaru. Naprzeciw zapotrzebowaniom na tego typu oferty, rynek usług turystycznych tworzy tzw. czyste produkty turystyczne. Ekoprodukty charakteryzują się małą zasobochłonnością, czystą technologią wytworzenia w nieskażonym środowisku co sprzyja zdrowiu i nie powoduje negatywnych skutków dla przyrody. Bazując na lokalnych zasobach naturalnych, materialnych i ludzkich. Usługodawcy podkreślają często charakter tego typu produktów wyróżniając je poprzez dodanie do nazwy przedrostka „eko”, np. ekobiuro turystyczne, ekomuzea, ekohotel, ekorestauracja, ekoszlaki i inne. „W technice sprzedaży ekologiczne zalety wytwarzanego produktu są najważniejszym instrumentem *public relations* i najważniejszym elementem imagu firmy lub obszaru”¹⁴. Takie funkcjonowanie na rynku usług zapewni:

- zdobycie nowych klientów,
- sprzyjające stosunki z miejscową społecznością,

¹³ K. Korzychowski, *Walory przyrodnicze w turystyce i rekreacji*, Wydawnictwo Krupisz, Poznań 2005, s. 148–150.

¹⁴ I. Jędrzejczyk, *Ekologiczne uwarunkowania i funkcje turystyki*, Śląsk, Katowice 1995, s. 102.

- zdobycie modnego „zielonego” wizerunku na tle konkurencji,
- realizowanie zasad tworzenia ofert zgodnie ze zrównoważonym rozwojem.

Niestety wzrastająca popularność alternatywnych ofert podróży, skierowanych na szeroko pojętą ochronę środowiska, sprzyja powstawaniu produktów tylko z nazwy odpowiadającym cechom ekologicznym. Nieuzasadnione kreowanie wizerunku ekologicznego w odniesieniu do produktu bądź usługi, które są przedstawione jako przyjazne środowisku, choć w rzeczywistości nie jest to zgodne z prawdą nazywane jest *greenwashingiem* czyli „zielonym kłamstwem”¹⁵. Aby przeciwdziałać takim nieuczciwym zachowaniom wytwórców usług turystycznych, podobnie jak w innych państwach Unii Europejskiej, stworzono specjalne certyfikaty, potwierdzające wiarygodność firmy i jakość oferowanych produktów. Obecnie, w systemie klasyfikacji są trzy rodzaje certyfikatów:

- „przyjazne dla środowiska”;
- jakości obiektu turystycznego, np. kąpieliska, mariny, bazy noclegowej, transportu;
- turystyki zrównoważonej.

Dla celów niniejszego opracowania, szerzej zostaną omówione wybrane produkty znajdujące się na listach należących do poszczególnych, powyższych rodzajów certyfikatów.

Ekologiczna baza noclegowa

Podstawową infrastrukturą w turystyce jest baza noclegowa. Podążając za trendem rozwoju zgodnym z naturą i mało inwazyjnym tworzone są oferty ekohoteli, do który zalicza się te obiekty, które spełniają następujące kryteria:

- są przyjazne środowisku,
- nie szkodzą lokalnemu, regionalnemu czy globalnemu ekosystemowi,
- redukują swoje oddziaływanie,
- wzmagają witalność terenów.

Według badań firmy *Starwood Hotels & Resorts* z 2016 roku aż 94% klientów hoteli deklaruje, że ekologia ma dla nich duże znaczenie¹⁶. Chcąc spełniać te oczekiwania powstają obiekty noclegowe w ramach bioarchitektury, budowane z naturalnych surowców i materiałów (lokalnego drewna, słomy, gliny oraz kamienia itp.) często pozyskiwanych w ramach recyklingu, wykorzystujące odnawialne źródła energii. Stosuje się między innymi kolektory słoneczne, geotermalne pompy ciepła oraz wiatraki. „Zielone” hotele to także ekologiczny wystrój i wyposażenie: organiczna pościel oraz ręczniki, których

¹⁵ M. Czaja, *Greenwash w Polsce, czyli „zielone kłamstwo” w reklamie*, „Wirtualne Media”, 13 czerwca 2011 r., <http://www.wirtualnemedia.pl/>.

¹⁶ *Starwood Hotels & Resorts*, <http://www.starwoodhotels.com/>.

w przeciwieństwie do normalnych hoteli, nie zmienia się przy każdym sprzą-taniu pokoju. Goście mogą poinformować, kiedy życzą sobie, aby pościel bądź ręczniki zostały wymienione; używa się organicznych naturalnych środków czystości minimalizując stosowanie chemikaliów; zapewnia się produkty jak najwyższej jakości i sięga się po żywność ekologiczną i wyprodukowaną przez lokalnych producentów ograniczając niepotrzebny transport. Uwzględnia się również segregację odpadów zarówno w pokojach, jak i w pomieszczeniach gospodarczych.

Powodem prowadzenia tak funkcjonujących obiektów jest przede wszystkim:

- ograniczenie skutków działania hotelu na środowisko (30%),
- obniżenie kosztów (24%),
- korzyści marketingowe (19%),
- lepszy wizerunek i reputacja (19%)¹⁷.

Z grona ekohoteli szczególnie dużym powodzeniem cieszą się propozycje dla rodzin z dziećmi i młodych małżeństw. Często są to obiekty, w których równie ważny, jak ograniczenie zanieczyszczeń, jest wystrój wnętrz, atmosfera i serwowana żywność. Wśród hoteli ekologicznych dominują luksusowe ośrodki, w których oszczędność energii nie wyklucza nowoczesnych technologii ani jakichkolwiek innych udogodnień. Przykładem może być Młyn Klekotki na Mazurach, który powstał w XVII-wiecznym majątku młynarza. Część energii elektrycznej dostarczają w nim odrestaurowane zabytkowe urządzenia, a system grzewczy działa poprzez zastosowanie kolektorów słonecznych. Modernizacja umożliwia 40% redukcję zużycia energii pozyskiwanej z pieców konwencjonalnych oraz ograniczenie emisji pyłów i gazów do atmosfery. Ośrodek oferuje wiele produktów eko, z których wyróżnić należy wyjątkową propozycję zorganizowania ekowesela (*green wedding*) w plenerze. Połączenie ekskluzywnego i kameralnego obiektu z otoczeniem warmińskich jezior i lasów umożliwia realizację różnych scenariuszy w zależności od indywidualnych upodobań, np.:

- ceremonii zaślubin w dziupli 600-letniego dębu, z pieczeniem dzika,
- ślubu na środku jeziora w chińskiej altanie,
- serwowania pierwszego śniadania młodej pary na trawie ze świeżym mlekiem od pasącej się obok krowy/kozy,
- specjalnie wyselekcjonowanego eko lub *slow-foodowe* menu degustacyjnego,
- pokazu pieśni i tańców mazurskich,
- ślubu w lokalnym kościele, gdzie posadzka będzie pokryta trawą, po której można stąpać boso¹⁸.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Młyn Klekotki, <http://www.hotelmlynklekotki.pl/eco-wesela>.

Innym przykładem szerzej dostępnej pod względem ekonomicznym (od 50 zł za nocleg) bazy noclegowej jest Wilson Hostel mieszczący się na warszawskim Żoliborzu¹⁹. Jest to pierwszy ekohostel w Polsce. Ciepła woda oraz ogrzewanie uzyskiwane jest z energii słonecznej, zainstalowano również system oszczędzania wody. Powietrze w budynku oczyszcza zielona ściana pnących roślin. Wnętrze pokoi jest nowoczesne, ekonomiczne i przyjazne. Oprócz 3-, 4- i 8-osobowych pokoi, można również skorzystać z łóżka kapsułkowego oferowanego jeszcze tylko w kilku miejscach w Polsce.

Wśród ofert bio- i ekonoclegów znajduje się również wiele obiektów propagujących zdrowy styl życia wiążących nowoczesność z duchem ekologicznym — tak działa między innymi BioRezydencja²⁰ ze Świeradowa. Jest to górski dom, którego głównym przeznaczeniem jest rewitalizacja ciała i umysłu gości w zgodzie z naturą. Do ogrzewania pensjonatu używa się gazu drzewnego, a meble, podłogi i ściany wykonane są wyłącznie z naturalnych materiałów. Do sporządzania posiłków używa się niezmodyfikowanych produktów oferując różnorodność diet. Ponad to, na miejscu dostępny jest biosklep, w którym można dodatkowo zaopatrzyć się w wiele produktów regionalnych przyjaznych środowisku i naturze.

Inną uzupełniającą grupą podmiotów są gospodarstwa agroturystyczne proponujące usługi dla różnych odbiorców pod względem ekonomicznym, wśród których istnieje wydzielona odmiennymi wymaganiami, zbiorowość gospodarstw ekologicznych (zrównoważone wykorzystanie ziemi oraz środowiska w połączeniu ze zrównoważoną turystyką)²¹. Gospodarstwa te podlegają znacznie ostrzejszym kryteriom w obszarze oferty żywieniowej (stosowanie produktów pochodzących z własnych upraw w warunkach zachowania ekologicznych wymogów).

Promocją rozwoju ekoturystyki na wsi zajmuje się Europejskie Centrum Rolnictwa Ekologicznego i Turystyki w Polsce. Działalność stowarzyszenia polega na propagowaniu rolnictwa ekologicznego poprzez turystykę w ekogospodarstwach, a także edukację ochrony środowiska naturalnego oraz tradycję i kulturę polskiej wsi.

Zainteresowanie tą formą wypoczynku wynika z faktu pozytywnego wpływu środowiska wiejskiego na zdrowie, zarówno fizyczne, jak i psychiczne. Ekoagroturystyka jest obecnie nieliczna, jednak przewiduje się jej gwałtowny rozwój.

Powyższe przykłady świadczą o różnorodności ofert związanych z bazą noclegową działającą zgodnie z wymogami ochrony środowiska. Przegląd

¹⁹ Wilson Hostel, <http://www.wilsonhostel.pl>.

²⁰ BioRezydencja, <http://biorezydencja.wix.com/apartamenty#lekologia/c1xqk>.

²¹ Według The European Centre for Eco Agro Tourism — ECEAT.

produktów turystycznych w tym zakresie, pozwala stwierdzić, że jest to produkt szeroko dostępny, lecz przeznaczony w dużej mierze dla zamożniejszego turysty. Zaobserwowano również brak jednolitego nazewnictwa obiektów świadczących omawiane usługi, co może sprawiać utrudnienia wśród potencjalnych odbiorców.

Oferta ekowycieczek i imprez turystycznych

Ekologizacja turystyki staje się wyzwaniem dla jej organizatorów. Rosnąca liczba osób deklarujących proekologiczne zachowanie poszukuje biur podróży, które na bazie podstawowej infrastruktury działającej w zgodzie z przyrodą tworzą odpowiednie oferty. Touroperatorzy wychodząc naprzeciw zapotrzebowaniu rynku nawiązują współpracę z podmiotami posiadającymi certyfikaty z zakresu dbałości o środowisko, jednocześnie odnajdując miejsca bogate w walory turystyczne i położone w niezanieczyszczonym środowisku.

„Zielona turystyka”, mimo że jest coraz bardziej popularna w Polsce stanowi jeszcze margines na rynku turystycznym. D. Zaręba szacuje liczbę Ekobiur podróży w stosunku do wszystkich zarejestrowanych w naszym kraju tylko na 0,5%²². Wiele ofert nie spełnia większości kryteriów zawartych w definicji ekoturystyki, często proponowane są imprezy z zakresu turystyki aktywnej lub wyjazdy poza tereny miejskie. Tylko 16% organizatorów turystyki uznało ochronę natury za istotny czynnik mający wpływ na rozwój swojego przedsięwzięcia²³. Jednakże biura, które w pełni ukierunkowane są na omawianą ofertę tworzą różnorodne imprezy uzależnione od form aktywności turystycznej i penetrowanego regionu, dając do wyboru dwa typy wyjazdów: kompleksowy (z więcej niż dwoma usługami) i częściowy (wycieczka np. spacer z przewodnikiem).

Analizując obecnie dostępne produkty, można dokonać podziału na trzy podstawowe grupy odpowiadające głównym obszarom zainteresowania ekoturystów:

A. Faunistyczne i florystyczne — głównie odwiedzanie parków narodowych, rezerwatów przyrody, pomników przyrody w celu rozpoznawania roślin przy jednoczesnej nauce wykorzystania ziół i grzybów, obserwacja zwierząt, *birdwatching* (podglądanie życia ptaków), ale również poznawanie zjawisk geologicznych danego terenu, jego środowiska lądowego i wodnego. Elementem takich wyjazdów jest turystyka krajoznawcza. W kraju istnieje obecnie tylko

²² D. Zaręba, *Ekoturystyka*, PWN, Warszawa 2010, s. 182.

²³ J. Kamieniecka, *Świadomość ekologiczna turystów*, Instytut na rzecz ekorozwoju, Warszawa 2012, s. 21–25.

kilka biur turystycznych, które specjalizują się w organizowaniu takich wypraw. Przykładowo: Biuro Turystyki Przyrodniczej Biebrza Eco-Travel oferuje wyjazdy na Bagna Biebrzańskie. Do zwiedzania Parku Narodowego Ujścia Warty zachęca Biuro Turystyki Przyrodniczej Dudek. W Białowieskim Parku Narodowym działa Biuro Turystyki Przyrodniczej Białowieża oraz ogólnopolskie Biuro Turystyki Przyrodniczej i Aktywnej Bird, a także Klub Podróży Horyzonty posiadający w swojej ofercie szeroki wybór miejsc przydatnych do obserwacji ptaków (Zatoka Pomorska, Zatoka Gdańska, Ujście Wisły, Mierzeja Helska, Rezerwat przyrody Stawy Milickie, Tatry, Dolina Środkowej Wisły i inne).

B. Kulturowe i etnograficzne — poznawanie życia ludzi (różnych grup etnicznych) w ich autentycznym środowisku, poprzez zapoznanie się z lokalną sztuką, muzyką, rzemiosłem, literaturą, językiem, zwyczajami, obrzędami, tradycjami kulinarnymi itp. Głównymi wytwórcami takich ofert są małe, lokalne biura umożliwiające najczęściej jednodniowe wypadki do konkretnych miejsc, których celem jest ukazanie dziedzictwa kulturowego danego rejonu. Do nielicznej grupy organizatorów ogólnopolskich można zaliczyć B.P. Krysztofiak z Poznania, które tworzy imprezy tematyczne, np. Tatarskim śladem.

Natomiast, touroperatorów z bogatą ofertą zagraniczną zgodną z omawianym celem jest bardzo dużo, bez problemu w Internecie można znaleźć imprezy do wiosek masajskich, czy wypraw do Gwinei. Świadczy to jednoznacznie o tym, że usługodawcy przedkładają zagraniczne kierunki nad krajowymi, które zapewnią większy ruch, zamożniejszych klientów, a co za tym idzie większe korzyści ekonomiczne.

Wśród produktów turystycznych opartych na wyżej wymienionych walorach w Polsce należy wymienić:

- placówki muzealne o tematyce etnograficznej (np. Kaszubski Park Etnograficzny im. Teodory i Izidora Gulgowskich we Wdzydzech Kiszewskich, Skansen Kultury Materialnej Chełmszczyzny i Polesia w Holi);
- imprezy folklorystyczne — około 250 cyklicznych imprez folklorystycznych organizowanych w różnych regionach Polski²⁴ między innymi: imprezy obrzędowo-folklorystyczne oraz warsztaty rękodzieła jako forma zachowania i promocji dziedzictwa kulturowego Podkarpacia w Rymanowie, Sabałowe Bajania w Bukowinie Tatrzańskiej, Miodobranie w Myszyńcu na Kurpiach;
- pracownie i warsztaty twórców ludowych, wystawy i galerie sztuki ludowej (np. pracownia rogarstwa Rudolfa Kręckiego w Brodnicy Górnej, pracownia kowalstwa w Wojciechowie, Muzeum Ceramiki i warsztat garncarski Neclów w Chmielnie);

²⁴ Stowarzyszenie Twórców Ludowych, <http://www.zgstl.pl>.

- szlaki turystyczne o tematyce etnograficznej — w Polsce istnieje 18 szlaków tematycznych związanych z zasobami kultury ludowej. Są to szlaki materialne np. Szlak Architektury Drewnianej, Szlak Ikon czy Szlak Otwartych Okiennic, Białowieski Szlak Turystyczny, trasy lokalne np. Szlak Zielonogórskich Winnic czy Szlak Religii Świata;
- tradycje kulinarne — głównym motywem podróży jest poszukiwanie regionalnych doznań smakowych, degustacja i zakup żywności tradycyjnej. Ofertę wzbogaca możliwość uczestnictwa w festiwalach i festynach związanych z lokalnymi tradycjami kulinarnymi (Winobranie w Zielonej Górze lub Święto Kaszy w Janowie Lubelskim). Dodatkowo atrakcją stanowią szlaki kulinarne (Szlak Oscypkowy na Podhalu, Małopolski Szlak Owocowy)²⁵.

Uzupełnieniem tej oferty jest enoturystyka, będąca idealnym połączeniem z innymi gałęziami eko, np. agroturystyką. Winiarska turystyka rozwija się w Polsce w szybkim tempie. Winnice znajdują się we wszystkich województwach, najwięcej jest ich w małopolskim i podkarpackim. Obserwuje się coraz większe zainteresowanie enoturystyką wśród polskich turystów, co stanowi dużą szansę na promocję turystyczną regionów. Tworzone są szlaki winne czyli trasy łączące winnice oraz inne obiekty, instytucje związane z winiarstwem lub historią danego regionu np. „Lubuski szlak wina i miodu”.

C. Przygodowe (aktywne) — zawierają w sobie wszystkie formy turystyki aktywnej i kwalifikowanej, które dodatkowo spełniają kryteria ekoturystyki. Korzysta z nich coraz więcej ludzi, nie zawsze w formach zorganizowanych. Oferty są różnorodne i najczęściej występują pod hasłem imprez przygodowych lub przyrodniczych, wśród których można wyodrębnić następujące typy:

1. wodna, np. spływy kajakowe, rejsy żeglarskie, nurkowanie;
2. lądowa, np. wędrówki piesze, wspinaczki górskie, rajdy rowerowe, konne, speleologia;
3. powietrzna, np. wyprawy balonami;
4. zimowa, np. wędrówki na nartach biegowych, wyprawy zaprzęgami psów²⁶.

Terenem recepcji może być każde polskie województwo posiadające odpowiednie walory i warunki do uprawiania turystyki aktywnej, zarówno kwalifikowanej, jak i wszelkiej aktywności rekreacyjnej. Touroperatorzy najczęściej przygotowują imprezy dla polskiego klienta, rzadziej dla obcokrajowców (przede wszystkim nastawione są na gości z Niemiec). Głównym ich odbiorcą są ludzie młodzi do 35. roku życia. Oferta jest elastyczna, tzn. turysta nie jest zobowiązany do korzystania ze wszystkich zaproponowanych atrakcji. Należy

²⁵ J. Mokras-Grabowska, *Możliwości rozwoju turystyki kulturowej obszarów wiejskich w Polsce*, „Turystyka kulturowa” 2009, nr 1, <http://www.turystykakulturowa.eu>.

²⁶ D.A. Fennell, *A content analysis of ecotourism definitions*, Current Issues In Tourism, Taylor & Francis Group, Abingdon 2000, s. 403–421.

zaznaczyć, że produkty często są wykorzystywane indywidualnie przez podróżnych, którzy sami wybierają interesujące dla nich walory. „Z poszczególnych jego elementów korzysta łącznie kilkaset tysięcy turystów rocznie. Kopalnię Żłota odwiedza 150 tys. turystów rocznie, a twierdzę w Srebrnej Górze 70 tys.”²⁷. Natomiast kajakarstwo czy jazda na rowerze są uwzględnione w ofertach biur w całym kraju. Między innymi firma Bird Service z Krakowa obsługuje ok. 1000 rowerzystów rocznie²⁸. Tworzy również na wzór zachodnich biur zorganizowane wędrowki górskie „na lekko”: turyści pokonują trasę w kilka dni, nocując codziennie w innym hotelu lub pensjonacie. Na wędrowkę zabierają tylko lekki podręczny plecak. Jednakże zdobywanie klienta na ten pakiet jest bardzo trudne.

Wielu twórców przygotowuje oferty nie tylko dla wyczinowców, ale również dla osób preferujących łżejsze formy aktywności (początkujących lub mniej aktywnych fizycznie). Większość organizatorów turystyki aktywnej jest zorientowana na klienta świadomego sposobu spędzania wakacji. Należą do nich małe, lokalne biura, niepromujące się na targach, które mimo to odnoszą sukcesy na rynku turystycznym.

Uzupełnieniem powyższych ofert są produkty specjalistyczne — edukacyjne skierowane do najmłodszego klienta — uczniów. Głównymi wytwórcami są stowarzyszenia, np. Ośrodek Działań Ekologicznych „Źródła”, zajmujący się szeroko rozumianą edukacją ekologiczną, przyrodniczą i globalną. Organizuje warsztaty, zielone szkoły, szkolenia, projekty edukacyjne na terenie Łodzi, Warszawy, Krakowa, Poznania, Śląska i Opolszczyzny. Organizuje kilkudniowe wyjazdy z intensywnym programem ekologicznym nazwane „bardzo zielone szkoły”, które są odpowiedzią na dewaluację terminu „zielona szkoła”. Młodzież poznaje wartości przyrodnicze i kulturowe okolicy oraz zagrożenia dla danego terenu. Uczniowie zdobywają zarówno wiedzę przyrodniczą (zapoznają się z gatunkami roślin i zwierząt, rodzajami siedlisk, poznają gatunki chronione), jak i wiadomości o historii i kulturze regionu, zabytkach i życiu lokalnych społeczności²⁹.

W procesie edukacyjnym bardzo ważną rolę odgrywają ścieżki dydaktyczne (przyrodnicze). Są to specjalnie wytyczone i oznakowane trasy ukazujące atrakcje i osobliwości natury, składające się z odcinków przeznaczonych np.: do wędrowki pieszej, rowerowej, zimą na nartach biegowych i stacji (miejsc, w których można podziwiać i poznać interesujące obiekty). Tworzone są aby regulować ruch turystyczny zwłaszcza, że występują głównie na obszarach

²⁷ Raport — *Turystyka aktywna*, „Wiadomości Turystyczne”, 18 sierpnia 2011 r.

²⁸ Bird Service, <http://www.bird.pl/>.

²⁹ Ośrodek Działań Ekologicznych „Źródła”, <http://www.zrodla.org/>.

chronionych, dając możliwość do obserwacji „ekspонатów” w ich naturalnym środowisku.

Ze względu na prezentowaną tematykę należy wyróżnić dwie grupy ścieżek: monotematyczne i wielotematyczne (mieszane). Ścieżki monotematyczne opisują wiele zagadnień w zakresie konkretnego tematu np. geologiczne (elementy przyrody nieożywionej), krajobrazowe, ekosystemowe, siedliskowe, leśne, czy skupiają się na opisie organizmów żywych — dendrologiczne, florystyczne, faunistyczne itd. Ścieżki mieszane łączą tematykę przyrodniczą z historyczną czy kulturową w pełni oddając charakter terenu³⁰. Znajdują się one we wszystkich województwach np.: ścieżka przyrodniczo-historyczna „Bolko” w Hnieszowie; ścieżka przyrodniczo „Dolina Samborowa” w Gdańsku; unikatowa w skali Europy „Botaniczna Ścieżka Dydaktyczna Dla Niewidomych”, dzięki której osoby niewidome, ociemniałe i słabowidzące mają możliwość poznania roślin za pomocą zmysłu dotyku i powonienia, a także opisu roślin w języku Braille’a znajdującego się na tabliczkach. Innym przykładem jest ścieżka dydaktyczna do wodospadu Szklarki dostosowana dla osób niepełnosprawnych używających wózków.

Celem wszystkich podmiotów realizujących tego typu oferty jest chęć zaciekawienia i zainspirowania turystów, a przede wszystkim dzieci i młodzież, do szukania wiedzy w kontakcie z przyrodą i ludźmi.

Zielone szlaki i ekomuzeum jako oferta poznawcza dziedzictwa przyrodniczo-kulturowego

Istotnymi elementami infrastruktury wspierającymi rozwój ekoturystyki na bazie działania przyjaznego naturze i opartego na dziedzictwie przyrodniczo-kulturowemu są tzw. zielone szlaki. *Greenways* są to trasy komunikacyjne przeznaczone wyłącznie do podróży niezmotoryzowanych, tworzone są, aby zapewnić ochronę środowiska naturalnego oraz podnosić jakość życia na obszarach wokół nich³¹. W Polsce jest sześć pełnowymiarowych szlaków:

- Bursztynowy,
- Kraków — Morawy — Wiedeń,
- Zielony Rower,
- Szlak Odry,
- Naszyjnik Północy,

³⁰ A. Antczak, *Tworzymy ścieżkę edukacyjną w nadleśnictwie*, „Poradnik edukacji leśnej” 2003, z. 4.

³¹ Według „Deklaracji z Lille”, Europejskie Stowarzyszenie Zielonych Szlaków „Greenways”, 12 września 2000 r.

- Podlaski Szlak Bociano,
- oraz w planach jest siódmy *Greenway*: Dziedzictwo Wschodu (Lubelszczyzna)³².

Stanowią one obszar działalności biur podróży, które tworzą różnorodne oferty dla turystów indywidualnych lub grup zorganizowanych. Między innymi są to: imprezy turystyki aktywnej (rowerowe, piesze, kajakowe), wizyty w warsztatach twórców ludowych, zielone szkoły, wypoczynek w regionie. Wszystkie są przeznaczone zarówno dla gościa krajowego jak i zagranicznego, połączone zasadą wykorzystywania lokalnego potencjału i wspierania społeczności lokalnych (usługi turystyczne, folklor, lokalne produkty oraz inicjatywy społeczne). Podróżowanie szlakami umożliwia zbliżenie się do problematyki i specyfiki różnych regionów pod względem przyrodniczym, kulturowym, etnicznym, społeczno-ekonomicznym. Jest także okazją do ożywienia gospodarki lokalnej i zrównoważonego rozwoju.

Przy zielonych szlakach rozwijają się ekomuzea. Jest to sieć rozproszonych w terenie obiektów, tworzących naturalną kolekcję obrazującą wartości przyrodnicze i kulturowe regionu oraz dorobek jego społeczności. Dają możliwość stworzenia — inicjatywy nastawionej na ochronę i ekspozycję unikatowych wartości lokalnego dziedzictwa, aktywizację i zaangażowanie lokalnych mieszkańców przy zrównoważonym rozwoju. W Polsce pierwsze ekomuzea pojawiły się pod koniec XX wieku. Od 2000 roku objęte są programem realizowanym przez Fundację Partnerstwo dla Środowiska. W skład podstawowych elementów ekomuzeów wchodzi:

- centrum informacyjno-dokumentacyjne,
- zespół atrakcji (eksponatów),
- warsztaty i demonstracje tworzące „żywą” prezentację dziedzictwa,
- sieć oznakowanych ścieżek i szlaków, zapewniających sprawną komunikację między obiektami,
- cykliczne i okazjonalne imprezy.

Najwięcej ekomuzeów funkcjonuje w południowej części kraju (województwo dolnośląskie, podkarpackie, małopolskie)³³. Przybierają różną formę. Najczęściej, są wyznaczone w formie trasy, obejmującej jedną lub kilka miejscowości, na której prezentowane są znaczące walory przyrodnicze i kulturowe związane z historią i nawiązujące do folkloru np.:

1. Ekomuzeum Trzech Kultur, do którego zalicza się: oznakowaną 13-kilometrową ścieżką historyczno-przyrodniczej wokół Lutowisk z atrakcjami historyczno-przyrodniczymi m.in. miejsce po dawnym dworze; arbore-

³² Zielone szlaki, <http://www.greenways.pl>.

³³ T. Mitura, M. Buczek-Kowalik, *Ekomuzea w Polsce — przykład nowej muzeologii i promocji dziedzictwa lokalnego*, „Folia Geographica” 2012, Tom 20, s. 173–183.

tum przyszkolne; kirkut; cerkwisko i cmentarz greckokatolicki. Jest ona wyposażona w stałe i czasowe ekspozycje prezentujące przyrodę, historię i kulturę Lutowisk i okolic, a także stałą ekspozycję bieszczadzkich produktów lokalnych (rękodzieło, sztuka, przetwory spożywcze i inne produkty).

2. Ekomuzeum Babia Góra — obejmuje aż 56 punktów i przystanków rozmieszczonych na terenie powiatu suskiego. Można je poznawać wędrując pieszo, jadąc rowerem lub konno. Najbardziej atrakcyjne są miejsca, gdzie każdy może stać się uczestnikiem i twórcą. Liczne pracownie artystów ludowych i rzemieślników, którzy chętnie wprowadzają w tajniki swoich profesji, jak hafciarki czy koszykarze i pszczelarze; warsztaty twórcze oraz gospodarstwa wytwarzające tradycyjne produkty, gdzie spróbować można swoich sił w pieczeniu chleba, wyrabianiu masła; poznać sekrety pszczelarzy i spróbować tradycyjnych, ekologicznie wytwarzanych przysmaków.

Te i inne ekomuzea stanowią dodatkową ofertę „żywego przekazu”, przybliżając miejsce, wydarzenie historyczne czy kulturę w sposób zrozumiały i atrakcyjny, gdyż turysta może sam uczestniczyć np. w warsztatach ceramicznych. Uwidoczniają w prosty sposób interakcję zachodzącą na trzech płaszczyznach: terytorium — społeczność — dziedzictwo historyczne.

Morska ekoturystyka jako rynek niszowych ofert

Akweny, brzeg morski i jego bezpośrednie zaplecze jest najważniejsze z punktu widzenia potrzeb turystyczno-rekreacyjnych dla *marine ecotourism* (to pojęcie nie występuje w polskiej nomenklaturze)³⁴. Stanowi naturalną bazę będąc obszarem zainteresowania i celu znaczącej liczby ekopodróży. W jego zasięgu występują cenne walory przyrodnicze takie jak: morze, plaża, klimat, krajobraz nadmorski i aerozol morski. Charakter fizjograficzny tej strefy rzutuje bezpośrednio na możliwości, kierunki i sposoby zagospodarowania turystycznego terenów do niej przyległych. Ten rodzaj ekoturystyki doskonale rozwija się w USA i krajach Europy Zachodniej.

Mianem morskiej ekoturystyki obdarzone są wszystkie aktywności spełniające kryteria „zielonej” turystyki, ale odbywające się w środowisku morskim. Zasięgiem działania są morza i oceany, strefa przybrzeżna i ląd (część wybrzeża, na którym występuje aerozol morski, w przypadku Bałtyku jest to strefa do 10 km od linii brzegowej w głąb lądu)³⁵. Głównym celem jej

³⁴ Przyjęto, że pojęcie *marine ecotourism* w niniejszym opracowaniu będzie występowało jako morska ekoturystyka.

³⁵ M. Chomka, T. Petelski, *Sea spray emission over the coastal zone*, J. Aerosol Sci. 1997, vol. 28, suppl. 1, s.103–104.

uprawiania jest obcowanie z naturą i poznawanie środowiska lokalnego. Przede wszystkim turyści mogą obserwować florę i faunę morską: delfiny, wieloryby, rekiny, foki, morświny czy koralowce. Popularna jest również penetracja toni morskiej: podglądanie życia ryb, odwiedzanie jaskiń morskich.

Odmienność krajobrazu, klimatu i różnorodność walorów kulturowych sprawiają, że morska ekoturystyka zyskuje coraz liczniejsze rzesze odbiorców, którzy poprzez specjalistyczne wyjazdy lub podczas tradycyjnego wypoczynku mogą w zgodzie z naturą poznać środowisko morskie. Oferta turystyczna dotyczy szeregu możliwości jakie daje omawiany obszar, wśród nich znajdują się następujące aktywności: wędrówki wzdłuż brzegu, nurkowanie, pływanie, uczestnictwo w rejsach na różnych jednostkach pływających (żaglówki, łódki, kajaki, łodzie z przezroczystym dnem), obserwacje z brzegu, z platform, z pokładów awionetek i statków, fotografowanie i filmowanie podczas morskich safari, wędkowanie (złowione ryby zwraca się do akwenu), odwiedzanie muzeów morskich, oceanariów, delfinariów i innych specjalistycznych ośrodków³⁶.

Szeroki wachlarz możliwości związany z tą formą ekoturystyki z powodzeniem może być realizowany w Polsce. Długa, urozmaicona linia brzegowa, nadmorskie obszary chronione, mariny, kąpieliska, walory antropogeniczne związane z gospodarką morską stanowią doskonałe zaplecze do realizacji morskiej ekoturystyki w naszym kraju. Dokonując analizy ofert związanych z badanym obszarem należy stwierdzić, że wielu polskich organizatorów tworzy produkty dla turystyki morskiej, ale nie uwzględnia funkcji ekologicznych. Przyczyną tego może być brak świadomości jakie korzyści niesie zrównoważona turystyka.

Jednakże dbałość o przyrodę w kwestii obsługi „morskiego” klienta jest widoczna między innymi przez uczestnictwo od 2005 r. polskich kąpielisk i marin w programie Błękitna Flaga³⁷.

Jakość wody, powietrza i piasku, działania edukacyjne w zakresie ochrony przyrody i zarządzanie proekologicznie stanowią wymóg ubiegania się o certyfikat, który przyznawany jest na rok. Województwo pomorskie oferuje coraz liczniejszą grupę kąpielisk (tabela 1) i marin.

Wzbogacenie rynku turystyki morskiej o ekooferty może przynieść wiele potencjalnych korzyści. Na przykład, może przyczynić się do generowania środków finansowych na programy badawcze i projekty ochrony zasobów morskich. Dzięki, którym wzrośnie świadomość potrzeby tworzenia alternatywnych form spędzania czasu wolnego — mniej inwazyjnego i mniej

³⁶ M. Chomka, *Systematyka turystyki morskiej*, [w:] *Przemysł morski w gospodarce globalnej*, (red.) M. Grzybowski, Zakład Wydawnictw Naukowych Instytutu Morskiego w Gdańsku, Gdańsk 2009, s. 144–153.

³⁷ Organizacja Błękitna Flaga, <http://www.blueflag.org.pl>.

zanieczyszczającego. Może być również sposobem regeneracji gospodarczej dla społeczności nadmorskich, których tradycyjne źródła utrzymania są zagrożone przez likwidację istniejących obiektów i infrastruktury (społeczność rybacka). Ponadto ekoturystyka morska może przyczynić się skutecznie do ekonomicznego rozwoju, gdyż ekoturysty przeznaczą pieniądze na lokalne produkty: żywność, rękodzieło, pamiątki i często korzystają z miejscowej bazy usługowej. Jednakże należy pamiętać aby działalność wytwórców tych ofert była właściwa i zarządzana zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju.

Tabela 1. Kąpieliska województwa pomorskiego uhonorowane Błękitną Flagą

Rok	Miejscowość
2005	Sopot (kąpielisko Grand Hotel), Gdynia (Śródmieście)
2006	Kąty Rybackie, Krynica Morska
2007	Kąty Rybackie, Krynica Morska
2008	brak wyróżnionych pomorskich kąpielisk
2009	brak wyróżnionych pomorskich kąpielisk
2010	Gdańsk (kąpielisko Stogi), Sopot (kąpielisko Koliba)
2011	Gdańsk (kąpielisko Stogi), Gdańsk (kąpielisko Brzeźno), Sopot (kąpielisko Koliba), Ustka (kąpielisko Plaża Wschodnia)
2012	Gdańsk (kąpielisko Moło Brzeźno, kąpielisko Jelitkowo, kąpielisko Stogi), Krynica Morska, Sopot (kąpielisko Koliba)
2013	Gdańsk (kąpielisko Moło Brzeźno, kąpielisko Jelitkowo, kąpielisko Sobieszewo, kąpielisko Stogi), Gdynia (kąpielisko Śródmieście), Sopot (kąpielisko Koliba)
2014	Gdańsk (kąpielisko Moło Brzeźno, kąpielisko Jelitkowo, kąpielisko Sobieszewo, kąpielisko Stogi, kąpielisko Orle), Gdynia (kąpielisko Śródmieście), Sopot (kąpielisko Koliba), Ustka (kąpielisko Plaża Wschodnia), kąpielisko Władysławowo
2015	Gdańsk (kąpielisko Brzeźno Moło, kąpielisko Jelitkowo, kąpielisko Sobieszewo, kąpielisko Stogi, kąpielisko Orle, kąpielisko Dom Zdrojowy), Gdynia (kąpielisko Śródmieście), Sopot (kąpielisko Koliba), kąpielisko Jastrzębia Góra, Ustka (kąpielisko Plaża Wschodnia), kąpielisko Władysławowo
2016	Gdańsk (kąpielisko Brzeźno Moło, kąpielisko Jelitkowo), Sopot (kąpielisko Koliba), kąpielisko Jastrzębia Góra, Ustka (kąpielisko Plaża Wschodnia), kąpielisko Władysławowo
2017	Gdańsk (kąpielisko Brzeźno Moło, kąpielisko Jelitkowo, kąpielisko Sobieszewo, kąpielisko Stogi, kąpielisko Orle, kąpielisko Dom Zdrojowy), Gdynia (kąpielisko Śródmieście), Sopot (kąpielisko Koliba), kąpielisko Jastrzębia Góra, Ustka (kąpielisko Plaża Wschodnia), kąpielisko Władysławowo
2018	Gdańsk (kąpielisko Moło Brzeźno, kąpielisko Jelitkowo, kąpielisko Sobieszewo, kąpielisko Stogi, kąpielisko Orle), Gdynia (kąpielisko Śródmieście), Sopot (kąpielisko Koliba), Ustka (kąpielisko Plaża Wschodnia), kąpielisko Władysławowo

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z www.blueflag.org.pl.

Zakończenie

Wraz ze wzrostem popularności ekoturystyki rośnie zapotrzebowanie na jej usługi, dzięki czemu „zielona turystyka” może stać się konstruktywnym elementem strategii na rzecz promowania zarówno ochrony środowiska jak i rozwoju lokalnych przedsiębiorczości. Tworzenie różnorodnych ofert daje możliwość często nowego źródła dochodu będącego alternatywą i/lub dodatkiem do innej działalności, np. rolnictwa. Stymuluje rozwój społeczności w oparciu o proekologiczne rozwiązania, które kreowane są oddolnie przez mieszkańców.

Analizując rynek ofert Eko należy stwierdzić, że jest on bardzo bogaty i zawiera szereg form, które coraz pełniej odzwierciedlają potrzeby podróżnych. Jednakże nie wszyscy wytwórcy spełniają kryteria przyjaznej turystyki. Brak jest również systemowych rozwiązań zwłaszcza przeznaczonych dla touroperatorów, którzy często pod nazwą Eko oferują inną formę spędzania czasu wolnego, niestety tylko zbliżoną do omawianej.

Lepiej sytuacja przedstawia się w branży hotelowej i ekoagroturystyce. Największym jednak problemem pozostaje niestety dostępność informacji — nadal brakuje dobrych i kompletnych źródeł (w skali całego kraju) dla zainteresowanych osób taką ofertą.

Celowe byłoby, także doksztalcanie specjalistycznej kadry, która posiałaby wiedzę i umiejętności w zakresie ochrony środowiska, ekologii, etyki, rozwoju firmy, języków obcych, które z kolei są niezbędne do stworzenia zrównoważonego przedsiębiorstwa ekoturystycznego. Edukacja nowych pokoleń zarówno świadczących usługi, jak i świadomych turystów z tych usług korzystających zapewni w przyszłości odpowiedzialny, zharmonizowany ruch turystyczny.

Należy również podkreślić, że mimo wielu obszarów zanieczyszczonych, polskim kapitałem jest nieskażona (dzika) przyroda, kultura i tradycja. Dlatego też, dobre i różnorodne oferty ekoturystyki stanowić mogą szansę i narzędzie rozwoju turystyki w Polsce, promocję za granicą i w dużym stopniu przyczynić się do ochrony walorów naturalnych i kulturowego dziedzictwa.

Bibliografia

1. Antczak A., *Tworzymy ścieżkę edukacyjną w nadleśnictwie*, „Poradnik edukacji leśnej” 2003 z. 4.
2. Chomka M., Petelski T., *Sea spray emission over the coastal zone*, J. Aerosol Sci. 1997, vol. 28, suppl. 1.
3. Chomka M., *Systematyka turystyki morskiej*, [w:] *Przemysł morski w gospodarce globalnej* (red.) M. Grzybowski, Zakład Wydawnictw Naukowych Instytutu Morskiego w Gdańsku, Gdańsk 2009.

4. Czaja M., *Greenwash w Polsce, czyli „zielone kłamstwo” w reklamie*, „Wirtualne Media”, 13 czerwca 2011 r., <http://www.wirtualnemedia.pl/>.
5. Deklaracja z Lille, Europejskie Stowarzyszenie Zielonych Szlaków „Greenways”, 12 września 2000 r.
6. *Ekoturystyka i odkrywanie dziedzictwa. Zbiór dobrych praktyk*, Zaręba D. (red.), Fundusz Partnerstwa i Fundacja Partnerstwa dla Środowiska, Kraków 2008.
7. Europejska Agencja Środowiska, *Raport zanieczyszczenia powietrza 2000–2011*, <http://www.eea.europa.eu/pl>.
8. Fennell D.A., *A content analysis of ecotourism definitions*, Current Issues In Tourism, Taylor & Francis Group, Abingdon 2001.
9. Jędrzejczyk I., *Ekologiczne uwarunkowania i funkcje turystyki*, Śląsk, Katowice 1995.
10. Kamieniecka J., *Świadomość ekologiczna turystów*, Instytut na Rzecz Ekorozwoju, Warszawa 2012.
11. Korzychowski K., *Walory przyrodnicze w turystyce i rekreacji*, Wydawnictwo Krupisz, Poznań 2005.
12. Krok K., *Zmiany zanieczyszczenia środowiska na obszarach ekologicznego zagrożenia w Polsce*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2004, Nr 3(17).
13. Mitura T., M. Buczek-Kowalik, *Ekomuzea w Polsce — przykład nowej muzeologii i promocji dziedzictwa lokalnego*, „Folia Geographica” 2012, Tom 20.
14. Mokras-Grabowska J., *Możliwości rozwoju turystyki kulturowej obszarów wiejskich w Polsce*, „Turystyka kulturowa” 2009, nr 1.
15. Przewoźniak M., *Potencjał rekreacyjny środowiska przyrodniczego — atrakcyjność a przydatność*, „Problemy Ekologii Krajobrazu” 1999, Tom V.
16. *Raport — Turystyka aktywna*, „Wiadomości Turystyczne”, 15 sierpnia 2011 r.
17. Szczepański W. i inni, *Stan czystości rzek*, Główny Inspektorat Ochrony Środowiska, Warszawa 2010.
18. *Tourism and environment: towards a new tourist culture*, Keller P. (red.), Proceedings Council of Europe, Strasbourg Cedex, Strasbourg 1997.
19. Zaręba D., *Ekoturystyka*, PWN, Warszawa 2010.
20. Zaręba D., *Ekoturystyka. Wyzwania i nadzieje*, PWN, Warszawa 2008.

Ecotourism offer as an element of sustainable development in the region

Abstract

Ecotourism is a part of the tourist industry not only concerns implementing tourist objectives, but above all concentrates on activities aimed at preserving the environment. The dynamic increase of this kind of tourism provides an economic opportunity to areas of particular ecological value. According to trends defined by the UNWTO, the modern ecotourism industry requires structural solutions at national and regional level. These should include increasing the number of legally protected areas, promoting environmental education and compliance with the highest environmental requirements. The aim of this paper is to analyse selected factors that affect the ecotourism market, identify changing consumer demands and present current trends in the development and attractiveness of ecotourism products.

Keywords: ecotourism, sustainable tourism.

Michał Kosiński

Zakład Pedagogiki Kultury Fizycznej, Akademia Wychowania Fizycznego i Sportu Gdańsk

Edukacja ratownicza w zapewnianiu bezpieczeństwa na wodzie

Streszczenie

Autor artykułu przedstawia i omawia rolę edukacji ratowniczej w zapewnianiu bezpieczeństwa „na wodzie”. Na przykładzie wybranych szkoleń ratowniczych realizowanych przez WOPR oraz sportowego ratownictwa wodnego pokazuje ich wpływ na zapewnienie bezpieczeństwa osób wypoczywających nad wodami. Zwraca uwagę na formalny brak wymagania podnoszenia, a co najmniej utrzymania, umiejętności ratowniczych przez osoby pracujące w charakterze ratownika.

Słowa kluczowe: edukacja, szkolenie, bezpieczeństwo na wodzie, ratownictwo wodne, WOPR, ratownictwo sportowe.

Wstęp

Najstarsze obrazy, sprzed ok. 7 tys. lat, pokazujące pływające osoby znajdują się w jaskini pływaków w południowo-zachodnim Egipcie¹. Starożytne cywilizacje (Asyryjczycy, Hityci, Minoani, Toltekowie) pozostawiły po sobie dowody swych umiejętności pływackich w postaci prac plastycznych. Grecki filozof Platon podkreślił, jak duże znaczenie dla dzieci ma nauka pływania, mówiąc: „Człowiek nie jest nauczony, dopóki nie potrafi czytać, pisać i pływać”². Jeśli ówczesny Grek nie potrafił czytać, pisać, ani pływać był uważane przez kolegów za ignoranta. W starożytnym Rzymie pływanie było jedną z ulubionych

¹ <https://www.ancient-origins.net/news-history-archaeology/debate-over-7000-year-old-rock-art-barren-sahara-desert-020162>, dostęp: 10.11.2018.

² <https://www.azquotes.com/quote/865602>.

aktywności rzymskich chłopców³. Pierwsze zorganizowane nauczanie pływania prowadzono właśnie w Rzymie i tam też, w 65 w. p.n.e. powstała największa wówczas pływalnia. Zarówno Juliusz Cezar, jak i Karol Wielki byli dobrymi pływakami⁴. Także w Biblii znajdują się informacje o pływaniu (poruszaniu się w wodzie)⁵. Pierwsze wiadomości o sposobach nauki pływania znajdujemy w dwu książkach, które ukazały się w XVI stuleciu. Pierwszą z nich, zatytułowaną „Pływak czyli o sztuce pływania dialog wesoły i przyjemny w czytaniu” i wydaną w 1538 roku, opracował Mikołaj Wynman, którego celem nie było promowanie ćwiczeń, ale raczej zmniejszenie niebezpieczeństw związanych z utonięciem. Drugą zatytułowaną „O sztuce pływania”, wydaną w 1587 r. w Anglii napisał Everard Digby⁶. Bardzo dynamiczny rozwój edukacji w zakresie pływania miał miejsce w XIX i XX wieku i był związany z rozwojem sportu i budową basenów kąpielowych. Współcześnie można znaleźć wiele pozycji literaturowych dotyczących nauki pływania, od nauki pływania niemowlaków, po szkolenie pływaków wyczynowych. Umiejętność pływania nabywana jest przez dzieci na zajęciach lekcyjnych w szkole, a dorośli mogą samodzielnie doskonalić się na licznych basenach. Wprawdzie na tych zajęciach nie zwraca się zbytnej uwagi na zachowania bezpieczne w wodzie, ale należy przypuszczać, że dzięki nim jest bezpieczniej „na wodzie”.

W sierpniu 2015 roku w tygodniku Newsweek ukazał się artykuł pod tytułem „Polska, czyli europejska stolica topielców”. W tym artykule, a także licznych innych mediach przedstawiono alarmujące wyniki analizy⁷ opublikowanej w 2014 roku przez Narodowy Instytut Zdrowia Publicznego — Państwowy Zakład Higieny. Z analizy wynikało, że ryzyko utonięcia w Polsce jest dwukrotnie wyższe niż średnio we wszystkich krajach UE. Analiza była wykonana w oparciu o dane GUS i dane Policji z lat 2000–2012. Warto przy tym zwrócić uwagę, że według danych policyjnych lata 2010–2012 były latami z najmniejszą odnotowaną liczbą utonięć. W roku 2017 współczynnik utonięć

³ <https://www.ancient.eu/article/98/athletics-leisure-and-entertainment-in-ancient-rom/>.

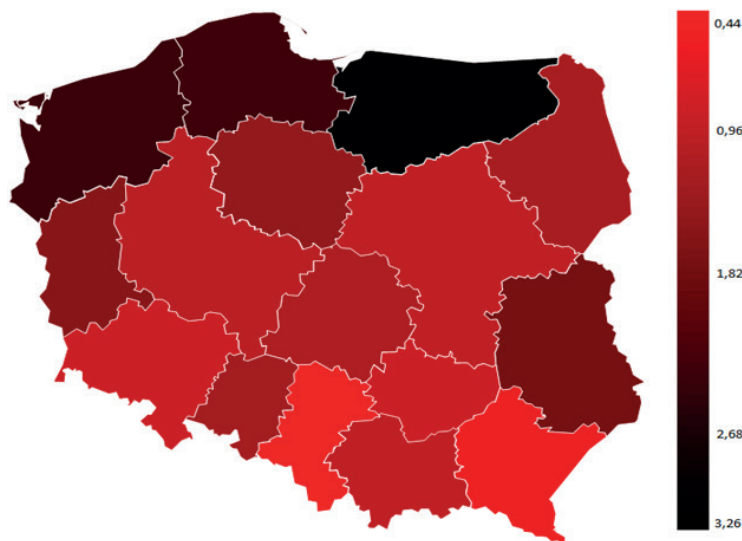
⁴ <https://www.encyclopedia.com/sports-and-everyday-life/sports/sports/swimming>.

⁵ Księga Ezechiela 47:5 — był tam już potok, przez który nie mogłem przejść, gdyż woda była za głęboka, była to woda do pływania, rzeka, przez którą nie można było przejść; 1 Księga Machabejska 9:48 — Wtedy Jonatan razem ze swymi żołnierzami wskoczył do Jordanu i przepłynęli na drugą stronę rzeki; Księga Izajasza 25:11 — I rozłoży swe ręce pośród nich, jak pływak wyciąga ręce, aby pływać; Dzieje Apostolskie 27: 43–44 — Rozkazał, aby ci, co umieją pływać, skoczyli pierwsi do wody i wyszli na brzeg, pozostali zaś [dopłynęli] jedni na deskach, a drudzy na resztkach okrętu.

⁶ Strutt J., *The Sports and Pastimes of the People of England*, Methuen & Company, 1801, s. 74.

⁷ R. Halik, A. Poznańska, W. Seroka, B. Wojtyniak, *Wypadkowe utonięcia w Polsce w latach 2000–2012*, „Przegląd Epidemiologiczny” 2014, Tom 68, s. 591–594.

wyniósł w Polsce 1,17/100 tys. mieszkańców⁸ (w 2016 roku było to 1,31). Rozkład tego współczynnika na mapie Polski obrazuje rys. 1, zgodny z intuicyjnym odczuciem, że największe zagrożenie utonięciem jest nad morzem i na Mazurach. Analogiczny współczynnik w Australii w tym czasie wyniósł 1,19⁹, a na świecie w 2013 roku — 5,2 przy trendzie malejącym¹⁰. O tak dużym współczynniku utonięć na świecie decyduje bardzo duża ilość utonięć w Azji.

Rys. 1. Rozkład współczynnika utonięć w województwach w 2016 roku

Źródło: KGP, opracowanie własne.

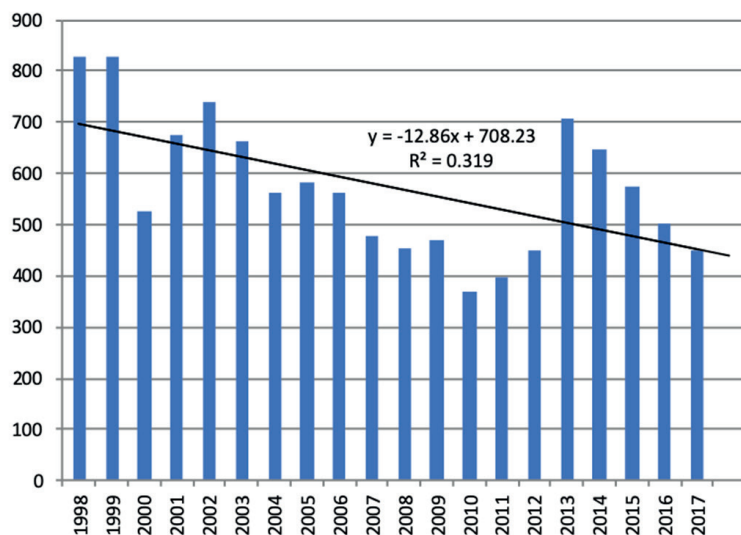
Analiza wieloletnich trendów rocznych utonięć w Polsce metodą regresji liniowej wskazuje na niewielki, lecz istotny statystycznie¹¹ spadek liczby utonięć w kolejnych latach (o prawie 13 przypadków rocznie przy założeniu trendu liniowego i poziomowi istotności $p = 0,05$). Prognoza wynikająca z regresji liniowej wskazuje, że w 2018 roku będzie miało miejsce 438 utonięć (rys. 2). Prognoza z regresji liniowej utonięć w 2017 roku była bardzo dokładna, miała zaledwie 0,5% błędu (prognozowano 451, a było odnotowanych 449 utonięć).

⁸ Przyjmując za CIA FactBook liczbę Polaków w lipcu 2017 roku równą 38 476 269; <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/pl.html>.

⁹ Royal Life Saving National Drowning Report 2017; https://www.royallifesaving.com.au/___data/assets/pdf_file/0010/20260/RLS_NDR2017_ReportLR.pdf.

¹⁰ C.J.L. Murray i inni, *Global, regional, and national age-sex specific all-cause and cause-specific mortality for 240 causes of death, 1990–2013: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2013*, „Lancet” 2015, Vol. 385(9963), s. 117–171.

¹¹ Istotność obserwowanych zależności oceniano przy użyciu testu Fishera.

Rys. 2. Liczba utonięć w latach 1998–2017 w Polsce wraz z trendem

Źródło: KGP, opracowanie własne.

Rys. 3. Liczba utonięć — prognoza metodą Holta na rok 2018

Źródło: KGP, opracowanie własne.

Wygładzając szereg czasowy, w którym wyróżnić można zarówno trend (tendencję rozwojową), jak i wahania przypadkowe, otrzymuje się dokładniejszą

prognozę, niż w oparciu o trend. Otrzymana w ten sposób prognoza określana jest mianem liniowego modelu Holta¹². W przypadku utonięć prognoza metodą Holta mówi o większej liczbie — o 502 utonięciach w 2018 roku (rys. 3). Średni względny błąd 19 prognoz wygasłych obliczonych dla badanego okresu wynosi 28% (co sprawia, że prognozę należy ocenić jako bardzo złą), ale wartość względnego błędu predykcji już tylko 2,51%.

Pomimo zmniejszającej się liczby utonięć nie można uważać, że „na wodzie” jest już wystarczająco bezpiecznie. Celem artykułu jest zwrócenie uwagi na rolę permanentnej edukacji ratowniczej w zapewnianiu bezpieczeństwa „na wodzie” — podkreślenia wymaga słowo permanentnej.

Bezpieczeństwo na obszarach wodnych

Rozdział 2 „Bezpieczeństwo na obszarach wodnych” ustawy z dnia 18 sierpnia 2011 r. o bezpieczeństwie osób przebywających na obszarach wodnych¹³ określa, że za zapewnienie bezpieczeństwa, o którym mowa w ustawie odpowiada zarządzający obszarem wodnym:

- 1) na terenie parku narodowego lub krajobrazowego — dyrektor parku,
- 2) na terenie, na którym prowadzona jest działalność w zakresie sportu lub rekreacji — osoba fizyczna, osoba prawna i jednostka organizacyjna nieposiadająca osobowości prawnej, która prowadzi działalność w tym zakresie,
- 3) na pozostałym obszarze — właściwy miejscowo wójt (burmistrz, prezydent miasta).

Zarządzający wyznaczonym obszarem wodnym może zlecić, w drodze umowy, organizowanie, kierowanie i koordynowanie działań ratowniczych podmiotom uprawnionym do wykonywania ratownictwa. Do wykonywania ratownictwa wodnego uprawnione jest Wodne Ochotnicze Pogotowie Ratunkowe oraz inne podmioty, jeżeli uzyskały zgodę ministra właściwego do spraw wewnętrznych¹⁴. Podmioty uprawnione do wykonywania ratownictwa wodnego mogą organizować i prowadzić szkolenia ratowników wodnych i instruktorów w zakresie ratownictwa wodnego¹⁵, a także prowadzą działalność profilaktyczną i edukacyjną dotyczącą bezpieczeństwa na obszarach wodnych.

¹² <http://www.ekonometria.4me.pl/model-Holta.htm>.

¹³ Dz.U. Nr 208, poz. 1240 z późn. zmianami.

¹⁴ Art. 12 ustawy.

¹⁵ Art. 15 ust. 1 ustawy.

Edukacja ratowników wodnych

Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 21 czerwca 2012 r. w sprawie szkoleń w ratownictwie wodnym¹⁶ określa ramowy program szkolenia ratowników wodnych i instruktorów w zakresie ratownictwa wodnego oraz zakres wiedzy teoretycznej i umiejętności praktycznych niezbędnych do uzyskania uprawnień w zakresie ratownictwa wodnego. Rozporządzenia określa czas trwania szkolenia o na co najmniej 63 godziny, w tym co najmniej 20 godzin zajęć teoretycznych oraz co najmniej 43 godziny zajęć praktycznych. W ramach tego czasu przyszły ratownik powinien osiągnąć cele zestawione w tabeli 1.

Tabela 1. Zakres tematyczny szkolenia na stopień ratownika wodnego

Lp.	Zagadnienie	Cele szkolenia	Liczba godzin szkolenia. Metody realizacji	
			w	ćw
1	Organizacja ratownictwa wodnego — podstawy prawne	W wyniku realizacji uczestnik szkolenia powinien posiadać wiadomości dotyczące: – podstaw prawnych funkcjonowania ratownictwa wodnego w Rzeczypospolitej Polskiej, – organizacji ratownictwa wodnego w pozostałych systemach ratowniczych funkcjonujących na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, – prawnych aspektów pracy ratownika wodnego (Kodeks karny, Kodeks wykroczeń, Kodeks cywilny, Kodeks pracy)	4	-
2	Organizacja pracy ratowników	W wyniku realizacji uczestnik szkolenia powinien posiadać wiadomości dotyczące: – obowiązków i uprawnień ratowników wodnych, – specyfiki ratownictwa wodnego na wyznaczonych obszarach wodnych, – specyfiki działania ratownika wodnego na poszczególnych obszarach wodnych (lód, cieki, powódź, miejsca bagniste), – hydrologii i meteorologii, – dokumentacji działań ratowniczych oraz powinien posiadać umiejętność praktycznego stosowania wiedzy w działaniach ratowniczych	7	1
3	Sprzęt wykorzystywany w ratownictwie wodnym	W wyniku realizacji uczestnik szkolenia powinien posiadać wiedzę dotyczącą: – sprzętu ratowniczego i pływającego wykorzystywanego w ratownictwie wodnym i jego zastosowania, – podstawowych prac bosmańskich, – prowadzenia akcji ratunkowych z wykorzystaniem sprzętu do ratownictwa wodnego oraz powinien posiadać umiejętność posługiwania się tym sprzętem w działaniach ratowniczych	3	15

¹⁶Dz.U. z 2012 r., poz. 747.

Lp.	Zagadnienie	Cele szkolenia	Liczba godzin szkolenia. Metody realizacji	
			w	ćw
4	Pływanie i techniki ratownictwa wodnego	W wyniku realizacji uczestnik szkolenia powinien posiadać umiejętności: – pływania stosowanego w ratownictwie wodnym, – samoratownictwa, – wykonania skoków ratunkowych i innych sposobów bezpiecznego wejścia do wody, – pływania pod wodą i nurkowania, – holowania osoby zagrożonej, co najmniej trzema sposobami, – ewakuacji z wody i na lądzie, – opanowania osoby tonącej pasywnej i ułożenia jej w pozycji do holowania, – postępowania z osobą tonącą aktywną	6	27

w — wykłady ćw — ćwiczenia

Źródło: rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 21 czerwca 2012 r. w sprawie szkoleń w ratownictwie wodnym.

W ramach szkolenia przyszły ratownik powinien opanować posługiwanie się:

- a) rzutką ratunkową (worek z obciążnikiem zawierający 25 m liny nietonącej o średnicy minimum 6–8 mm),
- b) kołem ratunkowym,
- c) liną ratowniczą (lina nietonąca o średnicy 6–8 mm i długości 15 m),
- d) linę asekuracyjną (lina nietonąca o długości 80 m) z zasobnikiem,
- e) bojką ratowniczą typu SP,
- f) pasem ratunkowym,
- g) żerdzią o długości minimum 4 m,
- i) ratowniczą łodzią wiosłową z linką zaburtową na całej długości burt, wiosłami i cumą, o długości do 5 m,
- j) deską ratowniczą oraz
- k) deską ortopedyczną.

Szkolenie kończy się egzaminem teoretycznym i praktycznym obejmującym siedem zadań polegających na:

- 1) przepłynięciu sposobem dowolnym po skoku startowym 400 m w czasie nie dłuższym niż 8 minut,
- 2) przepłynięciu dystansu 25 m pod lustrem wody z wydobyciem dwóch przedmiotów leżących w odległości od 2 do 2,5 m po obu stronach linii pływnięcia,
- 3) przepłynięciu sposobem ratowniczym (z głową nad powierzchnią wody) dystansu 50 m w czasie poniżej 55 sekund,

- 4) przepłynięciu w czasie nie dłuższym niż 2 minuty 40 sekund ratowniczą łodzią wiosłową lub kajakiem za pomocą dwóch wiosł dystansu 75 m w linii prostej do boi (pławy), na dopłynięciu do niej rufą i na powrocie do miejsca startu za pomocą jednego wiosła,
- 5) przeprowadzeniu symulowanej akcji ratowniczej, polegającej na przepłynięciu dystansu co najmniej 20 m, wydobyciu manekina położonego na dnie i na holowaniu go w pasie ratowniczym do brzegu na dystansie 20 m,
- 6) holowaniu tonącego bez przerwy i na zatrzymaniu na dystansie 150 m, z zastosowaniem trzech sposobów holowania — każdy na dystansie 50 m,
- 7) wyciągnięciu na brzeg o wysokości co najmniej 30 cm od lustra wody lub na pokład łodzi osoby poszkodowanej i na ułożeniu jej w pozycji umożliwiającej udzielanie kwalifikowanej pierwszej pomocy.

Przedstawione wymagania egzaminacyjne są realistyczne i mogą być łatwo osiągnięte w czasie szkolenia, za wyjątkiem punktu 4, którego opanowanie wymaga znacznie więcej czasu niż to jest zaplanowane w zagadnieniu nr 3 z tabeli 1 (chyba, że szkolenie jest prowadzone przez wielu instruktorów z użyciem więcej niż 3 łodzi). Jest to istotne, ponieważ osoba, która pozytywnie zdała egzamin otrzymuje zaświadczenie o ukończeniu szkolenia ratowników wodnych ważne dożywotnio. Tym samym tylko sama decyduje o swoim przyszłym doskonaleniu uzyskanych umiejętności. Mając świadomość swoich braków podnosi umiejętności lub pozostaje (w najlepszym razie) na poziomie egzaminacyjnym. W przedstawionej procedurze brakuje czasowej weryfikacji posiadanych umiejętności i wiedzy. Tym samym po 10 latach od egzaminu ratownik, który przez ten okres nigdy nie pływał, ani nie ćwiczył wykorzystania sprzętu ciągle jest pełnoprawnym ratownikiem. Nawet gdy ma 50 kilogramów nadwagi i nie ma siły, aby przepłynąć 50 metrów.

Troszkę inaczej regulowane są wymagania w Wodnym Ochotniczym Pogotowiu Ratunkowym (większość podmiotów uprawnionych do wykonywania ratownictwa wodnego nie nakłada dodatkowych wymagań). WOPR prowadzi rekrutację ratowników spośród szerokiej rzeszy zgłaszającej się pływającej młodzieży, z której najsprawniejsi, najbardziej odpowiedzialni i zaangażowani zostają ratownikami wodnymi. Stawiane przez WOPR wymagania są bardzo wysokie, precyzyjne i zgodne z pożądanymi kompetencjami. Ścieżka kariery ratownika wodnego zaczyna się od stopnia młodszego ratownika WOPR, a kończy na starszym ratowniku wodnym. Dla osób mających zdolności dydaktyczne przewidziana jest ścieżka instruktorska.

Tabela 2. Stopnie ratownicze WOPR, ich uprawnienia i wymogi przystąpienia do szkolenia

Stopień	Uprawnienia	Wymagania formalne	Egzamin sprawnościowy
Młodszy ratownik WOPR	może pełnić dyżury/praktyki społecznie pod nadzorem ratownika wyższego stopniem	ukończone 12 lat, karta pływacka, zaświadczenie o dobrym stanie zdrowia, legitymacja WOPR	nie ma
Ratownik WOPR	może pracować zarobkowo pod nadzorem ratownika wyższego stopniem (ilość zatrudnionych ratowników WOPR nie może przekraczać 50% składu drużyny ratowniczej)	posiadanie stopnia młodszego ratownika WOPR, ukończone 16 lat, specjalna karta pływacka, patent przydatny w ratownictwie wodnym	przeplnięcie 100 m w czasie poniżej 1'50" oraz 15 m pod wodą
Ratownik wodny pływalni	stopień zawodowy uprawnia do samodzielnej pracy na akwenie zgodnym ze specjalizacją	posiadanie stopnia ratownika WOPR, ukończone 18 lat	przeplnięcie 50 m kraulem ratunkowym w czasie poniżej 50" oraz 400 m stylem dowolnym w czasie poniżej 8', przeplnięcie 25 m pod wodą i wydobyć 3 przedmiotów leżących w promieniu 5 m od siebie, na głębokości 2–4 m
Ratownik wodny śródlądowy		uprawnienia do udzielania Kwalifikowanej Pierwszej Pomocy, dwa patenty lub uprawnienia przydatne w ratownictwie wodnym	
Ratownik wodny morski		udokumentowane odbycie 100 godzin stażu jako ratownik WOPR, w tym 50 godzin na kąpielisku morskim, śródlądowym, pływalni (w zależności od specjalizacji)	
Starszy ratownik wodny	może pełnić funkcje kierownika zespołu ratowników, asystować na kursach przygotowujących do egzaminu na stopień młodszego ratownika WOPR i ratownika WOPR	ukończone 19 lat, posiadanie uprawnień co najmniej dwóch specjalizacji zawodowych, udokumentowane odbycie stażu co najmniej 200 godzin pracy w stopniu ratownika WOPR, w tym co najmniej 50 godzin na wodach śródlądowych, 50 godzin na wodach morskich, 50 godzin na pływalniach lub parkach wodnych, opinia upoważnionego instruktora, posiadanie 3 patentów lub uprawnień przydatnych w ratownictwie wodnym	przeplnięcie 100 m stylem dowolnym w czasie poniżej 1'40", nurkowanie na odległość 25 m przy starcie z powierzchni wody, nurkowanie w głąb i wydobyć manekina z głębokości 3–4 m przy starcie z powierzchni wody, przeplnięcie łodzią wiosłową według regulaminu ILS poniżej 2'40", przeprowadzenie symulowanej akcji BLS lub WBLS — dorosły, dziecko, niemowlę, przeprowadzenie symulowanej akcji ITLS

Stopień	Uprawnienia	Wymagania formalne	Egzamin sprawnościowy
Młodszy instruktor WOPR	może prowadzić kursy przygotowujących do egzaminu na stopień młodszego ratownika WOPR, może prowadzić zajęcia na kursach ratownika WOPR, ratownika wodnego i szkoleniach specjalistycznych WOPR	ukończone 19 lat, karta identyfikacyjna starszego ratownika wodnego lub certyfikat ukończenia kursu przygotowującego do zdania egzaminu na stopień starszego ratownika wodnego, opinia upoważnionego instruktora	przeplnięcie 100 m stylem dowolnym w czasie poniżej 1'40", nurkowanie na odległość 25 m przy starcie z powierzchni wody, nurkowanie w głąb i wydobywanie manekina z głębokości 3–4 m przy starcie z powierzchni wody, przeplnięcie łodzią wiosłową według regulaminu ILS poniżej 2'40", przeprowadzenie symulowanej akcji BLS lub WBL5 — dorosły, dziecko, niemowlę, przeprowadzenie symulowanej akcji ITLS
Instruktor WOPR	upoważniony do prowadzenia szkoleń z ratownictwa do stopnia SR włącznie, szkoleń specjalistycznych, egzaminowania na stopień młodszego ratownika WOPR, udziału w komisjach egzaminacyjnych na stopnie ratownika WOPR, ratowników wodnych i szkoleń specjalistycznych, po powołaniu na staż asystencki, prowadzenia zajęć na kursach przygotowujących do egzaminu na stopień starszego ratownika WOPR, młodszego instruktora WOPR i instruktora WOPR	ukończone 20 lat, ważne karty identyfikacyjne stopni starszego ratownika wodnego i młodszego instruktora, odbycie 500 godzin ponad te udokumentowane do stopnia starszego ratownika wodnego, przeprowadzenie zajęć na dwóch kursach na stopień młodszego ratownika WOPR (karty asystenta), odbycie stażu na dwóch kursach na stopień ratownika WOPR (karty asystenta) w stopniu młodszego instruktora WOPR lub starszego ratownika WOPR, staż pracy w stopniu co najmniej ratownika WOPR co najmniej 200 godzin na kąpieliskach morskich, praca pisemna na temat zaproponowany przez ZG WOPR, posiadanie 4 patentów lub uprawnień przydatnych w ratownictwie wodnym	przeplnięcie 100 m stylem dowolnym w czasie poniżej 1'40", nurkowanie na odległość 25 m przy starcie z powierzchni wody, nurkowanie w głąb i wydobywanie manekina z głębokości 3–4 m przy starcie z powierzchni wody, przeplnięcie łodzią wiosłową według regulaminu ILS poniżej 2'40", przeprowadzenie symulowanej akcji BLS lub WBL5 — dorosły, dziecko, niemowlę, przeprowadzenie symulowanej akcji RKO, ITLS, tlenoterapii, AED
Instruktor wykładowca WOPR	nauczyciel ratownictwa — metodyk, uprawniony do szkolenia instruktorów WOPR. Pozostałe uprawnienia są identyczne jak Instruktora Ratownictwa WOPR	staż instruktorski 2 lata, wyższe wykształcenie, opinia jednostki WOPR, staż asystencki na 2 kursach (1 na SR + 1 IR), publikacje nt. ratownictwa	

Źródło: opracowanie własne na podstawie <http://www.wopr.pl>.

Jak widać z tabeli 2 podnoszenie kwalifikacji ratowniczych wymaga uzupełniania wiedzy z innych dziedzin, dokumentowanego przez patenty lub

uprawnienia przydatne w ratownictwie wodnym. Za patenty i uprawnienia przydatne w ratownictwie uznane są¹⁷:

- patenty motorowodne,
- patenty żeglarskie,
- nurkowania swobodnego,
- instruktor pływania (trener),
- instruktor innych sportów wodnych,
- przewodnik turystyki kajakowej,
- lekarz medycyny, pielęgniarka, ratownik medyczny (po studium policealnym).

W karcie kwalifikacyjnej kandydata na instruktora wykładowcę WOPR za kwalifikacje dodatkowe przydatne w ratownictwie wodnym uważa się:

- uprawnienia sternika motorowodnego,
- uprawnienia starszego sternika motorowodnego,
- uprawnienia instruktora motorowodnego,
- prawo jazdy kategorii E,
- instruktor pływania,
- trener pływania,
- nauczyciel wychowania fizycznego,
- ratownik medyczny,
- lekarz medycyny,
- przewodnik turystyki kajakowej,
- żeglarz jachtowy,
- sternik jachtowy,
- instruktor żeglarstwa,
- uprawnienia płetwonurkowe stopnia 3, 2 i 1,
- instruktor płetwonurkowania,
- szkolenie łącznościowe,
- inne sporty wodne.

Do szkoleń, które są uznawane za przydatne w ratownictwie wodnym zaliczane są także centralne szkolenia specjalistyczne organizowane przez WOPR:

- szkolenie stażystów i ratowników zabezpieczających spływy kajakowe,
- szkolenie w zakresie ratownictwa na wodach szybko płynących i powodziowych,
- szkolenie ratowników z zakresu ratownictwa lodowego,
- szkolenie ekspertów ILS,
- szkolenie ratowników z użyciem łodzi ratowniczej,
- szkolenie ratowników z użyciem skutera ratowniczego,

¹⁷ Uchwała Prezydium ZG WOPR nr 1/2000.

- szkolenie ratowników na śródlądowych regatach żeglarskich,
- szkolenie ratowników z zakresu ratownictwa wysokościowego,
- szkolenie ratowników grup szybkiego reagowania.

Wszystkie wymienione powyżej szkolenia charakteryzują się maksymalnym stopniem wykorzystania warunków zbliżonych do rzeczywistych, pozwalającym sprawdzić swoje umiejętności i predyspozycje w warunkach ekstremalnych. Jako przykład takich szkoleń zostaną przedstawione:

- centralne szkolenie specjalistyczne z zakresu ratownictwa skuterowego,
- centralne szkolenie specjalistyczne z zakresu ratownictwa podczas spływów kajakowych,
- centralne szkolenie specjalistyczne z zakresu ratownictwa lodowego.

Centralne szkolenie specjalistyczne z zakresu ratownictwa skuterowego

Szkolenie zwykle jest organizowane przez Słupskie WOPR, przy udziale instruktorów z organizacji zawodowo zajmującej się ratownictwem z użyciem skuterów wodnych — K38. Szkolenie, wymagające od kursantów dużego zaangażowania, w zależności od warunków meteorologicznych może zakończyć się przyznaniem uprawnień śródlądowego operatora skutera ratowniczego (przy bezwietrznych warunkach pogodowych i małej fali) lub operatora morskiego (te uprawnienia dają pełnię możliwości, ale realizowane są tylko przy dużej fali na morzu). W zakresie merytorycznym, pomimo dosyć krótkiego czasu trwania kursu, przyswaja się bardzo rozległą wiedzę na tematy zarówno techniczne (budowa, konserwacja czy zabezpieczanie skutera), jak i praktyczne (różne warianty akcji i manewrów na wodach jeziora Gardno k. Słupska i wodach Morza Bałtyckiego). Każdy z uczestników dostaje do dyspozycji podręcznik, w którym zawarta jest idea ratownictwa skuterowego, od historii, przez wymienioną wcześniej budowę skutera, do opisanie podstawowych manewrów i wiedzy hydrologicznej. Zajęcia trwające po dziesięć godzin dziennie sprawiają, że to co na początku kursu wydaje się ciężkie do wykonania, pod koniec jest już wykonywane odruchowo i automatycznie. Kursy odbywają się w różnych warunkach pogodowych i wymagają wykorzystania pianki i butów neoprenowych. Umiejętności, które ratownicy uzyskują podczas kursu mają być zachętą do dalszego szkolenia się w tym kierunku, gdyż do pełni umiejętności potrzeba wielu sezonów „przepływanych” na skuterach.

Centralne szkolenie specjalistyczne z zakresu ratownictwa podczas spływów kajakowych

Podobnie jak w przypadku szkolenia skuterowego, również i to szkolenie odbywa się poza sezonem pracy na plażach. Od kilku lat umiejętności ratownictwa podczas spływów kajakowych podnoszone są na szkoleniu w miejscowości Wdzydze Kiszewskie na Kaszubach i organizowane przez WOPR województwa Kujawsko-Pomorskiego. Kadra instruktorska składa się z wyspecjalizowanych instruktorów ratownictwa wodnego oraz instruktorów Górskiego Ochotniczego Pogotowia Ratunkowego na stałe pracujących na południowych rzekach Polski. Szkolenie jest dwustopniowe — ukończenie I stopnia kończy się uzyskaniem tytułu Stażysty Ratownictwa Spływów Kajakowych, natomiast II stopnia uzyskaniem tytułu Ratownika Spływów Kajakowych. Zajęcia odbywają się w czterech (pod dwa na dzień) następujących blokach tematycznych: manewrowanie i ratownictwo na jeziorze, zabezpieczanie i ratownictwo na rzece, manewrowanie i ratownictwo na spiętrzeniach wodnych oraz część teoretyczna. Najwięcej trudności i problemów sprawia część trzecia, ale jest to także część sprawiająca największą przyjemność kursantom.

Dla większości osób (w tym także ratowników) spływy kajakowe kojarzą się z powolnym i momentami nudnym spływaniem rzekami Warmii i Mazur czy Pomorza. Na tym kursie organizatorzy i instruktorzy dbają, aby taki punkt widzenia zmienić i pokazać jak niebezpieczne mogą być wody i jak skutecznie można nieść pomoc osobom jej potrzebującym. Podczas wykładów przekazują bardzo dużo informacji na temat rzek, ich biegu, czy występujących w nich prądów wodnych, jak i o metodach stosowanych w ratownictwie na całym świecie. Wszyscy jednak muszą pamiętać, że takie szkolenie ma na celu jedynie nakreślić kierunek samorozwoju umiejętności ratowniczych.

Centralne szkolenie specjalistyczne z zakresu ratownictwa lodowego

Jedno z niewielu szkoleń ratowniczych, które organizowane są poza sezonem letnim i jest zależne od warunków pogodowych. Wymagana jest temperatura „poniżej zera” i stosunkowo gruba pokrywa lodowa na wodzie. Uczestniczenie w szkoleniu bez konieczności wchodzenia do wody kończy się uzyskaniem tytułu Stażysty Ratownictwa Lodowego, natomiast pełny udział we wszystkich ćwiczeniach i manewrach zarówno na, jak i pod lodem, kończy się z patentem Ratownik Ratownictwa Lodowego.

Szkolenie to w pełni oddaje potoczne wyobrażenie na temat ratowników — twardych i odważnych, niosących pomoc w każdych warunkach i niezważających na zimną wodę czy złą pogodę. Bywa, że w trakcie całego kursu temperatura nigdy nie jest wyższa niż 0°C. W trakcie szkolenia ratownik uczy się wielu przydatnych informacji na temat ratowania tonących w zimie. Podczas ćwiczeń ma okazję praktycznie wypróbować wszystkie poznane techniki i manewry. Poza walką z zimną wodą i zamarzającą pianką ratownik musi walczyć z własnymi obawami. Przepłynięcie pod powierzchnią lodu i znalezienie manekina wcale nie jest łatwe. A próbowanie do skutku sprawia, że taki ratownik już do końca życia zapamięta algorytm postępowania i jeżeli będzie musiał go użyć w praktyce, to na pewno wystarczy jemu pierwsze podejście.

Centralne szkolenie specjalistyczne z zakresu ratownictwa na wodach szybko płynących i powodziowych

W ramach szkolenia odbywają się ćwiczenia w zakresie wykorzystania prądów wstecznych przy ratowaniu tonącego bez użycia asekuracji z brzegu lub z wykorzystaniem asekuracji. Trenowane są podjęcia poszkodowanego z przeszkody za pomocą tzw. „v-ki” oraz naprowadzenia ratownika na spływającego zgodnie z nurtem rzeki tonącego. Jednym z grupowych ćwiczeń jest przedostanie się całego zespołu ratowników na drugi brzeg przy silnym nurcie wody. Uczestnicy są szkoleni w zakresie udzielania pomocy z wykorzystaniem budowli i konstrukcji znajdujących się w pobliżu cieków, np. mostu, śluzy. Najważniejszym elementem szkolenia jest pozorowana akcja ratownicza, która polega np. na dynamicznym zejściu ratownika/ów po linie z mostu na spływającego poszkodowanego, przy asekuracji i pomocy z brzegu przy wykorzystaniu prądów wstecznych.

Sportowe ratownictwo wodne

Warto wspomnieć o jeszcze jednej formie podnoszenia poziomu bezpieczeństwa osób wypoczywających nad wodami morskimi i śródlądowymi oraz uprawiających sporty wodne wynikającej z coraz wyższych umiejętności ratowników — rywalizacji w zawodach ratowniczych. Sportowe ratownictwo wodne kształci umiejętności niezbędne w ratownictwie wodnym. Rozgrywane konkurencje dzielą się na plażowe oraz basenowe. Wśród konkurencji plażowych wymienić należy:

- wyścig pływanie w morzu — start i meta mają miejsce na plaży, a dystans do przepłynięcia wynosi około 350 m,
- bieg — pływanie — bieg — każdy z dystansów ma około 200 m,

- zespołowa akcja ratownicza z pasem węgorz,
- zespołowa akcja ratownicza z kołowrotem,
- akcja ratownicza z boją SP,
- akcja ratownicza na deskach,
- wyścig na łodziach,
- wyścig na kajakach,
- wyścig na deskach ratowniczych,
- sprint na plaży,
- bieg na plaży,
- flagi plażowe — zawodnicy mają po starcie przebiec 20 m i uchwycić pałeczkę (pałeczek jest o jedną mniej niż zawodników). Zawodnik, który nie zdąży złapać pałeczki odpada z rywalizacji,
- sztafeta 4 x 90 m bieg na plaży,
- wyścig *Ironman* — połączenie, biegu, pływania wpław i na deskach ratowniczych.

Konkurencjami basenowymi są:

- 50 m ratowanie manekina — zawodnik pokonuje 25 m stylem dowolnym, po czym podejmuje z dna manekina i holuje go do mety,
- 100 m ratowanie kombinowane — po przepłynięciu jak najszybciej 50 metrów zawodnik płynie 17,5 m pod wodą. Może wynurzyć się dopiero po podjęciu z głębokości 1,80–3 m manekina, którego następnie holuje do końca dystansu,
- 100 m ratowanie manekina w płetwach,
- 100 m ratownik — zawodnik przepływa 50 m stylem dowolnym w płetwach i z pasem ratowniczym „węgorz”, po dotknięciu ściany nawrotowej zawodnik zakłada pas ratowniczy na manekina i holuje go do mety,
- 200 m pływanie z przeszkodami — zawodnik 8 razy przepływa pod zanurzoną na 70 cm przeszkodą,
- 200 m super ratownik — zawodnik przepływa 75 m stylem dowolnym, po których nurkuje po manekina, wyciąga go na powierzchnię i holuje do ściany mety. Po dotknięciu ściany zawodnik puszcza manekina. Pozostając w wodzie, zakłada płetwy i pas ratowniczy „węgorz” i przepływa 50 m stylem dowolnym. Po ich przepłynięciu dotyka ściany, zakłada pas ratowniczy na manekina i holuje go do mety,
- 4 x 25 m holowanie manekina,
- 4 x 50 m sztafeta ratownicza zmienna,
- 4 x 50 m sztafeta z pasem ratowniczym węgorz,
- 4 x 50 m sztafeta z przeszkodami,

- rzut liną — zawodnik rzuca nieobciążoną linę do drugiego członka swojej drużyny znajdującego się w wodzie w odległości 12 m, po uchwyceniu liny przez pozoranta ściąga go do siebie,

Symulowana Akcja Ratownicza — 2-minutowa zespołowa akcja ratownicza w warunkach, które zawodnicy poznają na kilka minut przed startem. Drużyna składająca się z kapitana i trzech ratowników po wejściu na basen określa priorytety w udzielaniu pomocy w jak najszerszym zakresie a następnie rozpoczyna udzielanie pomocy, wyciąga poszkodowanych (7–14) z wody, rozpoczyna akcję resuscytacyjną itd. — wszystko musi być wykonane zgodnie z kanonami sztuki ratowniczej, co oznacza, że nie zawsze drużyna najszybsza jest najlepsza.

Wnioski

Podsumowując należy stwierdzić, że zarówno pływanie, jak i ratownictwo wodne wymaga systematyczności i samodyscypliny w podnoszeniu swych umiejętności. Realizacja szkoleń, w tym szkoleń specjalistycznych oraz umożliwianie rywalizacji w zawodach ratowniczych są czynnikami, które poprzez podniesienie sprawności i doskonałości ratowników wodnych zapewniają wzrost poziomu bezpieczeństwa osób wypoczywających nad wodami morskimi i śródlądowymi oraz uprawiających sporty wodne. Ratownicy, którzy chcą podnosić swoje kwalifikacje i umiejętności mogą korzystać z szerokiej gamy propozycji. Jediną przeszkodą w ich doskonaleniu może być koszt realizacji szkoleń.

W literaturze zauważono już, że poprzez udział w kursach doszkalających wzrasta zaufanie do własnych możliwości ratowniczych, a także polepsza się ocena ratowników w oczach osób korzystających z kąpeli¹⁸. Zdaniem autora, rywalizacja sportowa ratowników spełnia te same zadania, w warunkach bardziej zbliżonych do rzeczywistości.

Bibliografia

1. Błasiak P., Chadaj M., *Ratownictwo wodne. Vademecum*, Warszawa 1993.
2. Halik R., Poznańska A., Seroka W., Wojtyniak B., *Wypadkowe utonięcia w Polsce w latach 2000–2012*, „Przegląd Epidemiologiczny” 2014, Tom 68.
3. Kurylczyk A., *Analiza porównawcza uprawnień oraz wymogów ich zdobywania przydatnych w ratownictwie wodnym*, Tama 2003.
4. Michniewicz R., Michniewicz I., *Edukacja specjalistyczna i społeczna — jako sposób zapobiegania utonięciom*, Bydgoszcz 2011.

¹⁸ Michniewicz R., Michniewicz I., *Edukacja specjalistyczna i społeczna — jako sposób zapobiegania utonięciom*, Bydgoszcz 2011, s. 95–97.

5. Strutt J., *The Sports and Pastimes of the People of England*, Methuen & Company, 1801.
6. Wiesner W., Skalski D., *Podstawy Metodyczne Edukacji Ratowniczej*, Olsztyn 2007.
7. Witkowski M., *Pływanie ratunkowe i udzielanie pomocy tonącemu*, Warszawa 1985.

Lifesaving education in ensuring safety on the water

Abstract

The author presents and discusses the role of lifesaving education in providing safety on the water. On the example of selected rescue training carried out by WOPR and competitive lifesaving shows their impact on ensuring the safety of people spending time by the water. The author also draws attention to the formal lack of upskilling, or at least maintenance, of rescue skills by people who work as lifeguards.

Keywords: education, training, safety on the water, lifesaving services, WOPR, competitive lifesaving.

Andrey Lymar

Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna w Gdańsku

Bezpieczeństwo systemu edukacji jako podstawa bezpieczeństwa społecznego (kilka zagadnień na temat jakości i reform)

Streszczenie

Kwestie reformy w edukacji są często związane z jakością nauczania i z bezpieczeństwem publicznym. Ważne jest zrozumienie istoty reform i kryteriów jakości w edukacji, aby móc określić stopień wpływu edukacji na procesy społeczne i społeczeństwo jako całość.

Słowa kluczowe: jakość edukacji, reforma systemu edukacji, konsument produktu edukacyjnego, bezpieczeństwo społeczne.

Wprowadzenie

Kwestia roli edukacji w kontekście bezpieczeństwa jest postrzegana jako coś abstrakcyjnego, niezwiązanego z konkretnymi działaniami, z potrzebą prognozowania, zapobiegania i profilaktyki. Często można usłyszeć, że niski poziom edukacji w społeczeństwie może stanowić dość namacalne zagrożenie, ale niebezpieczeństwa takiego zagrożenia nie ocenia się jako krytyczne i powszechnie znaczące. Tymczasem zagrożenie jest intuicyjnie rozumiane jako niski poziom edukacji o wysokiej jakości.

Tutaj obserwujemy dwie cechy. Po pierwsze, każdy spadek jakości jest ogólnie postrzegany jako zagrożenie. Istota takiego zagrożenia polega na postrzeganiu naruszenia ustalonych pojęć jakości jako takiej, na odejściu od opracowanych i zaakceptowanych standardów jakości. Po drugie, jakość edukacji nie ma obiektywnych i rozsądnych wymagań. Często jakość edukacji zastępuje

się takimi pojęciami, jak stopień dostępności edukacji, powszechność działań edukacyjnych oraz wsparcie techniczne procesu edukacyjnego.

Jakość i reforma

Z powyższych względów tworzą się i utrzymują się poglądy twórców i konsumentów usług edukacyjnych na temat jakości edukacji. Po pierwsze, takie podejście jest wygodne, ponieważ nie wymaga dodatkowych wysiłków w celu wyjaśnienia sobie i innym kryteriów jakości w edukacji. Po drugie, rozwiązując problem szerokiego upowszechniania wiedzy i wsparcia technicznego dla procesu świadczenia usług edukacyjnych, rozwija się dość namacalny stan komfortu, który może być przyćmiony jedynie tym, że z czasem jednak kwestia jakości staje się znowu istotną.

Dlatego okresowo w dziedzinie edukacji popularne stają się reformy i przemyslenia na temat roli edukacji jako takiej. Historia reform w dziedzinie edukacji potwierdza tylko, że nie ma ani jednej dobrze znanej w stu procentach udanej reformy, ani jednej długoterminowej (reformę długo wdrażaną nie można uznać za długoterminową). Tymczasem sam proces reform wiąże się nieuchronnie ze znacznym ryzykiem, a nawet zagrożeniem dla edukacji jako takiej.

Wśród zagrożeń pojawiających się w procesie reformowania edukacji najbardziej widoczną i wpływową jest groźba zadowolenia z trwającej reformy, z samego procesu reform. Jaka jest istota tego zagrożenia?

Ponieważ, jak wspomniano powyżej, stuprocentowe udane (jak również stuprocentowe nieudane) i długoterminowe reformy nie są możliwe, poczucie sukcesu i długoterminowego sukcesu zastępuje złudzenie znaczenia trwającej reformy. Oznacza to, że można zrozumieć, iż proces reformy ma miejsce, że jest on dość złożony i niejednoznaczny, a czasem nieunikniony. To pozorne znaczenie wzrasta także i dlatego, że w ten proces angażowana jest zazwyczaj dość duża ilość osób. To oznacza, że reformy mogą być dość głębokie i kosztowne.

Czasami na etapie przygotowywania reform, możliwe jest nawet zrozumienie przyszłej struktury lub modelu edukacji. Jest to interesujące przede wszystkim dla tych, którzy są zainteresowani badaniem struktur i modeli i dla których wiedza na ten temat ma odrębne znaczenie lub wartość.

Praktyczny cel reformy wykracza poza zrozumienie większości odbiorców. Główna teza prawie każdej reformy brzmi: „będzie inaczej”. Wartość tego „inaczej” jest formułowana w świadomości konsumentów jako wartość każdego innego zakupionego produktu, gdy oczekuje się, że „nowy” będzie lepszy, wygodniejszy, bardziej przystępny cenowo lub bardziej trwały w użytkowaniu.

Należy zauważyć, że jakości edukacji i jakości reform nie można uważać za zjawisko z konieczności powiązane lub uzupełniające się. Jakość reform zależy od konkretnych celów reformy (na przykład ekonomicznych, politycznych lub humanitarnych). To ostatnie łatwo potwierdzają znane przykłady z historii edukacji. Każda reforma ma na celu rozwiązanie istniejącego problemu lub stworzenie modelu do zastosowania w dającej się przewidzieć przyszłości.

Zatem jeśli mówimy o jakości reform, kryteria jej oceny mają charakter krótkoterminowy (na przykład, jak długo reforma trwa, jak jest szeroka i dynamiczna, na ile jest zapewnione finansowanie lub jaki są możliwości technologiczne jej przeprowadzenia). Reformy edukacji nie można uznać za produkt konsumpcyjny, jest to jedynie odzwierciedlenie warunków istnienia produktu edukacyjnego lub jego opakowania.

Tymczasem stopień zaangażowania konsumentów w proces reform, jego zależność od zmieniających się warunków i zasad stwarza iluzję konsumpcji. Reforma naśladuje produkt, powodując nie tylko żywe zainteresowanie jego treścią i rozwojem, ale także przekonując konsumenta, że reforma jest dla niego cenna. A jeśli tak, to powstaje pytanie o jakość konsumowanego produktu. Dyskurs opisujący reformę zbliża się do dyskursu produktu o treści i wartości. Dlatego tak mocno i rzetelnie znaczna część społeczeństwa zwraca uwagę na reformy w dziedzinie edukacji.

Z drugiej strony, jakość edukacji nie może być uważana za produkt masowej konsumpcji. Zakłada się, że edukacja o wysokiej jakości to edukacja związana z produkcją i konsumpcją produktu intelektualnego na podstawie wybranej, sformułowanej i nadanej wiedzy. Produkt intelektualny jest w dużej mierze związany z prognozowaniem, planowaniem i kształtowaniem pewnego obrazu przyszłości.

Jeśli jakość edukacji jest oceniana pod kątem oceny zaobserwowanych reform, wiedza nie wpływa na poziom inteligencji, aby wpłynąć na zdolność do rozwiązywania określonych problemów. Ponadto istnieje problem formułowania i określenia takich zadań. Proces reform nabiera własnego znaczenia, niezależnej wartości, angażując większość konsumentów na swojej orbicie.

Udział w „czymś”, w dużej mierze uspokaja konsumenta, ogranicza jego aktywność w myśleniu na temat jakości edukacji. W rzeczywistości, przy każdej realizacji reform i przy każdej treści, konsument znajduje się w głębokiej stagnacji.

Różnice istnieją na poziomie zrozumienia „jakości systemu edukacji” (tj. sposobu organizacji procesu edukacyjnego, kształtowania treści edukacji) i „jakości edukacji konsumenta”. Jakość edukacji konsumenckiej ma indywidualny charakter, przejawiający się w indywidualnych zdolnościach intelektualnych i aktywności intelektualnej. Szkoła masowa (ogólna, uniwersalna, „szkoła dla

wszystkich”) może liczyć się z tego rodzaju jakością jedynie w kontekście tak zwanego „osobistego podejścia do ucznia”, „indywidualnej trajektorii rozwoju osobowości w procesie edukacji” itd.

Jakość w edukacji i bezpieczeństwo społeczne

Badania związane z wpływem różnych aspektów edukacji na bezpieczeństwo są szeroko reprezentowane w dyskursie naukowym. Jeśli spróbować podkreślić kilka punktów, które moim zdaniem negatywnie wpływają na bezpieczeństwo, można je opisać w następujący sposób:

1. Problemem bezpieczeństwa społecznego może być brak zrozumienia istoty procesu (w naszym przypadku reformy), w którym konsument staje się uczestnikiem. Konsument nie zagłębia się w cele i treść reform, będąc usatysfakcjonowany imitacją uczestnictwa w niektórych społecznie znaczących działaniach. Konsument nie może być zainteresowany żadnym (pozytywnym lub negatywnym) wynikiem reformy, ponieważ dla niego sens ma tylko proces (iluzja rozwoju, zmiany, walka ze stagnacją itp.).
2. Jakość edukacji (jako systemu) wpływa na bezpieczeństwo społeczne, w zależności od: a) zakresu, w jakim informacje te stają się dostępne dla konsumenta, b) tego, jak aktywnie producent (organizator) usług edukacyjnych koncentruje uwagę konsumenta na kwestiach jakości (zaostroża problem, ogłasza bariery, określa priorytety i kryteria jakości). W takim przypadku konsument może czasem czuć, że jest nie tylko konsumentem, ale także ekspertem w dziedzinie jakości edukacji (wystarczy przypomnieć subiektywne opinie rodziców uczniów o jakości pracy nauczycieli). Gra w ekspertów może stać się niezależnym celem w ocenie jakości edukacji, na pewien czas uspokoić opinię publiczną, wprowadzając ideę, że procesy w edukacji rozwijają się dynamicznie i we właściwym kierunku.
3. Jakość edukacji jest wskaźnikiem sukcesu społeczeństwa. Nie zależy tak bardzo od ilości przekazywanych i przyswajanych informacji (w naszym przypadku wiedzy), ale od konkretnych umiejętności i kompetencji powstałych na podstawie tej wiedzy. Problem w tym przypadku wynika z faktu, że wszelkie umiejętności i kompetencje mogą być wymagane w określonych warunkach. Należy sformułować zrozumiałe cele i zadania działalności społecznej na rzecz rozwoju społecznego. I to jest zadaniem państwa i instytucji władzy. Jeśli ci ostatni nie mają wystarczającego poziomu umiejętności i kompetencji, konsument jest zmuszony ograniczyć się do amatorskiej dyskusji na temat reform i jakości systemu edukacji.

4. Kryteria jakości w edukacji mogą być formułowane i wprowadzane do przestrzeni publicznej tylko w kontekście rozwiązywania całkowicie określonych celów. Same cele i zadania powinny być dostępne i zrozumiałe dla społeczeństwa oraz, jeśli to możliwe, zaakceptowane przez niego. Dostępność, zrozumiałość i akceptacja będą osiągalne, w razie dostępności, zrozumiałości i akceptacji całego zakresu działań formułowanych przez władze państwowe i przekazywane społeczeństwu na potrzeby rozwoju społecznego.

Podsumowanie

Podsumowując, można zauważyć, że jeśli producent (w tym państwo jako główny klient, menedżer i producent) nie jest zmartwiony problemem badania i formułowania społecznie ważnego sensu w dziedzinie edukacji, to w opinii publicznej edukacja istnieje jako „edukacja dla procesu”, jakość — „dla wygody”, reforma — „symulacja aktywności”.

Przy takim podejściu trudno mówić o prognozowaniu i planowaniu pozytywnego rozwoju procesów społecznych. Oznacza to, że działalność edukacyjna traci swoje znaczenie społeczne, masowy intelekt społeczeństwa jest zagrożony, społeczeństwo jest ograniczone chwilową konsumpcją i mało zależy na perspektywach długoterminowych. Przypomnijmy, że ani gospodarka, ani demografia, ani nauka nie mogą się skutecznie rozwijać bez rozsądnych prognoz i planów, bez warunków wstępnych i okoliczności.

I wreszcie, podjęcie indywidualnej decyzji o podjęciu nauki w szkole wyższej lub podniesieniu własnego poziomu wykształcenia powinno opierać się na ocenie miejsca i roli w realizacji konkretnych celów i zadań, a nie tradycji czy chęci zmniejszyć nadmiar czasu wolnego. Przy innym podejściu społeczeństwo otrzymuje masy niezadowolonych społecznie i zawodowo obywateli, a co gorsze — obojętnych i niekompetentnych „specjalistów”.

Bibliografia

1. Lymar A., *Intelekt w warunkach przemian: transformacje społeczne a problemy ich akceptacji*, (w:) *Edukacja dla bezpieczeństwa. Bezpieczeństwo intelektualne Polaków*, M. Gawronska-Garstka (red.), Wyd. WSB, Poznań 2009.
2. Lymar A., *Proces tworzenia współczesnych elit o wysokiej jakości jako problem współczesnej oświaty (humanistyczne przygotowanie specjalistów)* (w:) *Jakość wobec wyzwań i zagrożeń XXI wieku*. E. Slachcinska (red.), t. 24, Wyd. WSB, Poznań 2011.
3. Lymar A., *Фактор безопасности в формировании индивидуальной образовательной стратегии. Обоснование проблемы* (Czynnik bezpieczeństwa w kształtowaniu

indywidualnych strategii edukacyjnych. Uzasadnienie problemu — ros.). Высшая школа: опыт, проблемы, перспективы. Материалы 8-й Международной научно-практической конференции. Научная ред. В.И. Казаренков. Часть 2. Москва, Издательство РУДН, 2015. — С. 978.

4. A. Lyman, V.P. Panasyuk, *Актуальные проблемы теории качества* (Actual problems of the theory of quality. Aktualne problemy teorii jakości — ros.) Журнал «Образование и наука», 2016. № 4 (133) DOI: 10.17853/1994-5639-2016-4-19-32//*The Education and science journal*. 2016;(4):19-32. (In Russ.) DOI:10.17853/1994-5639-2016-4-19-32.

The security of the education system as the basis for social security (several issues on quality and reform)

Abstract

Reform issues in education are often related to quality issues and to public security. It is important to understand the essence of reforms and quality criteria in education to determine the degree of impact of education on social processes and society as a whole.

Keywords: quality of education, reforms of the education system, consumer of an educational product, public safety.

Wojciech Drzeżdżon

Wyższa Szkoła Bankowa w Gdańsku

Труд как фундаментальная деятельность человека. Интерпретирующее исследование

Аннотация

Труд является компонентом рационального и планируемого активного поведения индивидуума по отношению к окружающему миру; элементом, подлежащим моральному регулированию; деятельностью осуществляемой посредством поступков с целью корреляции с миром; результатом самодостаточности человека, проявляющейся в потребностях; источником, обуславливающим развитие человека. Разносторонний подход к человеческому труду указывает на его многоаспектность и многомерность. В сложившихся условиях представляется чрезвычайно трудным сформулировать универсальное определение труда в связи с постоянными изменениями в его характере и содержании.

Ключевые слова: труд, ценности, трудовая педагогика, безработица, рынок труда.

*Бесспорным кажется утверждение,
что без труда человек не был бы тем,
кем он был вчера, является сегодня
и кем он может быть в будущем*

З. Дроздович

Введение

Человеческий труд является одновременно процессом и явлением, тесно связанными с человеческим существованием. Это то, к чему стремится

каждый человек независимо от места, в котором проживает, или культурного круга, к которому он принадлежит¹. Вступление в профессиональную деятельность является одной из основных задач развития, стоящих перед современным человеком.

В классическом понимании, труд является фундаментальной деятельностью человека. Поэтому нет ничего удивительного в том, что он стал предметом интереса многих научных дисциплин, а также различных религиозных и философских систем. В связи с тем, что труд стал объектом исследования и рефлексии многих исследователей, мы имеем дело с различными аспектами понятия труда: экономическим, педагогическим, философским, социологическим, психологическим, этическим. В зависимости от роли, которую труд играет в жизни человека, он воспринимается по-разному и определяется по-разному, в то время как в зависимости от дисциплины, рассматривающей этот вопрос, определение и оценка труда тесно взаимосвязаны с принятой в данной сфере концепцией человека и видением его человеческого призвания². Выяснение этой, одной из центральных, сфер человеческой жизни является одной из самых сложных научных проблем.

Понятие труда

Изучая литературу на данную тему, можно проследить изменения, которым поддавалось понимание содержания *понятия труд*. Первоначально каждая конкретная деятельность носила свое название. Так, например, Древние иудеи выделяли определенный род действий, которые приводили к сотворению чего-либо значимого: *melakah, bara*. Для подневольного и рабского труда использовали выражение *abodah*. Обычная повседневная деятельность выражалась понятием *maaseh*. Продолжительность труда, занятия, приносящие пищу называли *hog*, в то время как деятельность, приносящую результат в виде конкретного продукта — *jagia, amal, esebizabon*, общественные работы — *sibelah*, ремесленный труд — *harszeth*, а художественный — *mahaszeth*³. В Греции слово *koros* означало усталость, *ponos* — усилие; физические упражнения, тяжелую и трудную работу

¹ R. Derbis umieszcza fakt utraty pracy na czele lęków egzystencjalnych jako jedno z wydarzeń krytycznych. Por. R. Derbis, *Znaczenie pracy dla jakości życia*, [w:] *Pomiar i poczucie jakości życia u aktywnych zawodowo i bezrobotnych*, A. Bańka, R. Derbis (red.), FSCEDzS, Poznań 1995.

² *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, E. Różycka (red.), t. IV, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2005, s. 782.

³ C.S. Bartnik, *Teologia pracy ludzkiej*, Wydawnictwo PAX, Warszawa 1977, s. 11.

называли *mochthos* и *kamatos*; *pramateria* означало занятие, профессию, занятость; *ergon* работу, действие и дело; *ergasia* занятие, тяжелый труд и профессию; *ergateia* — ремесло, продукт; *ergasterion* — работу на фабрике и в мастерской, *poiema*, *poesis* — продукт, дело и творчество⁴. Несмотря на то, что все эти виды деятельности имели черты и характеристики труда, каждый из них обладал собственным названием.

С понятием труда мы сталкиваемся уже в самом раннем возрасте, поскольку он является основным родом человеческой деятельности, посредством которой мы создаем и трансформируем окружающую среду, культуру, условия жизни и самих себя. Однако мы не всегда в состоянии правильно передать суть труда: одни будут делать упор на его физический аспект (физические усилия и т.д.)⁵, другие — психический (творческий акт), третьи — влияние на развитие личности (интересы, способности), степень удовлетворения собственных потребностей (например, экзистенциальных) или социальную значимость (вклад в развитие общества). Однако, в большинстве случаев, мы рассматриваем трудовую деятельность как своего рода принуждение (чаще всего, когда она не соответствует нашим жизненным целям и устремлениям) или товар, который мы можем продать; как процесс улучшения как самих себя, так и среды, в которой мы трудимся, а также как основополагающую жизненную ценность⁶.

Взгляды людей на сущность труда и ту роль, которую он играет в их жизни эволюционировали по мере развития производственного и технического прогресса. Несмотря на многие расхождения, нет никаких сомнений в том, что именно труд является необходимым условием существования человека, а также фактором, способствующим достижению его жизненных целей⁷. То понимание труда, с которым мы имеем дело в настоящее время, формировалось еще на ранних стадиях развития человечества. В то время в трудовой деятельности использовались простые инструменты и несложные механизмы, как правило, приводимые в движение при помощи силы человеческих мышц. Поэтому неудивительно, что труд первоначально ассоциировался именно с физическими

⁴Tamże, s. 11–12.

⁵Арендт отмечает, что в большинстве европейских языков, понятия, которые применялись для обозначения труда: латинское и английское *labor*, греческое *eponos*, французское *travail*, немецкое *Arbeit* — обозначают больше усилия, и используются так же для обозначения родовых болей. Por. H. Arendt, *Kondycja ludzka*, A. Łagodzka (przeł.), Fundacja Aletheia, Warszawa 2000, s. 54–55, 88.

⁶S.M. Kwiatkowski, A. Bogaj, B. Baraniak, *Pedagogika pracy*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2007, s. 23.

⁷W. Drzeżdżon, *Homo laborans — personalistyczne inspiracje pedagogiki pracy*, [w:] *Wartości w pedagogice pracy*, B. Baraniak (red.), Warszawa-Radom 2008, s. 157.

усилиями. Только спустя некоторое время человек начал использовать для этих целей энергию, получаемую из других источников. Его все чаще заменяли машины, однако человеку и дальше приходилось расходовать собственные силы, прикладывать значительные физические усилия, чтобы приводить машины в движение и управлять ими. Это сформировало понимание труда, прежде всего, как физической деятельности. В таком понимании труд — это расходование механической энергии на преодоление сопротивления природных объектов, превращенных людьми в экономические блага, а также на приведение в движение и удержание в нем рабочих и технических инструментов.

Однако труд не только удовлетворяет потребности человека, но и приносит прибыль владельцам производственных средств в виде добавленной стоимости. С экономической точки зрения, труд — это сознательная деятельность человека, направленная на создание определенных материальных или культурных благ. В этом смысле труд является производительной деятельностью, обеспечивающей необходимые средства для жизни. Как пишет В. Штумски, *этот монетарный аспект работы стал доминирующим в сознании людей и определяет наше современное понимание труда*⁸. Таким образом, в рамках так называемой классической парадигмы, трудовая деятельность включает в себя технологический и экономический аспекты. Труд в этом случае становится необходимым средством обеспечения биологического существования. В рамках же неклассической парадигмы рассматривается не только «труд по необходимости», но и «добровольный труд», проистекающий из самой природы человека, его стремления к самореализации. Понимаемый таким образом, труд определенно отличает человека от других живых существ. Несмотря на присущий ему системный характер, труд следует рассматривать в первую очередь в антропологическом и этическом аспектах. Здесь подразумевается как оплачиваемая, так и неоплачиваемая работа, работа выполняемая для устранения собственных нужд, а также работа, выполняемая для удовольствия. Труд в этом контексте отражает деятельность человеческого тела и разума, т.е. деятельность, в которой сила и навыки используются для выполнения или достижения чего-либо⁹. Однако с развитием технологий отмечается снижение роли человеческого фактора в производственных процессах. В развитии технологий можно выделить

⁸ W. Sztumski, *Nieklasyczne podejście do pracy i bezrobocie*, [w:] *Praca a bezczynność zawodowa*, Z. Stachowski (red.), Wyższa Szkoła Społeczno-Gospodarcza, Tyczyn 2004, s. 27.

⁹ *Work — activity in which one exerts strength or faculties to do or perform something* (Encyclopedia Britannica).

этапы перенятия техническими устройствами трудовых функций человека, т.е. этапы снижения влияния человеческого фактора:

- до появления машин (использование рабочих инструментов требовало двигательных, сенсорных и интеллектуальных усилий);
- со времен первой промышленной революции (механические устройства взяли на себя ту роль человека, которая заключалась в непосредственном воздействии на объект труда);
- от внедрения машин в производственные процессы (машины приняли на себя функцию управления техническими процессами);
- от использования роботов (участие человека в технических процессах сводится к их программированию)¹⁰.

Следует также подчеркнуть, что неклассическая парадигма противоречит пониманию труда как принуждения или наказания и связана со свободой самореализации человека. Современное понимание смысла труда часто осциллирует в направлении благоустроенной жизни и благополучия человека. С философской точки зрения, здесь подразумевается самореализация, солидарность и творчество.

Важно отметить, что и самтруд и его значение носят относительный и исторический характер. Они всегда будут обусловлены определенным социальным контекстом, стилем мышления или философской системой. Современная экономика приобретает неустойчивый характер в мире, полном неопределенности и динамики. Таким образом, современный мир, современные знания о нем, новые условия жизни также требуют разработки новой, отличной от классической, парадигмы труда. Поэтому необходимо выйти за границы узкого монетаристского мышления и обратить внимание на эффекты неоплачиваемого труда, которые, по сути, являются продуктами, обогащающими человеческий капитал общества и государства, а также способствуют:

- росту населения (приумножению рабочей силы);
- улучшению здоровья, потенциальному повышению эффективности производства, а также сокращению расходов из государственного бюджета на здравоохранение;
- развитию знаний и навыков, приводящие к повышению эффективности и рационализации, в том числе в области экономики и производства¹¹.

¹⁰ W. Sztumski, *Wybrane zagadnienia filozofii techniki*, Częstochowa 1988, s. 109–116.

¹¹ W. Sztumski, *Nieklasyczne podejście do pracy i bezrobocia...*, s. 31.

Попытки интерпретации феномена труда в отдельных научных дисциплинах

Контекст, в котором рассматривается трудовая деятельность, ее концепции и методы анализа могут существенно отличаться. Как пишет З. Вятровски, *человеческий труд является той категорией, на которую каждая из наук заявляет свои права*¹². Несмотря на то, что в каждой области науки существуют определенные общие элементы, терминологический диапазон каждой из них все таки несколько отличается. Отдельные дисциплины, основываясь на собственных понятиях, анализируют труд в характерном именно для них аспекте. По мнению Тадеуша Пшолковского, труд можно рассматривать в экономическом, социологическом, физическом, биологическом, психологическом, правовом, философском и праксеологическом контекстах¹³. Таким образом, в том или ином значении труд рассматривается во многих научных дисциплинах, включая педагогику, психологию, социологию, праксеологию, философию, экономику, организацию и управление, технические науки, этику, теологию, эргономику.

В зависимости от философских и религиозных систем и социокультурных условий взгляды на роль и значение, которые труд играет в жизни человека, изменялись. Также в современной литературе мы встречаемся с различными способами его интерпретации. Как пишет Тадеуш Новацки, понятие *труд* имеет множество определений, сформулированных с разных позиций. *Отдельные науки используют свои собственные определения. В разных науках сформировались разные понятия труда, хотя все они обозначаются одним и тем же термином*¹⁴.

В *Лексиконе педагогики труда*¹⁵ Т. Котарбиньский определяет труд как деятельность, выполняемую для удовлетворения чьих-либо потребностей¹⁶. По мнению же Я. Щепаньского, трудом считается любая целена-

¹² Z. Wiatrowski, *Praca w zbiorach wartości pracujących, bezrobotnych i młodzieży szkolnej*, Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna we Włocławku, Oficyna Wydawnicza Włocławskiego Towarzystwa Naukowego, Włocławek 2004, s. 15.

¹³ T. Pszczołkowski, *Prakseologiczne sposoby usprawniania pracy*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1969, s. 9–15.

¹⁴ T.W. Nowacki, U. Jeruszka, *Podstawy dydaktyki pracy*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej Towarzystwa Wiedzy Powszechnej, Warszawa 2004, s. 11.

¹⁵ В *Лексиконе* дается определение около 40 видов труда в зависимости от различных его аспектов.

¹⁶ T.W. Nowacki, *Leksykon pedagogiki pracy*, Instytut Technologii Eksploatacji, Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP, Wyższa Szkoła Pedagogiczna ZNP, Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji w Radomiu, Radom 2004, s. 189–190.

*правленная социально полезная или социально значимая деятельность, обеспечивающая ее исполнителю определенную позицию в обществе*¹⁷. Труд является деятельностью настолько разнотранплановой, что способен принимать самые различные формы. По мнению Т.В. Новацкого, труд представляет собой совокупность человеческих усилий, направленных на поддержание и повышение уровня человеческого существования. В это понятие также включены адаптированные к трудовым задачам системы и структуры сенсорно-двигательной и интеллектуальной деятельности, ведущие к производству материальных благ, услуг и культурных продуктов¹⁸.

Согласно *Словарю трудовой педагогики*, труд — это любая деятельность, результатом которой является культурный продукт, материальное благо или услуга¹⁹. В *Новом педагогическом словаре* В. Оконя отмечает, что труд — это деятельность, целью которой является получение какого-либо материального или нематериального продукта. В связи с важностью этого продукта для человека и общества, а также в связи с необходимым расходом ресурсов, трудовой процесс, как правило, сопровождается убежденностью в его пользе, но в то же время и внутренним принуждением, т.е. навязанным самим индивидуумом, или внешним принуждением, навязанным социальными условиями общественной жизни²⁰.

В *Педагогической энциклопедии XXI века* в анализе содержания понятия труда перечисляет три его основных элемента:

- сознательные действия, направленные на удовлетворение потребностей путем создания благ;
- усилия, прилагаемые трудящимся, трудности, с которыми он сталкивается, тяготы, сопутствующие его физическим или умственным усилиям;
- неразрывно связанные с процессом труда физическое, умственное, духовное и нравственное развитие трудящегося²¹.

Философия характеризует труд как специфическое явление в жизни человека и общества, а также рассматривает его с точки зрения ценностей, служащих развитию человеческой личности, цивилизации, культуры

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ *Słownik pedagogiki pracy*, L. Koczniewska-Zagórska, T.W. Nowacki, Z. Wiatrowski (red.), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1986, s. 252.

²⁰ W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2007, s. 327.

²¹ *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku...*, s. 781.

и нравственности. В *Философском словаре* отмечается, что труд — это сознательная и целенаправленная, требующая усилий, конструктивная деятельность, т.е. деятельность, направленная на производство или переработку материальных или духовных благ²².

Социология же рассматривает труд как социальный процесс, являющийся основой преемственности социального существования индивидуумов и групп. Согласно *Социологическому словарю*, труд — это целенаправленная деятельность человека, направленная на переработку при помощи инструментов природных благ, объектов и/или информации для прямого или косвенного удовлетворения материальных и нематериальных потребностей (отдельных лиц и групп). Данная деятельность также является одним из основных элементов формирования социальных связей²³. Подобное значение придавалось труду и в других социологических работах. В *Основах социологии труда* последний определяется как сознательная деятельность человека, в ходе которой он с помощью орудий труда преобразует природу в соответствии со своими желаниями и потребностями²⁴. Чуть более общее определение труда дает В. Яхэр, который на основании текстов Святого Фомы Аквинского утверждает, что труд — это психофизическое, творческое, целенаправленное, осознанное, имеющее общественную значимость усилие человеческой личности в стремлении к добру²⁵.

По мнению Я. Щепанского, трудом является каждая целенаправленная деятельность, ведущая к удовлетворению любых человеческих потребностей, имеющая социальную значимость (...), обеспечивающая отдельным лицам или группам лиц определенное положение в обществе²⁶. На основе этого определения автор выводит ряд предположений:

- труд является сознательной, спланированной, целенаправленной деятельностью;
- труд служит удовлетворению различных потребностей;

²² *Słownik filozofii*, J. Hartman (red.), Wydawnictwo Zielona Sowa, Kraków 2004.

²³ *Słownik socjologiczny*, K. Olechnicki, P. Załęcki (red.), Wydawnictwo Graffiti BC, Warszawa 1998, s. 49.

²⁴ J. Sztumski, *Socjologia pracy w zarysie*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1981, s. 16.

²⁵ W. Jacher, *Myśl Tomasza z Akwinu o pracy ludzkiej*, [w:] *Praca. Gospodarka. Społeczeństwo. Studia i szkice socjologiczne dedykowane Profesor Jolancie Kulpińskiej*, K. Doktor, K. Konecki, W. Warzywoda-Kruszewska (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2003, s. 122.

²⁶ J. Szczepański, *Uwagi o przedmiocie i zadaniach socjologii pracy*, [w:] *Jak pracuje człowiek. Z badań polskich psychologów, socjologów i ekonomistów*, B. Biegeleisen-Żelazowski, T. Tomaszewski, A. Sarapata, J. Rosner (red.), Warszawa 1961, s. 171.

- труд носит социальный характер (его цели, средства, методы и реализация влияют на устремления, интересы и действия других людей; трудовой процесс требует сотрудничества и руководства, различные виды труда предназначены для удовлетворения всевозможных потребностей, а также подлежат социальному контролю и регулированию);
- методы и средства достижения целей труда определяются структурой и культурой групп, к которым принадлежит работник;
- значимость труда связана с удовлетворением важных социальных потребностей;
- характер труда определяет положение работника в социальной структуре общества²⁷.

Категория *ценность* труда является понятием, которое не имеет конкретного определения, и чаще всего используется взаимозаменяемо понятие *труда как ценности*, хотя следует признать, что понятие *ценность труда* имеет более широкую сферу охвата. Среди множества аспектов, составляющих общую канву общественного сознания в контексте труда, одним из наиболее важных является формирование системы социальных ценностей²⁸. Й. Шефер-Тимошенко и Т. Столаж-Рааб подчеркивают, что для того, чтобы ответить на вопрос о ценности труда, необходимо выделить те его аспекты, которые индивидuum осознает как особенно важные и ценные, и которые определяют важность этой сферы для него самого. Они указывают на такие аспекты труда, как гуманистический, материальный, содержательный, социальный, временной, пространственный, организационный, а также престиж труда²⁹.

В области экономики и менеджмента понятие труда приобретает несколько иной смысл. Так в *Бизнес-энциклопедии* труд определяется как *целенаправленная человеческая деятельность, в процессе которой с помощью рабочих инструментов (станков, оборудования, технических средств) осуществляется преобразование объектов и их приспособление к существующим потребностям, а также предоставление определенных материальных (транспортных, ремонтных) и нематериальных (театр, телевидение, образование и т.д.) услуг*³⁰. Примером экономического понимания работы является формулировка О. Ланге, согласно которой труд — это *совокупность различных видов деятельности, осуществляе-*

²⁷ Tamże, s. 172–173.

²⁸ W. Drzeżdżon, *Wartości pracy wśród młodzieży szkół zawodowych*, Wydawnictwo „Bernardinum”, Tczew 2007, s. 73–78.

²⁹ J. Szefer-Timoszenko, T. Stolarz-Raab, *Praca jako wartość*, [w:] *Wartość pracy zawodowej*, J. Szefer-Timoszenko (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1978, s. 9–10.

³⁰ *Encyklopedia biznesu*, W. Pomykało (red.), t. 1, Fundacja „Innowacja” Warszawa 1995, s. 646.

мых в процессе производства и направленных на изготовление товаров, т.е. объектов, используемых для удовлетворения потребностей человека³¹. В *Энциклопедии организации и управления* трудовая деятельность определяется как сознательная человеческая деятельность, заключающаяся в преобразовании природных благ и их приспособлении к потребностям человека. В зависимости от степени организационной сплоченности подрядчиков при выполнении конкретных задач, различается труд индивидуальный (выполняемый одним подрядчиком) и коллективный (выполняемый группой подрядчиков, между которыми формируются кооперативные связи). В зависимости от того, каким образом достигается реализация цели различают труд основной (ведущий непосредственно к достижению цели) и вспомогательный (способствующий основному труду). Труд также делится на обслуживающий, творческий и управленческий³². Согласно *Лексикону труда, безработицы и социального обеспечения*, трудовая деятельность является целенаправленной деятельностью человека, в процессе которой он приспособливает объекты труда к своим материальным и нематериальным потребностям³³.

Психология исследует труд с точки зрения его психологических составляющих и факторов, а ее субдисциплина — психология труда — с точки зрения индивидуальных особенностей и потребностей индивидуума. Психология труда — одна из самых обширных и древних отраслей прикладной психологии. Ее проблематика и методология формировались под влиянием реальной действительности. По мере развития промышленности, технологии и организации, принимать правильные решения в отношении трудящегося человека без научных психологических знаний стало невозможно. Психология труда включает в себя взаимную адаптацию человека и производственной среды, мотивацию к труду, социальные отношения в производственной среде, клинические проблемы дезадаптации к труду³⁴. Следовательно, трудовая психология, как одна из субдисциплин психологии, направлена на изучение и решение практических вопросов, связанных с трудовой и профессиональной деятельностью человека³⁵.

³¹ O. Lange, *Ekonomia polityczna*, t. I, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1966, s. 19.

³² *Encyklopedia organizacji i zarządzania*, L. Pasieczny (red.), Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1981, s. 378–379.

³³ Z. Sadowisk, T. Wach, *Leksykon pracy, bezrobocia i zabezpieczenia społecznego*, Biblioteczka pracownicza, Warszawa 2003, s. 41.

³⁴ *Psychologia. Podręcznik akademicki, cz.3. Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej*, J. Strelau (red.), Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2000, s. 283.

³⁵ Там же.

В *Психологическом словаре* под трудом понимается *физическая или интеллектуальная деятельность, которая предписывается обществом и имеет определённую цель*³⁶. Таким образом, труд обогащает личность человека, хотя труд под принуждением может быть источником беспокойства и неудовлетворенности. Вместе с тем, согласно *Психологической энциклопедии*, труд представляет собой *систему отдельных, направленных на преобразование окружающей среды мероприятий, выполняемых относительно регулярно, при условии, что его исполнитель имеет соответствующие формальные квалификации*³⁷. Тадеуш Томашевски определяет труд как *социальную систему человеческой жизнедеятельности, направленную на удовлетворение различных потребностей*³⁸. Это определение подчеркивает социальный генезис труда, а также указывает на то, что именно общество, рассматриваемое как особая система, является источником организации человеческой деятельности. В *Практической психологии труда* отмечается, что *труд — это осуществление общественно-полезной деятельности с целью получения материального вознаграждения*³⁹. Это определение подчеркивает влияние труда на общество, ограничивая при этом ценность труда для отдельного человека только материальной выгодой.

В психологической терминологии труд, как правило, понимается как своего рода неизбежная необходимость. Авторы такой формулировки подчеркивают социальные условия взаимоотношений между людьми, указывают на то, что труд всегда приносит определенные результаты, в то время как эффекты труда зависят от людей и служат людям.

Истинный и полный смысл человеческого труда следует искать прежде всего в области философии, в частности, в философской антропологии. Сопряжение труда исключительно с онтологической сферой жизни человека оказывает влияние на то, как расценивается труд в аспекте деятельности. Часто под трудом также понимается определенный вид деятельности, отличающийся своим специфическим назначением или конкретными ценностями, которые в его процессе создаются. Поэтому труд является способом удовлетворения любых, а не только основных (биологических) потребностей. Это проявление полноценной человече-

³⁶ N. Sillamy, *Słownik psychologii*, K. Jarosz (tłum.), Książnica, Katowice 1995, s. 218.

³⁷ *Encyklopedia psychologiczna*, W. Szewczyk (red.), wyd. I, Fundacja „Innowacja” Warszawa 1998, s. 451.

³⁸ T. Tomaszewski, *Aktywność człowieka*, [w:] *Psychologia jako nauka o człowieku*, M. Matyszewski, J. Reykowski, T. Tomaszewski (red.), Wydawnictwo PWN, Warszawa 1964, s. 54.

³⁹ Z. Pietrasiński, *Praktyczna psychologia pracy*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1965, s. 31.

ской личности. Никакой, даже самый детальный, глубокий анализ деятельности не может раскрыть ни специфику труда человека, ни указать, какая активность является трудом, а какая — нет.

В *Словаре философских терминов и понятий* труд определяет-ся Карлом Марксом как *деятельность, которая экспонирует человека и в то же время создает человеческую личность, понимаемую здесь как отражение исторически сложившихся социальных отношений, которые формируются человеком и, в свою очередь, формируют его. Этот процесс позволяет личности реализоваться*⁴⁰. Философия рассматривает труд как антропологическую категорию, указывающую, с одной стороны, на то, что в основе его ценности лежит сам человек, а с другой стороны, когда речь идет о труде как конкретных действиях личности, его предметная ценность должна измеряться мерой достоинства самого субъекта труда, т.е. личности, становление которой также является одной из основных целей труда. С другой стороны, тот же самый труд иногда преподносится как один из возможных путей отчуждения человека и обесценивания его личности⁴¹.

Теология рассматривает труд как социальную ценность, которая является повелением Творца. В Библии человек трудится непрерывно. В *Малом теологическом словаре* отмечено, что под трудом понимается *каждая телесная, энергетическая и духовно-идеологическая деятельность человека, которая гарантирует ему безопасность физического существования, а также условия для его репродукции*⁴². Библия раскрывает достоинство личности и труда, который приносит этой личности выгоду, а также устанавливает иерархию ценностей, которая позволяет нам правильно оценивать труд и занимать правильную позицию по отношению к нему. Исходя из любви к ближнему, она обязывает к противостоянию эгоизму и проявлению максимальной заботы о том, чтобы минимализировать человеческие усилия в процессе труда⁴³. В том же ключе Кардинал Стефан Вышиньски, объясняя значение труда с точки зрения социального учения католической церкви, подчеркивает его гуманистический аспект, отмечая, *что техническая и экономическая составляющие труда долж-*

⁴⁰ A. Podsiad, *Słownik terminów i pojęć filozoficznych*, Instytut Wydawniczy „PAX”, Warszawa 2000, s. 658–659.

⁴¹ *Słownik społeczny*, B. Szlachta (red.), WAM, Kraków 2004, s. 942.

⁴² *Mały słownik teologiczny*, K. Rahner, H. Vorgrimler (red.), Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1987, s. 351.

⁴³ *Słownik teologii biblijnej*, X. Leona-Dufour (red.), Pallotinum, Poznań 1990, s. 759.

ны быть сбалансированы с гуманистической составляющей⁴⁴, а каждый труд в хорошем смысле слова совершенствует человека, его материальную и духовную жизнь, его нравственность, характер, личность⁴⁵.

Гуманистическую направленность труда подчеркивает и Иоанн Павел II, для которого труд олицетворяет собой благо человека, является проявлением его человечности, потому что *через труд человек не только преобразует природу, приспособляя ее к своим нуждам, но и осознает себя как человека и в какой-то мере становится более человечным*⁴⁶.

В этике труд понимается как сознательная и целенаправленная человеческая деятельность, подразумевающая приложение определенных усилий, направленная на преобразование действительности и ее адаптацию к человеческим потребностям, а также на создание новых духовных и материальных ценностей⁴⁷. Этика из всей области возможностей человеческой жизнедеятельности делает акцент, прежде всего, на области ответственности — такой деятельности, которая не противоречит законам природы и человеческой сущности. Этика выделяет из сферы того, что человек делает и может делать, область того, что он должен делать ради себя, себе подобных и окружающего мира. Таким образом, этической мерой ценности труда является реализация социальных потребностей, желаний и намерений человека. В этом контексте *этичный труд понимается как деятельность во благо себе (собственных потребностей, желаний и намерений), в то время как экономический труд понимается как деятельность для других (чужих потребности, желаний и намерений), таким образом, выделяют труд общественный и индивидуальный*⁴⁸. В этических интерпретациях превалирует мнение о том, что трудом является любая индивидуальная или коллективная человеческая деятельность, неотъемлемой характеристикой которой является совершенствование человека и окружающей его действительности. По мнению Юзефа Майки, труд по своей сути является совершенствованием, то есть созданием новых благ и ценностей; следовательно, разрушение или совокупность видов деятельности, которые не способствуют созданию новых ценностей, не являются трудом, т.к. по сути бессмысленны. Только те действия, кото-

⁴⁴ S. Wyszynski, *Duch pracy ludzkiej. Myśli o wartości pracy*, Wydawnictwo im. Stefana Kard. Wyszynskiego Soli Deo, Instytut Wydawniczy „Pax”, Warszawa 2000, s. 19.

⁴⁵ Там же, s. 9.

⁴⁶ Jan Paweł II, *Laborem excersens*, J. Gałkowski (red.), Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1986, s. 21.

⁴⁷ *Mały słownik etyczny*, S. Jedynak (red.), Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz 1994.

⁴⁸ M. Sułek, J. Świniarski, *Etyczne i ekonomiczne ujęcie pracy*, [w:] *Praca a bezczynność zawodowa*, Z. Stachowski (red.), Wydawnictwo Wyższej Szkoły Społeczno-Gospodarczej w Tyczynie, Tyczyn 2004, s. 61.

рые несут в себе определенный смысл, являются достойными человека. Они поистине являются человеческими, и только такие действия можно назвать трудом в узком смысле этого слова⁴⁹.

На этический аспект труда как ценности указывает Й. Тишнер, который отмечает: *труд, по сути, является свободным начинанием человека, пришедшего к разуму. (...) Человек трудится, потому что хочет, потому что у него есть на это причины, что, однако, не означает, что он нуждается в этом труде как в пище или воздухе. Принуждением же труд является только при определенных условиях. Поэтому труд можно назвать этическим феноменом. Если бы он был результатом принуждения, то находился бы за гранью добра и зла. А это отражается на идее ценности труда. Труд не имеет ценности сам по себе, в отрыве от того, кто его выполняет, своей ценностью он обязан человеческому достоинству. Поэтому труд может потерять свою ценность, если он используется во вред человеку. Следовательно, не каждая аксиология труда является аксиологией иллюзорной*⁵⁰. По мнению автора, этический труд — это деятельность, которая воплощает в жизнь желания, потребности и человеческую природу. Смысл этого воплощения заключается в производстве материальных и духовных благ, в том, чтобы создавать продукты, которые представляют ценность, находить потребителей, но в то же время избегать таких продуктов, которые потребителя не находят, не имеют ценности, являются бесполезными⁵¹.

В Руководстве по этике отмечается, что когда деловые требования вступают в противоречие с моральными принципами или благосостоянием общества, коммерция должна уступить — и это должно быть основным постулатом деловой этики⁵².

Сущность труда

Понятие труда формируется в сознании человека в процессе личного жизненного опыта и противостоянии с общим понятием труда, распространенным в среде, в которой данная личность функционирует. Этот индивидуальный опыт обычно формируется под влиянием реальных условий жизни и труда в конкретном социальном контексте,

⁴⁹ J. Majka, *Rozważania o etyce pracy*, Wrocławska Księgarnia Archidiecezjalna, Wrocław 1986, s. 11–12.

⁵⁰ J. Tischner, *Spór o istotę pracy: Praca towarem czy wartością*, [w:] *Spór o wartości w kulturze i wychowaniu*, F. Adamski (red.), Kraków 1991, s. 55.

⁵¹ M. Sułek, J. Świniarski, *Etyczne i ekonomiczne ujęcie pracy...*, s. 66.

⁵² *Przewodnik po etyce*, P. Singer (red.), Książka i Wiedza, Warszawa 2000, s. 411.

в определенной системе, морали, традициях и системе ценностей. На образ и стандарты труда, несомненно, влияет уровень технологического развития, его характер и всевозможные культурные особенности⁵³. На основе вышеперечисленных факторов часто создается стереотип труда⁵⁴. Он в каком-то смысле не зависит от сознания отдельных личностей. Поэтому часто бывает так, что собственные представления о выполняемой деятельности находятся в противоречии с общепринятым стандартом понятия «труд», и поэтому часто другими людьми как оный не рассматриваются. Часто для того, чтобы другие люди квалифицировали нашу деятельность как труд, не достаточно только того, что мы сами убеждены в том, что трудимся. Таким образом, на фоне определенного понятия о труде, несомненно, создается некая конфликтная ситуация между конкретным человеком и общностью. Такой конфликт, как пишет В. Штумски, можно устранить двумя способами: либо отказавшись от индивидуального понятия труда, подчиняя его стереотипному для данного общества, либо изменив этот стереотип таким образом, чтобы он учитывал статистическое большинство индивидуальных трактовок данного понятия⁵⁵. Поскольку изменение сложившегося ранее стереотипа в конкретном обществе является достаточно трудным, то на практике, как правило, применяется первый способ.

Некоторые научные источники указывают на такую обязательную характеристику труда, как усилия, затраченные на его реализацию. В данном случае каждая деятельность, к выполнению которой человек прилагает определенные усилия, будет считаться трудом, в то время как деятельность, не требующая усилий, будет противоположностью труду — игрой или развлечением. Однако такое понимание является чересчур широким и не может выступать как отличительная характеристика труда. Каждая человеческая деятельность в большей или меньшей степени связана с приложением усилий. Следовательно последние являются характерной чертой не только труда, но и каждой человеческой деятельности. Поэтому специфичность труда не заключается ни в самом факте

⁵³ W. Sztumski, *Nieklasyczne podejście do pracy i bezrobocia...*, s. 23.

⁵⁴ Под стереотипом здесь следует понимать индивидуальный и схематический образ, созданный в человеческом сознании, относящийся к конкретному факту или социальному явлению. Он возникает как машинальное принятие мнений, распространенных в данной среде. Поскольку передача контента сопровождается оцениванием и эмоциями, стереотип становится транслятором крайних суждений. Por. A. Schaff, *Stereotypy a działania ludzkie*, Książka i Wiedza, Warszawa 1981, s. 113.

⁵⁵ W. Sztumski, *Nieklasyczne podejście do pracy i bezrobocia...*, s. 24.

приложения усилий, т.е. в затратах энергии на реализацию деятельности, ни в особой интенсивности этих затрат.

Существовало множество попыток определения понятия труда путем противопоставления его понятию развлечения. Как упоминалось ранее, затраты энергии и приложение усилий присущи всем видам человеческой деятельности как таковой, не являясь характеристикой исключительно труда. Одни и те же действия в зависимости от контекста, субъективных установок или внешних обстоятельств могут являться как трудом, так и развлечением. Безусловно, простота в исполнении деятельности не может являться характерным признаком развлечения. Часто она, в сочетании с удовольствием от труда, может являться результатом различных побочных факторов. К ним относятся внешние условия труда, а также внутренние факторы, которые могут включать в себя определенные психические предрасположенности, проявляющиеся в зависимости от внешних обстоятельств. Это противопоставление развлечения и труда является очень распространенной практикой для отображения сущности трудовой деятельности. Исключение составляет Дж. Хизинга, который противопоставляет развлечение серьезности, а не труду⁵⁶. Развлекательная деятельность сама по себе удовлетворяет существующие потребности, в то время как трудовая деятельность не удовлетворяет потребности сама по себе, т.е. труд служит посредником в их удовлетворении.

Помимо труда и развлечения, В. Татаркевич вводит третье состояние. Он пишет — *я просыпаюсь утром и лежу, прежде чем решу подняться. Когда я поднимусь, я начну работать или же буду как-нибудь развлекаться. Но сейчас я лежу, а не работаю или развлекаюсь; то, что я лежу, не имеет ни внешней, ни внутренней цели, однако, имеет причину. Я лежу не для того, чтобы добиться чего-либо, а просто потому что я проснулся и не могу решиться встать. Лежание само по себе не является действием, это состояние, но лежа, я начинаю думать и оглядываться вокруг, а это уже деятельность, и у этой деятельности тоже нет цели, есть только причина*⁵⁷. По мнению Татаркевича, эти третьи состояния являются наиболее индивидуальной формой человеческого существования. Понятие это является чрезвычайно широким, а наиболее полное его проявление — это человеческая свобода.

В философской, педагогической, психологической и экономической литературе существует множество различных терминов для обозначения

⁵⁶ J. Huzinga, *Homo ludens. Zabawa jako źródło kultury*, M. Kurecka, W. Wirpsza (przekł.), wyd. 1, Czytelnik, Warszawa 1967.

⁵⁷ W. Tatarkiewicz, *Droga przez estetykę*, Edition, Warszawa 1972, s. 45.

труда. Их разнообразие проистекает главным образом из различных философских подходов и научных дисциплин, являющихся отправной точкой для формирования дефиниций. Конечно, нет недостатка во мнениях, что нельзя дать единого всеобщего определения понятия *труд*. Все существующие определения труда можно объединить в более узкие тематические группы. К ним относятся:

- акцентирующие внимание на прилагаемых усилиях;
- восполняющие природу (удовлетворение потребностей, создание необходимых продуктов, производство);
- преобразующие окружающую действительность (переработка натурального сырья, установление трудовых отношений).

Конечно, выделение этих групп не означает их строгого разделения, их элементы часто пересекаются. Данные аспекты совмещаются во многих терминах и дефинициях труда. Поэтому необходимо перечислить те элементы, которые в первую очередь отличали бы человеческий труд от жизнедеятельности животных, а затем — как уже было сказано выше — трудовую деятельность от других форм человеческой активности (развлечений, спорта и т.д.). Стоит также обратить внимание на внутреннюю специфику труда. С учетом вышеизложенных допущений, человеческий труд можно охарактеризовать следующим образом:

- человеческий труд всегда направлен на то, чтобы производить блага, которые в отличие от удовольствия, служат удовлетворению человеческих потребностей и обеспечивают людей средствами для жизни и развития;
- человеческий труд является усилием, применением собственной энергии трудящегося;
- человеческий труд носит личностный характер, т.к. является деятельностью рациональной и сознательной. Когнитивно-волевой элемент превращает труд человека в категорию, которая по существу отличается и онтологически превосходит труд животного, хотя в некоторых отношениях (например, продуктивность) он может обладать низшими показателями;
- человеческий труд всегда носит организованный характер.

Данные утверждения являются верными, однако только в объективной трактовке трудовой деятельности, в которой разграничение труда и иных видов активности человека не представляется возможным. Следовательно, надлежащей интерпретции сущности труда следует искать в корреляции субъективного и объективного аспектов человеческой деятельности. Стремясь понять сущность труда следует брать во

внимание то, что в целом трудовом процессе именно человек является najważнейшим звеном.

Таким образом, труд является таким родом деятельности, который подразумевает выполнение определенных действий с целью удовлетворения материальных потребностей и духовных стремлений индивида. Для полного отображения сути труда необходимо провести детальный анализ потребностей. Наличие потребностей и конкретных действий по их реализации свидетельствуют о том, что человек является неполным, зависимым, ценностно-ориентированным существом. Человек сам по себе не нацелен на поиск материала, из которого он мог бы создать необходимые ценности. Ценности создаются человеком, благодаря его собственной энергии в контакте с окружающей средой. Активное существование является абсолютной необходимостью, развивающей в нем человечность. Таким образом, труд является одновременно деятельностью и творением личности, он не существует вне ее. В труде проявляется человек и его способ существования. Это определяет характер и возможности, которые он может дать.

Еще одним фактором, который необходимо учитывать, чтобы выявить сущность труда, является социальный характер существования человека. Поэтому здесь должны быть рассмотрены проблемы, связанные с социальной этикой и философией, социальным разделением труда и его последствиями, созданием социальных связей посредством трудовой деятельности, созданием и функционированием цивилизационно-культурных ценностей, которые являются производными труда. Социальный характер экзистенции человека, проявляющийся в трудовой деятельности, может стать основой для формулировки моральных постулатов, являющихся результатом применения общепризнанного морального блага в конкретной исторической и социальной ситуации как для отдельного человека, так и для общества в целом. Такая позиция оказывает фундаментальное влияние на формы трудовой деятельности, ее теории, а также и на позицию людей по отношению к ней. Таким образом, возникновение и преемственность культуры возможны только посредством общественного труда. Поэтому трудовая деятельность является одним из ключевых факторов формирования общества и социальных связей. Вместе с тем, труд можно назвать той сферой человеческой жизни, которая одновременно нуждается в присутствии моральных норм, а также формирует их. Поскольку нравственность затрагивает саму сущность человека, труд является фактором, формирующим и создающим человечество.

Заключение

Подытоживая, можно утверждать, что труд является компонентом рационального и планируемого активного поведения индивида по отношению к окружающему миру; элементом, подлежащим моральному регулированию; деятельностью осуществляемой посредством поступков с целью корреляции с миром; результатом самодостаточности человека, проявляющейся в потребностях; источником, обуславливающим развитие человека.

Приведенный выше анализ позволяет сделать несколько выводов:

- возможность преобразования окружающего мира посредством трудовой деятельности означает его открытость и доступность для человека;
- окружающий мир не является набором готовых ценностей, но материалом, из которого человек может их производить;
- человек существует благодаря извлечению энергии из мира, а возвращая миру свою собственную, человеческую энергию, преобразует его.

Попытки интерпретации труда многими научными дисциплинами могут быть сведены к его тройственному толкованию:

- как комплекс мероприятий, результатом которых является создание ценностей, удовлетворение желаний и потребностей;
- как целенаправленная деятельность, приводящая к освоению природных ресурсов и удовлетворению материальных и духовных потребностей человека;
- комплекс мероприятий, осуществляемых на систематической и непрерывной основе, требующих навыков, знаний и подготовки и служащих для удовлетворения чьих-либо потребностей⁵⁸.

Все приведенные выше научно-исследовательские подходы делают акцент на том, что разносторонний подход к человеческому труду указывает на его многоаспектность и многомерность. В сложившихся условиях представляется чрезвычайно трудным сформулировать универсальное определение труда в связи с постоянными изменениями в его характере и содержании.

Библиография

1. Arendt H., *Kondycja ludzka*, A. Łagodzka (przeł.), Fundacja Aletheia, Warszawa 2000.
2. Bartnik C.S., *Teologia pracy ludzkiej*, Wydawnictwo PAX, Warszawa 1977.

⁵⁸ M. Sułek, J. Świniarski, *Etyczne i ekonomiczne ujęcie pracy...*, s. 64.

3. Drzeżdżon W., *Homo laborans — personalistyczne inspiracje pedagogiki pracy*, [w:] *Wartości w pedagogice pracy*, B. Baraniak (red.), Warszawa-Radom 2008.
4. Drzeżdżon W., *Wartości pracy wśród młodzieży szkół zawodowych*, Wydawnictwo Bernardinum, Tczew 2007.
5. *Encyklopedia biznesu*, W. Pomykało (red.), t. 1, Fundacja Innowacja, Warszawa 1995.
6. *Encyklopedia organizacji i zarządzania*, L. Pasieczny (red.), Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1981.
7. *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, E. Różycka (red.), t. IV, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2005.
8. *Encyklopedia psychologiczna*, W. Szewczyk (red.), wyd. I, Fundacja Innowacja Warszawa 1998.
9. Huzinga J., *Homo ludens. Zabawa jako źródło kultury*, M. Kurecka, W. Wirpsza (przekł.), wyd. 1, Czytelnik, Warszawa 1967.
10. Jacher W., *Myśl Tomasza z Akwinu o pracy ludzkiej*, [w:] *Praca. Gospodarka. Społeczeństwo. Studia i szkice socjologiczne dedykowane Profesor Jolancie Kulpińskiej*, K. Doktor, K. Konecki, W. Warzywoda-Kruszewska (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2003.
11. Jan Paweł II, *Laborem excersens*, J. Gałkowski (red.), Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1986.
12. Kwiatkowski S.M., Bogaj A., Baraniak B., *Pedagogika pracy*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2007.
13. Lange O., *Ekonomia polityczna*, t. I, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1966.
14. Majka J., *Rozważania o etyce pracy*, Wrocławska Księgarnia Archidiecezjalna, Wrocław 1986.
15. *Mały słownik etyczny*, S. Jedynak (red.), Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz 1994.
16. *Mały słownik teologiczny*, K. Rahner, H. Vorgrimler (red.), Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1987.
17. Nowacki T.W., Jeruszka U., *Podstawy dydaktyki pracy*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej Towarzystwa Wiedzy Powszechnej, Warszawa 2004.
18. Nowacki T.W., *Leksykon pedagogiki pracy*, Instytut Technologii Eksploatacji, Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP, Wyższa Szkoła pedagogiczna ZNP, Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji w Radomiu, Radom 2004.
19. Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2007.
20. Pietrasiński Z., *Praktyczna psychologia pracy*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1965.
21. Podsiad A., *Słownik terminów i pojęć filozoficznych*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 2000.
22. *Pomiar i poczucie jakości życia u aktywnych zawodowo i bezrobotnych*, A. Bańka, R. Derbis (red.), FSCEDzS, Poznań 1995.
23. *Przewodnik po etyce*, P. Singer (red.), Książka i Wiedza, Warszawa 2000.
24. *Psychologia. Podręcznik akademicki, cz.3. Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej*, J. Strelau (red.), Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2000.
25. Pszczołkowski T., *Prakseologiczne sposoby usprawniania pracy*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1969.
26. Sadowisk Z., Wach T., *Leksykon pracy, bezrobocia i zabezpieczenia społecznego*, Biblioteczka Pracownicza, Warszawa 2003.
27. Schaff A., *Stereotypy a działania ludzkie*, Książka i Wiedza, Warszawa 1981.
28. Sillamy N., *Słownik psychologii*, K. Jarosz (tłum.), Książnica, Katowice 1995.
29. *Słownik filozofii*, J. Hartman (red.), Wydawnictwo Zielona Sowa, Kraków 2004.

30. *Słownik pedagogiki pracy*, L. Koczniewska-Zagórska, T.W. Nowacki, Z. Wiatrowski (red.), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1986.
31. *Słownik socjologiczny*, K. Olechnicki, P. Załęcki (red.), Wydawnictwo Graffiti BC, Warszawa 1998.
32. *Słownik społeczny*, B. Szlachta (red.), WAM, Kraków 2004.
33. *Słownik teologii biblijnej*, X. Leona-Dufour (red.), Pallotinum, Poznań 1990.
34. Sułek M., Świniarski J., *Etyczne i ekonomiczne ujęcie pracy*, [w:] *Praca a bezczynność zawodowa*, Z. Stachowski (red.), Wydawnictwo Wyższej Szkoły Społeczno-Gospodarczej w Tyczynie, Tyczyn 2004.
35. Szczepański J., *Uwagi o przedmiocie i zadaniach socjologii pracy*, [w:] *Jak pracuje człowiek. Z badań polskich psychologów, socjologów i ekonomistów*, B. Biegeleisen-Żelazowski, T. Tomaszewski, A. Sarapata, J. Rosner (red.), Warszawa 1961.
36. Szefer-Timoszenko J., Stolarz-Raab T., *Praca jako wartość*, [w:] *Wartość pracy zawodowej*, J. Szefer-Timoszenko (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1978.
37. Sztumski J., *Socjologia pracy w zarysie*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1981.
38. Sztumski W., *Nieklasyczne podejście do pracy i bezrobocia*, [w:] *Praca a bezczynność zawodowa*, Z. Stachowski (red.), Wyższa Szkoła Społeczno-Gospodarcza, Tyczyn 2004.
39. Sztumski W., *Wybrane zagadnienia filozofii techniki*, Częstochowa 1988.
40. Tatarkiewicz W., *Droga przez estetykę*, Edition, Warszawa 1972.
41. Tischner J., *Spór o istotę pracy: Praca towarem czy wartością*, [w:] *Spór o wartości w kulturze i wychowaniu*, F. Adamski (red.), Kraków 1991.
42. Tomaszewski T., *Aktywność człowieka*, [w:] *Psychologia jako nauka o człowieku*, M. Matuszewski, J. Reykowski, T. Tomaszewski (red.), Wydawnictwo PWN, Warszawa 1964.
43. Wiatrowski Z., *Praca w zbiorach wartości pracujących, bezrobotnych i młodzieży szkolnej*, Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna we Włocławku, Oficyna Wydawnicza Włocławskiego Towarzystwa Naukowego, Włocławek 2004.
44. Wyszyński S., *Duch pracy ludzkiej. Myśli o wartości pracy*, Wydawnictwo im. Stefana Kard. Wyszyńskiego Soli Deo, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 2000.

Streszczenie

Praca jest to aspekt rozumnego i planowo wykonywanego aktywnego zachowania się człowieka wobec świata, podlegający normowaniu moralnemu, realizowany w ludzkim czynie w celu podporządkowania sobie świata, wynikający z jego niesamowystarczalności przejawiającej się w potrzebach, powodujący rozwój człowieka. Zróżnicowane podejście do pracy ludzkiej wskazuje na jej wieloaspektowość i wielofunkcyjność, zaś sprecyzowanie jednego uniwersalnego określenia pracy wydaje się niezmiernie trudne w związku z ciągłymi zmianami zachodzącymi w jej charakterze i treści.

Słowa kluczowe: praca, wartość, pedagogika pracy, bezrobocie, rynek pracy.

Marta Kopytko, Zinaida Zhyvko, Halyna Levkiv

Lviv State University of Internal Affairs

Competitiveness and security of innovative-active enterprises

Abstract

Based on the analysis of the level of innovation activity of enterprises in Ukraine and the factors of influence on its indicators, the main factors determining the negative dynamics of the development of innovation activity of enterprises in Ukraine are determined. In order to overcome the problems in the field of innovation, it is proposed to focus on the implementation of innovative management in the process of implementing innovative processes. For this purpose, recommendations for the organization of the process of innovation management, taking into account the successful practice of foreign enterprises, have been developed.

Keywords: innovation, innovation activity, innovation process, innovation management, innovation potential, threats and risks, enterprise competitiveness, enterprise security, factors influencing the activity of innovation activity.

The level of innovation activity in the Ukrainian economy is low. This is evidenced by the data of competent ratings. Such, according to the European Innovation Scoreboard of the European Innovation Scoreboard, in 2016 Ukraine was in the last group of innovations (the fourth “Modest Innovators”) with the index value of 0.1889 (the maximum possible value = 1). Ukraine surpassed only Macedonia — 0.1636 and Turkey — 0.1880. The leading European countries-leaders include Sweden — 0.796 (first group “Leaders of Innovation”), Sweden — 0.5843 (second group “Strong Innovators”), Estonia — 0.4161 (third group “Moderate Innovators”). Accordingly, the lag behind the analyzed group

leaders ranges from 1.6 to 4 times. In 2016, the value of Ukraine in the European Innovation Index increased in comparison with 2015 (0.1783) [1].

The rating of the international agency Bloomberg Rankings confirms the low position of Ukraine on the level of innovation activity. According to this rating Ukraine in 2016 among 50 countries ranked 41st in terms of innovation (a total score of 56.77 out of 100). Only Malta, Bulgaria, Serbia, India, Tunisia, Morocco, Argentina and Kazakhstan demonstrated lower positions. The top ranking was South Korea (91.31), Germany second (85.54), Sweden third (85.21) [2]. According to the Global Institutional Index (Global Innovation Index 2018) of the World Intellectual Property Organization (WIPO) according to the rating on innovation in the country at the level of GDP, Ukraine was attributed to countries with incomes below the average and took 43th place among 126 countries, which is 7 positions better than in 2017 [3]. Headed the rating of Switzerland. Among the leading innovation countries: the Netherlands, Sweden, the United Kingdom, Singapore, the USA, Finland, Denmark, Germany, Israel, South Korea, France, Japan, Canada, Australia [4].

The fact that the level of its financing is extremely low compared to the EU countries is shown by the crisis in innovation activity in Ukraine (Table 1).

According to the world practice, depending on the share of GDP allocated for scientific research, science can perform an economic function in a country only if the indicator of GDP intensity exceeds the 0.9% mark [5]. In Ukraine, this figure is twice lower in 2017, indicating significant gaps in the field of scientific activity support.

Table 1. Share of expenditures on implementation of GDRs in GDP in the EU and Ukraine in 2005–2016, Percent of GDP

Countries	Years							
	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
EU-28	1.74	1.93	1.97	2.01	2.02	2.03	2.03	2.03
Germany	2.42	2.71	2.80	2.87	2.82	2.87	2.92	2.94
Slovenia	1.49	2.06	2.42	2.57	2.58	2.37	2.20	2.00
Czech Republic	1.17	1.34	1.56	1.78	1.90	1.97	1.93	1.68
Estonia	0.92	1.58	2.31	2.12	1.72	1.45	1.49	1.28
Hungary	0.92	1.14	1.19	1.26	1.39	1.35	1.36	1.21
Spain	1.10	1.35	1.33	1.29	1.27	1.24	1.22	1.19
Poland	0.56	0.72	0.75	0.88	0.87	0.94	1.00	0.97
Slovakia	0.49	0.62	0.66	0.80	0.82	0.88	1.18	0.79
Bulgaria	0.45	0.56	0.53	0.60	0.63	0.79	0.96	0.78
Lithuania	0.75	0.78	0.90	0.89	0.95	1.03	1.04	0.74

Countries	Years							
	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Romania	0.41	0.45	0.49	0.48	0.39	0.38	0.49	0.48
Latvia	0.53	0.61	0.70	0.66	0.61	0.69	0.63	0.44
Ukraine*		0.75	0.65	0.67	0.70	0.60	0.55	0.48

* Note: the specific weight of expenditures for the implementation of the GDR in Ukraine in 2017 was 0.45

Source: Lyashenko O.M. *Effectiveness of budget financing of scientific research in Ukraine*. Retrieved from: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/biudzheta_fin-58b32.pdf.

The level of economic development of any state depends on the development of the business sector. The efficiency of enterprise activity is significantly increasing in the case of innovation. Ukraine's economy has significantly lost its position on the international scene during 2014–2017. This was aided by the systemic crisis, which caused significant problems in the financial environment and social sphere. The level of innovative activity of enterprises has declined dramatically and in connection with the fact that the level of inflation (Figure 1) has increased, compared with 2004, by more than 372%. Problems in the financial sector have affected the level of GDP of Ukraine (Table 2).

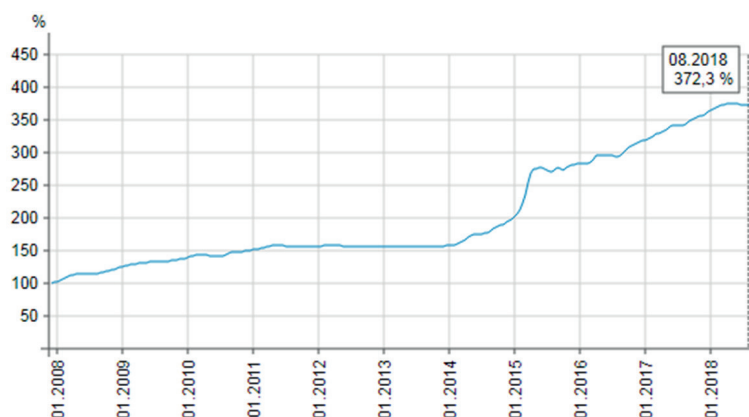

Fig. 1. The level of inflation in Ukraine for 2008–2018

Source: Inflation rate. Retrieved from: <https://index.minfin.com.ua/economy/index/inflation/>.

Table 2. GDP level of Ukraine for 2002–2016

Years	Million dollars USA		Percent of GDP
2002	42,393		
2003	50,133	7,740	18.3%

Years	Million dollars USA		Percent of GDP
2004	64,883	14,750	29.4%
2005	86,142	21,259	32.8%
2006	107,753	21,611	25.1%
2007	142,719	34,966	32.5%
2008	179,992	37,273	26.1%
2009	117,228	-62,765	-34.9%
2010	136,419	19,192	16.4%
2011	163,160	26,740	19.6%
2012	175,781	12,622	7.7%
2013	183,310	7,529	4.3%
2014	131,805	-51,505	-28.1%
2015	90,615	-41,190	-31.3%
2016	93,270	2,655	2.9%

Source: Nominal GDP of Ukraine from 2002 to 2018. Retrieved from: <https://index.minfin.com.ua/economy/gdp/>.

By the level of GDP Ukraine, by 2016, showed lower indicators than in 2006. Even the global financial crisis of 2008 did not have such a negative impact on the level of Ukraine's GDP as the events of 2014 and, in particular, the annexation of Crimea and the beginning of military confrontation in the east of Ukraine.

The level of innovation activity of enterprises in 2016 was practically equal to the indicator of 2008. This testifies that over the course of 8 years the Ukrainian economy has not shown a positive tendency to strengthen its positions in the global economy.

Analyzing the level of innovation activity of Ukrainian enterprises (Table 3), we can observe a drop in the level of innovation-active enterprises in 2016 compared to 2010. In 2016 18.4% of enterprises engaged in innovation activity, while in 2010 — 21%. The level of 2016 is only 0.4% higher than the 2008 level. The catastrophic level of innovation activity demonstrates indicators of food innovation, whose value dropped from 7.5% in 2008 to 1.2% in 2016. This indicates that the overwhelming majority of enterprises in Ukraine turned down innovative activity or reduced the pace of its implementation.

Taking into account the above-mentioned tendencies of innovation activity by enterprises in Ukraine, the problem of research of this sphere with the development of recommendations for improvement of the situation is actualized.

Table 3. Dynamics of innovation-active enterprises by types of innovation activity

Indexes	Years		
	2008	2010	2016
Total number of enterprises and organizations	100.0	100.0	100.0
Innovative-active	18.0	21.0	18.4
They were engaged in technological innovations	11.6	9.8	4.5
They were engaged in product innovations	7.5	5.8	1.2
They were engaged in process innovations	8.4	7.6	5.8
They were engaged in marketing innovations	10.5	12.5	5.1
Engaged in organizational innovation	8.1	10.2	
Did not do any of the innovations	82.0	79.0	81.6

Source: author's development on the basis of: Investigation of innovation activity in the economy of Ukraine. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

As stated in the monograph [9], the main factors that determine the negative dynamics of the development of innovation activity of enterprises in Ukraine are:

- lack of funding sources and high risks;
- focus on short-term payback;
- insufficient number of scientific and innovative organizational structures;
- insufficient volume of international scientific and technical programs and cooperation projects;
- imperfect legislative base regulating the sphere of innovation activity;
- resistance to changes, which leads to a change in status;
- insufficient professional level of employees of the innovation sphere, imperfect system of motivation and stimulation of creative work;
- departure of scientific workers [9, p. 192.];
- the negative impact of the military conflict in Ukraine.

We focus on the study of the features of innovation in order to formulate recommendations for Ukrainian enterprises that would allow to intensify innovation activity and thereby achieve a high level of competitiveness and provide an adequate level of economic security.

Before concentrating on the efforts of enterprises to intensify innovation, it is necessary to clearly understand what innovation, innovation and innovation are (Fig. 2). So, innovation is the ultimate result of innovation and involves the withdrawal of its own development on the market.

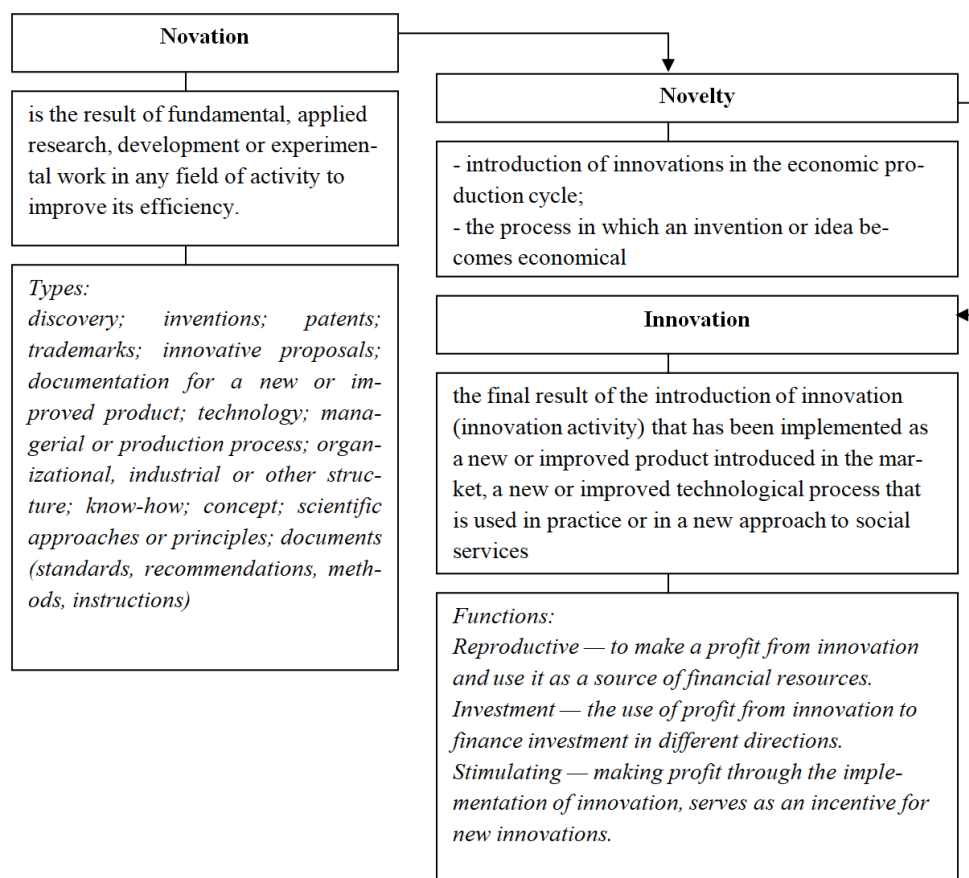

Fig. 2. Concept of innovations, innovations and innovations

For the success of the implementation of innovative products it is advisable to take into account the structure of the sphere of innovation activity (Fig. 3).

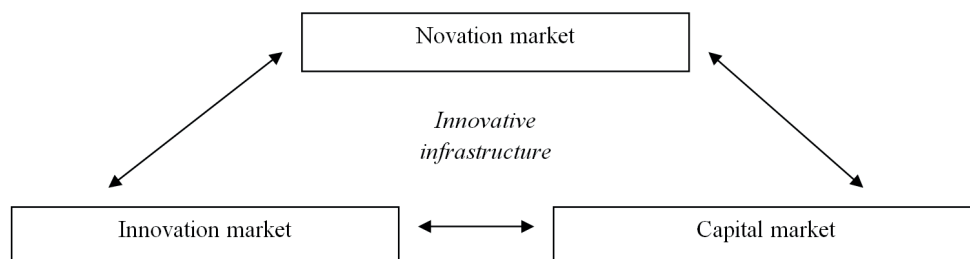

Fig. 3. Scope of innovation activity

Source: Essential characteristic of innovations and innovative processes. Retrieved from: <http://elib.lutsk-ntu.com.ua/book/fb/pesp/2012/12-40/page5.html>.

The market for innovations involves trade that has not yet been launched on the market for a wide range of consumers of innovative products or services; it involves cooperation between producers. The capital market characterizes the cooperation between investors and innovators. Instead, the innovation market is universal and allows cooperation as innovators, investors and intermediaries, and so on.

For the effectiveness of innovation activities, it is advisable for Ukrainian enterprises to focus their own efforts on certain innovative projects, since the overwhelming majority of innovation-active enterprises do not have large financial resources to diversify innovation activity. Therefore, it is necessary, first of all, to define the sphere of innovation activity:

- product innovations;
- innovations in technological processes;
- staff innovation;
- innovation management activities;
- innovation in culture [11].

In Fig. 4 the approaches to the understanding of innovation activity, the feature of which is the emphasis on the result, which manifests itself in obtaining additional competitive advantages and keeping (obtaining) the leading positions in the market. It is the use of new technologies or products/services that allows the business entity to move to a new level and gain additional competitive advantages. Such competitive advantages will help to improve the investment attractiveness and create additional opportunities for raising funds. In addition, the consumer value of products or services will improve, and this will expand the range of consumers and thus expand the marketing market. An important part of the enterprise is the choice of types of innovative activity and ways of its organization.

In order to increase the efficiency of innovation activity, it is advisable to diversify it, that it will be possible to develop a new type of product, create a new service, offer consumers a new approach to product sales, improve production processes and equipment that will better fulfill their functions, use the latest organizational and technical solutions that will promote better regulation of production, etc.

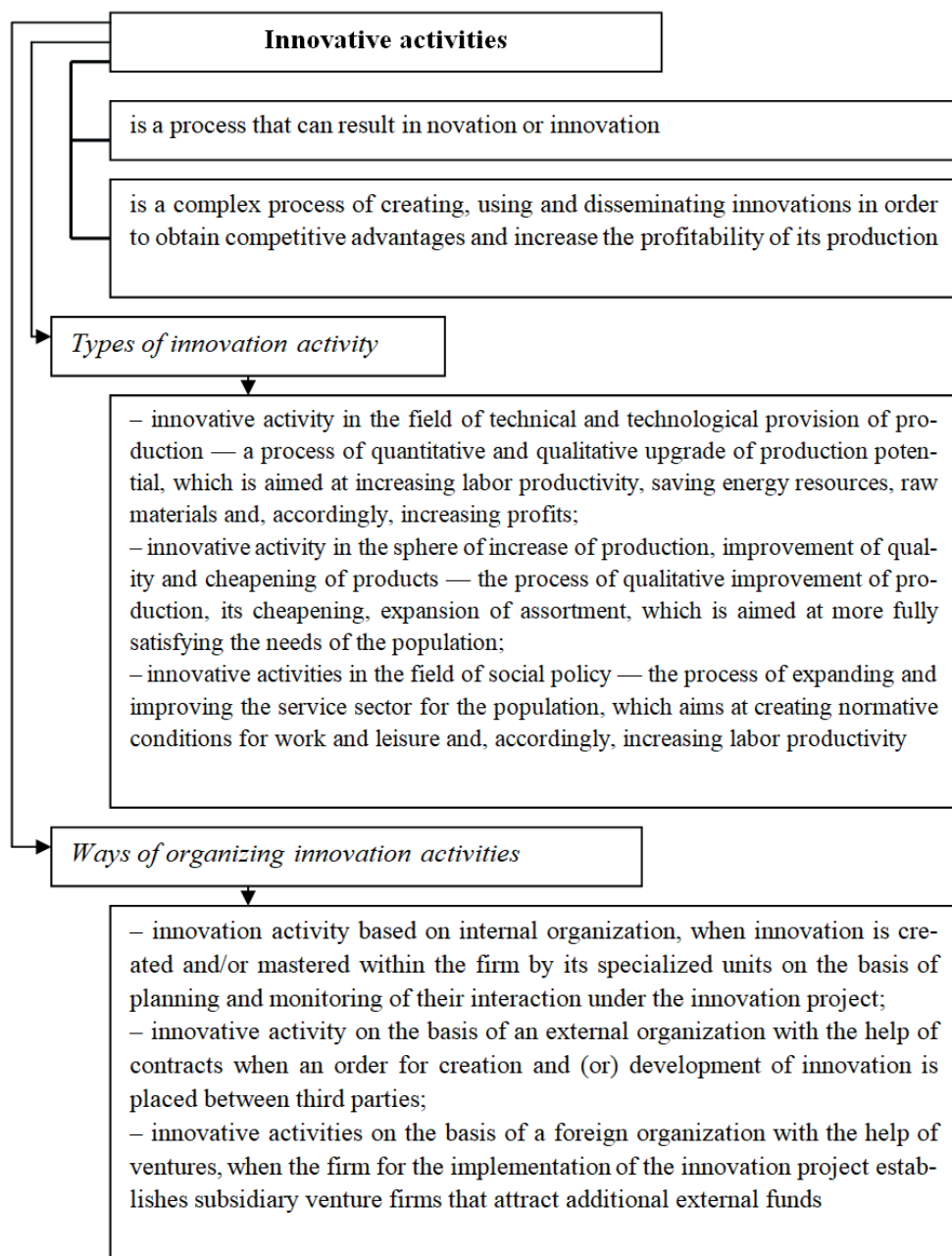

Fig. 4. Concepts, types and methods of organization of innovation activity

The list of objects of innovation can be attributed:

- innovative programs and projects;
- new knowledge and intelligent products;
- production equipment and processes;

- infrastructure of production and entrepreneurship;
- organizational and technical decisions of an industrial, administrative, commercial or other nature that significantly improve the structure and quality of production and (or) social sphere;
- raw materials, means of their extraction and processing;
- commodity products;
- mechanisms of formation of the consumer market and marketing of commodity products.

Important for the formation of a high level of competitiveness of the innovation-active enterprise is its innovative potential, which is understood as the totality of all available tangible and intangible assets of the enterprise used in the process of innovation [13, p. 13]. Innovation potential of the enterprise is formed on the basis of the aggregate of indicators:

1. Group 1:

- Cost of main production assets of industrial purpose.
- Patent-licensing activity.
- Implementation of progressive technological processes.
- Introduction of new types of products.
- The volume of high-tech products.
- The effect of the use of inventions and innovative proposals.
- Expenses of the enterprise for innovation activity.
- Cost-effectiveness of production.

2. Group 2:

- Professional level of the personnel of the enterprise.
- Organizational structure of enterprise management.
- Technical level of development.
- The level of depreciation of the main industrial assets of industrial use.
- Financial condition of the enterprise [12].

Only a clear assessment of these parameters will allow an adequate assessment of the innovative potential and determine the future success of innovation, which will be a determining factor in ensuring economic security.

The management of innovation activities falls under the scope of innovation management (Fig. 5).

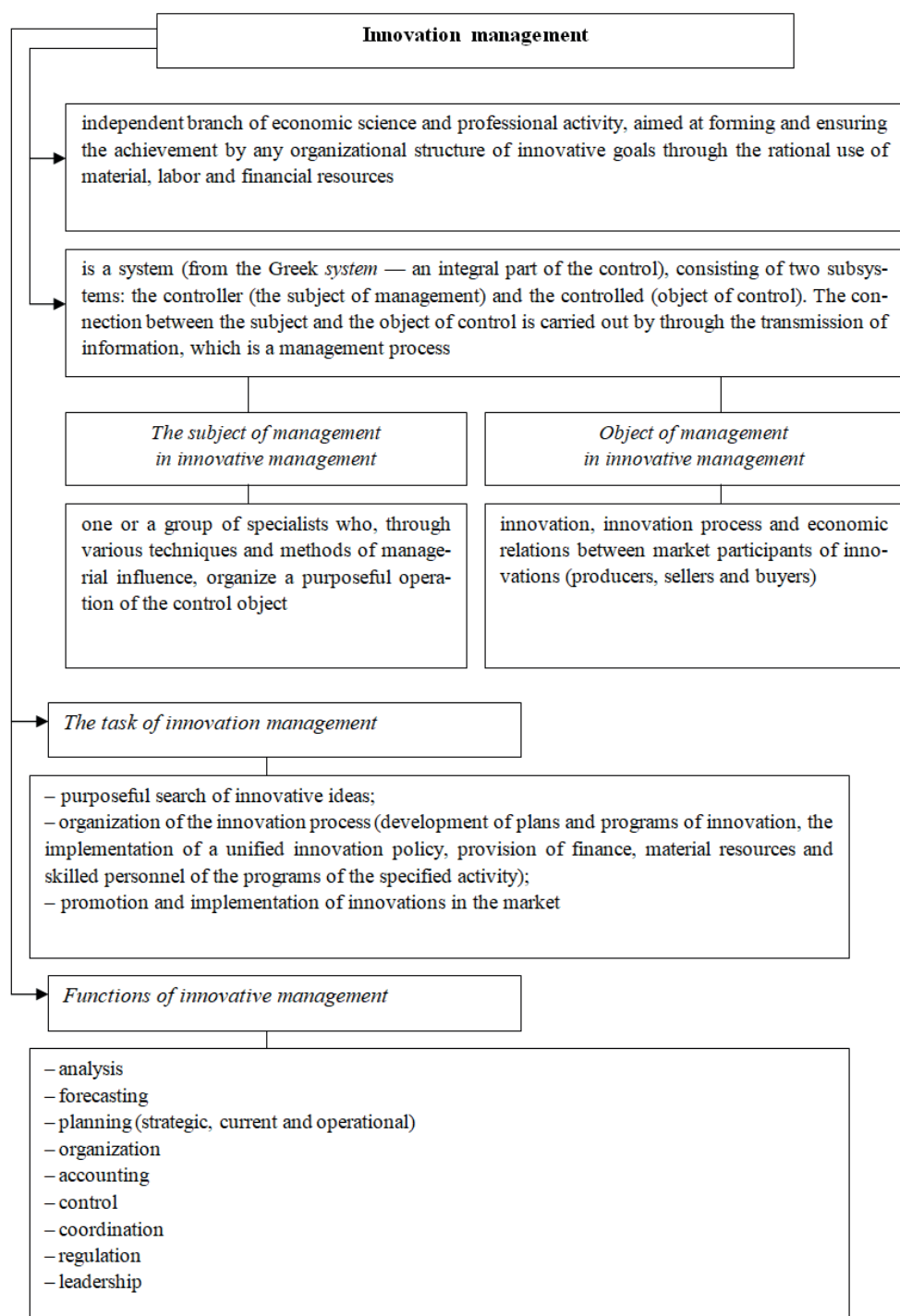

Fig. 5. Concept, structure, tasks and functions of innovative management

The generalized scheme of innovation management is shown in Fig. 6. Innovation management at the enterprise is based on the input information flow, which is determined by indicators of analysis of external and internal environment.

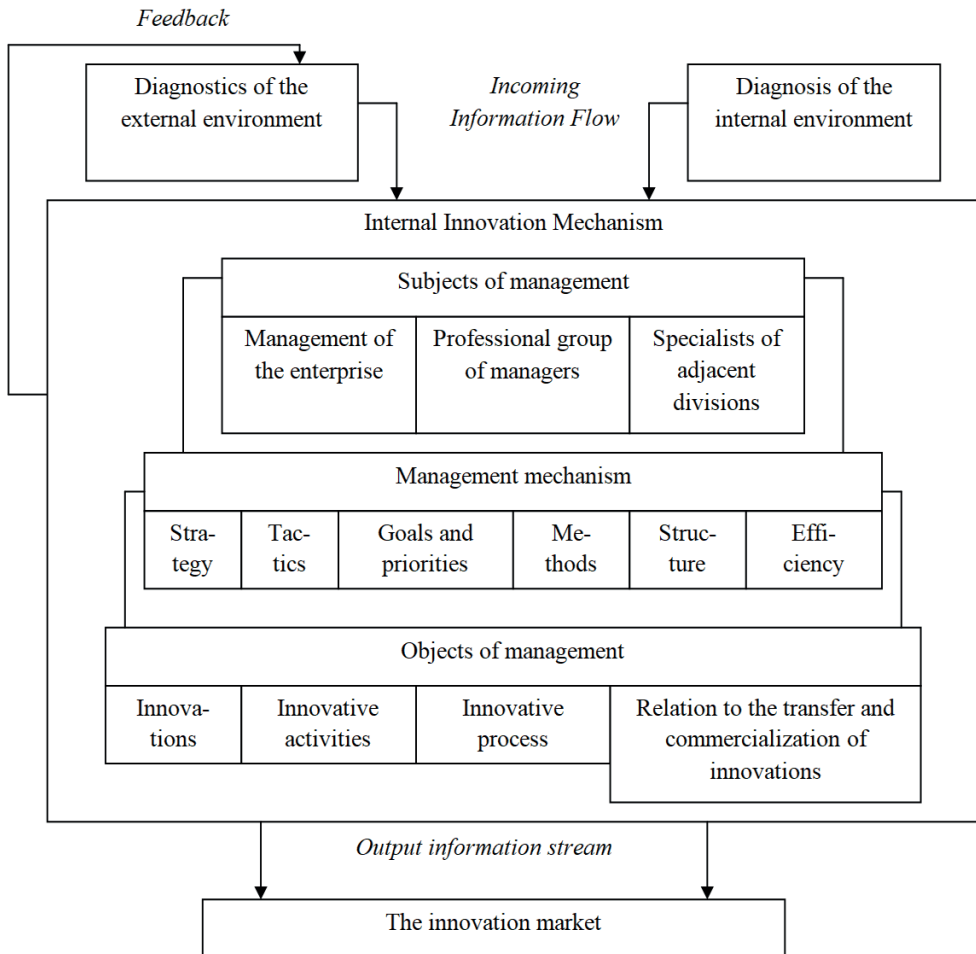

Fig. 6. Generalized scheme of innovation management

Source: Уткіна Ю.М., Вісільова А.В. *Інноваційний менеджмент на підприємствах* / Ю.М. Уткіна, А.В. Вісільова // Вісник економіки транспорту і промисловості, 2014. — № 46. — С. 298–302.

The effectiveness of the innovation activity depends to a large extent on the organization of innovation processes (Fig. 7). All stages of the innovation process require control and management from the side of managers. It is the managers responsible for the correct decision-making in order to achieve the intended result. Of course, the results of innovation activity are significantly dependent

on the level of funding, qualifications of staff involved in the implementation of innovation processes, but can not level the activity of managers. It is the managers who plan, responsible for the process of implementation, control, resource availability, etc.

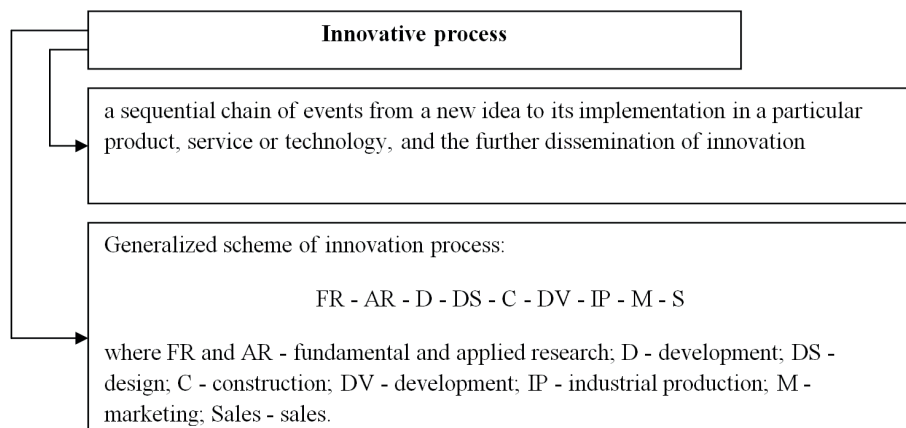

Fig. 7. Concept of innovation process

A detailed list of managerial tasks solved by managers in the innovation sector is shown in Fig. 8.

We create a list of managerial tasks that are solved by managers in the innovation field:

- definition of the goals of strategic management of the organization's development;
- identification of priority tasks, determination of priority and sequence of their solution;
- managing changes in the organization;
- preparation of a system of measures for development and development of new types of products;
- assessment of the necessary resources and the search for sources of their provision;
- ensuring strict control over the implementation of tasks in the field of innovation activity;
- ensuring the competitiveness of the organization in conditions of severe competition;
- achievement of maximum profit in the specific conditions of management;
- early preparation of the necessary innovations;
- improvement of the organizational structure of the organization in accordance with changing requirements;

- ensuring the effective work of each employee and the team as a whole;
- ability to go within reasonable limits to risk and at the same time be able to minimize the impact of risk situations on the financial position of the organization.

The result of the implementation of the innovation process is determined on the basis of taking into account the state of the external environment, the internal environment and the organization of financial and economic activity in the enterprise, as well as the specificity of the innovation process as an object of management (Fig. 8).

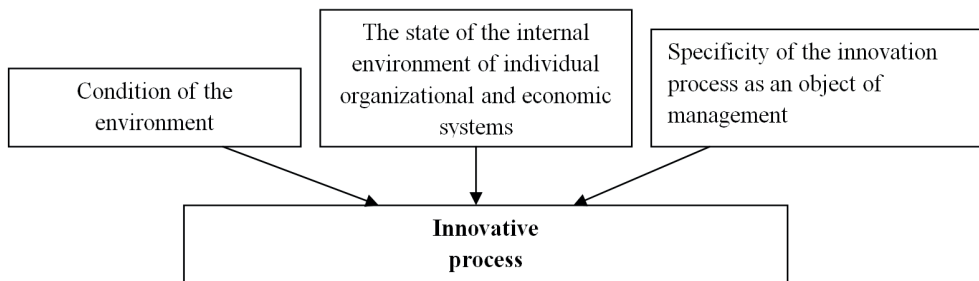

Fig. 8. Factors influencing the innovation process

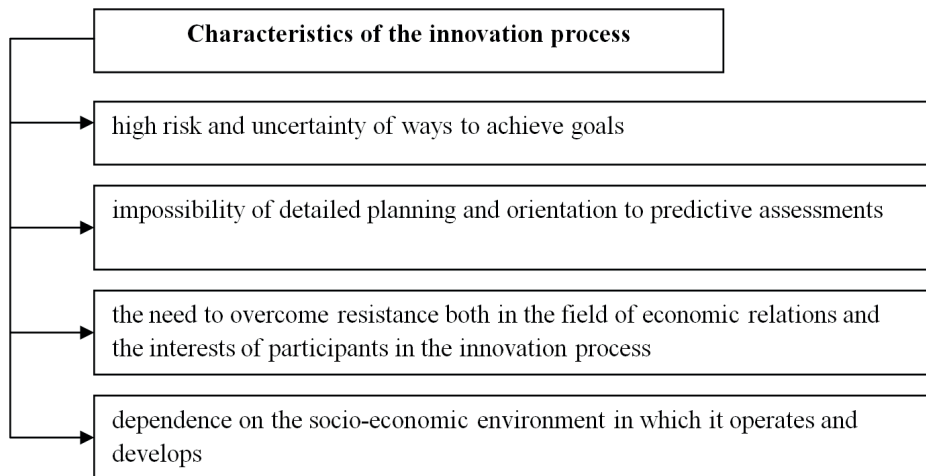

Fig. 9. Characteristics of the innovation process

Before beginning the implementation of innovation processes, it is necessary to take into account the maximum number of characteristics, to miscalculate its potential performance and level of riskiness. The indicative list of characteristics of the innovation process is shown in Fig. 9.

In Ukraine, enterprises that carry out innovation activities face much more challenges and risks, as the sphere of innovation activity has many problems with state regulation.

It is possible to form a list of levers of state regulation aimed at the formation of effective consumer/user innovations in Ukraine:

- government orders, the criteria for selection of which should be strictly in line with the priorities of economic development of Ukraine and increase the competitiveness of the macroeconomic system;
- preferential loans;
- soft taxation when purchasing the latest technology, technologies and other means of production that are the objects of industrial innovation;
- creation of conditions for expanding the market of leasing services;
- improvement of the existing practice of patenting in terms of facilitating the registration of inventions, utility models, industrial designs abroad;
- simplification of licensing practices of scientific and technological companies;
- reduction of customs tariff and simplification of customs procedures at export of domestic goods with high innovative share in value added;
- creation of conditions for the enterprises' interest in the formation of special funds, intended for renewal of the active part of fixed assets of production, at the expense of own capital (stimulation of the practice of depreciation deductions);
- development of venture business in the areas of financing and promotion of innovations in the market;
- transfer by the state and large business entities of technology to specialized scientific and technical companies on terms of outsourcing using the mechanism of preferential or free transfer;
- improvement of property relations through the creation of public-private scientific and technical companies and units in enterprises of this form of ownership in the leading branches of the economy [15, pp. 128–129].

As a conclusion, it is possible to form a list of measures at macro and macro levels [15–17] that will promote the activation of innovation activity in Ukraine:

1. At the country level:

- harmonization (elimination of contradictions) of the provisions of the legislative and normative acts and, above all, the laws of Ukraine “On scientific and scientific and technical activity”, “On innovation activity”, “On priorities of innovation activity in Ukraine”, “On the special regime of innovation and investment activity Techno-parks”, creation of new and development of existing technological parks;

- beginning of financing of large-scale forecast-analytical researches in order to determine the priority directions of scientific and technological and innovative activity;
 - introduction of legislative changes in the field of innovation in relation to benefits and incentives; expansion of funding sources; development of close cooperation with foreign enterprises, which would allow for the exchange of experience; extension of the practice of providing medium-term loans to innovative enterprises with a decrease in interest rates;
 - creation of network innovation structures in the regions on the basis of a cluster approach that would promote the development of cooperation of technologically interconnected enterprises, scientific institutions, financial institutions, administrative bodies;
 - deployment of the intellectual property rights protection infrastructure, which should include not only the authorities issuing the relevant protective documents, but also patent libraries and public databases that would enable domestic authors to carry out at the present time a patent search, protection of their interests in courts, etc.;
 - raising the innovative culture of society;
 - creation of the system of organizational, economic and informational support for the development of innovative processes;
 - realization of measures on popularization of scientific and inventive activity;
 - promotion of a positive attitude towards innovation in society;
 - to develop international cooperation on issues of the formation of innovative culture and to use the best world practice on this issue.
2. At the enterprise level:
- improvement of the management of the innovative system of the enterprise with the corresponding consequences for the financing of innovation activity;
 - Ensuring a favorable climate for the creation of its own high-tech industries of the full cycle through the use of various forms of state support;
 - development of innovation infrastructure of the enterprise by improving the system of informational support of innovation activities, certification and implementation of development, training and retraining of personnel;
 - expansion of cooperation between enterprises in the field of scientific research and innovation;
 - establishing close cooperation with universities in order to use the scientific potential for the creation of new or improved products (services).

References

1. Innovation Union Scoreboard 2015. Retrieved from: http://ec.europa.eu/growth/industry/innovation/factsfigures/scoreboards/files/ius-2015_en.pdf.
2. The Bloomberg Innovation Index. Retrieved from: <http://www.bloomberg.com/graphics/2015-innovative-countries/>.
3. The official website of the World Intellectual Property Organization. Retrieved from: <http://www.wipo.int/portal/en/index.html>.
4. Kuchuk M. *Global Innovation Rating: Ukraine has risen by 7 positions for the year*. Retrieved from: <https://www.the-village.com.ua/village/business/news/274027-globalniy-reyting-innovatsiy-ukrayina-za-rik-pidnyalas-na-7-pozitsiy>.
5. Lyashenko O.M. *Effectiveness of budget financing of scientific research in Ukraine*. Retrieved from: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/biudzheth_fin-58b32.pdf.
6. Inflation rate. Retrieved from: <https://index.minfin.com.ua/economy/index/inflation/>.
7. Nominal GDP of Ukraine from 2002 to 2018. Retrieved from: <https://index.minfin.com.ua/economy/gdp/>.
8. Investigation of innovation activity in the economy of Ukraine. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
9. Гриньова В.М., Козирева О.В. *Соціально-економічні проблеми інноваційного розвитку підприємств: монографія* / В.М. Гриньова, О.В. Козирева. — Х.: ВД «ІНЖЕК», 2006. — 287 с.
10. Essential characteristic of innovations and innovative processes. Retrieved from: <http://elib.lutsk-ntu.com.ua/book/fb/pesp/2012/12-40/page5.html>.
11. Гринько Т.В., *Особливості впровадження моделей інноваційної активності промислових підприємств* / Гринько Т.В. // Ефективна економіка. — 2010. — №2. — с. 24–29. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?Operation=1&iid=139>.
12. Ніронович Н.І. *Удосконалення управління інноваційними процесами на промислових підприємствах: автореф. дис. канд. екон. наук, 08.06.01 — економіка, організація і управління підприємствами* / Назар Іванович Ніронович. — Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2003. — 25 с.
13. Гриньов А.В. *Оцінка інноваційного потенціалу підприємства* / А.В. Гриньов // Проблеми науки, 2003. — № 12. — С. 12–17.
14. Уткіна Ю.М., Вісільова А.В. *Інноваційний менеджмент на підприємствах* / Ю.М. Уткіна, А.В. Вісільова // Вісник економіки транспорту і промисловості, 2014. — № 46. — С. 298–302.
15. Ковтуненко К.В., Масленніков Є.І., Кузнецов Е.А., Сафонов Ю.М., Філіппова С.В. та інші. *Інноваційна економіка: теоретичні та практичні аспекти: монографія Вип. 2* / за ред. д.е.н., доц. Ковтуненко К.В., д.е.н., доц. Є.І. Масленнікова. — Херсон: Грін Д.С., 2017. — 906 с.
16. Бойоправ М.М., Сусліков С.В. *Проблеми розвитку інноваційної діяльності підприємства та шляхи її вирішення* / М.М. Бойоправ, С.В. Сусліков // Матеріали конференції Х Міжнародної науково-практичної студентської конференції магістрантів. Харків: ХПІ, 2016. — Ч. 3. — С. 198–199.
17. Шипуліна Ю.С., Костик О.В. *Шляхи розвитку інноваційної діяльності України в глобалізованому економічному просторі* / Ю.С. Шипуліна, О.В. Костик // Механізм регулювання економіки, 2013, № 4. — С. 51–63

Mariya Korotkaya, Olga Muratova

Калининградский государственный технический университет

Приоритетные направления развития промышленности Калининградской области

Аннотация

В статье рассмотрена общая информация о промышленности Калининградской области: общий перечень видов деятельности, индекс промышленного производства; структура по обрабатывающим производствам и ее динамика; структура по отдельным видам промышленной продукции и ее динамика. Представлен краткий обзор промышленных парков.

Ключевые слова: промышленность, развитие промышленности, Калининградская область.

Калининградская область является регионом с активно развивающейся промышленностью. В первой половине 2018 года в структуре общего оборота организаций удельный вес промышленного сектора в общей сложности достигла 49,6% (рис. 1). При этом 43% оборота пришлось на предприятия обрабатывающей промышленности.

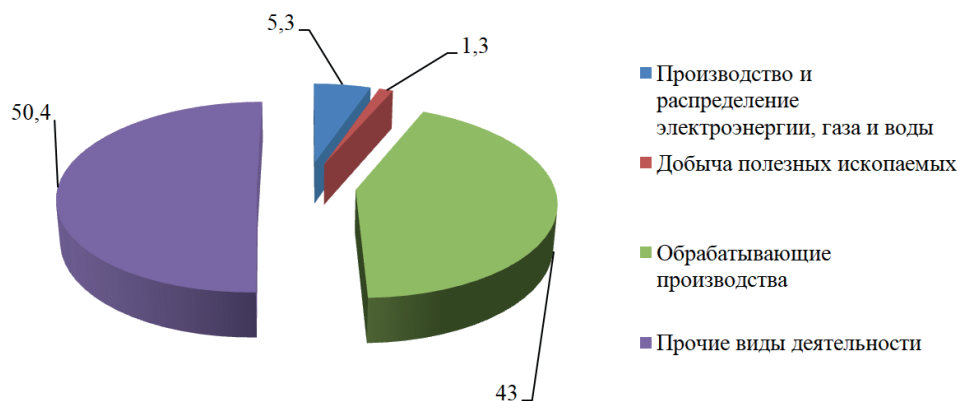

Рис. 1. Удельный вес промышленной отрасли в общем обороте организаций в январе-июле 2018 г.¹

Для сравнения, в 2016 году доля промышленного сектора в общем обороте организаций составляла всего 47,6%, из которых на предприятия обрабатывающего производства пришлось 41,6% (рис. 2).

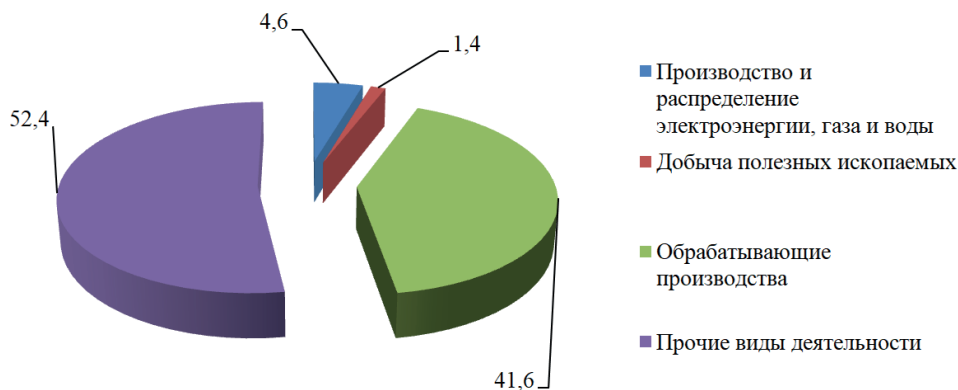

Рис. 2. Удельный вес промышленной отрасли в общем обороте организаций в 2016 г.²

¹ Источник: построено автором по данным http://kaliningrad.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_ts/kaliningrad/ru/statistics/enterprises/production/ (дата обращения 18.09.2018).

² Источник: построено автором по данным статсборника Калининградская область в цифрах. 2017: Краткий статистический сборник/Калининградстат-Калининград, 2017 — 141 с.

Целью настоящего исследования является определение приоритетных направлений развития промышленности Калининградской области.

Для достижения поставленной цели был применен метод сравнительного анализа.

В целом промышленность Калининградской области продолжает развиваться с незначительным опережением, по сравнению с Северо-западным федеральным округом и РФ. Однако ее развитие по видам деятельности происходит неравномерно. Так, наибольший прирост показывает обеспечение электрической энергией, газом и паром; кондиционирование воздуха (6,2%), тогда как добыча полезных ископаемых сократилась на 5,8%. Обрабатывающая промышленность и деятельность по водоснабжению, водоотведению, организации сбора и утилизация отходов и ликвидации загрязнений имеют приблизительно равные темпы роста (соответственно, 2,1 и 1,7%).

Анализ представленных в таблице 1 данных свидетельствует о снижении роли добывающей промышленности в экономике Калининградской области и ее переориентации на отрасли обрабатывающей промышленности, что, несомненно, положительно сказывается на экономическом потенциале региона и свидетельствует о его инновационном развитии.

Таблица 1. Развитие промышленности Калининградской области на конец 2017 года (в % к предыдущему году)³

Наименование показателя	Калининградская область	Северо-Западный федеральный округ	Российская Федерация
Индекс промышленного производства по субъектам Российской Федерации	101,9	101,8	101,0
Индекс производства по виду экономической деятельности «Добыча полезных ископаемых»	94,2	96,5	102,0
Индекс производства по виду экономической деятельности «Обрабатывающие производства»	102,1	102,9	100,2
Индекс производства по виду экономической деятельности «Обеспечение электрической энергией, газом и паром; кондиционирование воздуха»	106,2	100,3	100,1
Индекс производства по виду экономической деятельности «Водоснабжение; водоотведение, организация сбора и утилизация отходов, деятельность по ликвидации загрязнений»	101,7	103,4	97,2

³ Источник: <https://gov39.ru/ekonomy/situation/> (дата обращения 18.09.2018).

В дальнейшем, по нашим оценкам, продолжится переход экономики региона на отрасли с высокой добавленной стоимостью. Так, по данным территориального органа Федеральной службы государственной статистики по Калининградской области, за период с января по август 2018 года в обрабатывающей промышленности наблюдался рост на 4,5%, в то время как добывающая промышленность вновь продемонстрировала снижение на 5,2% [1].

Таблица 2. Структура объема отгруженных товаров собственного производства, выполненных работ и услуг собственными силами по обрабатывающим производствам (в % к итогу)

Наименование	2012	2013	2014	2015	2016
Обрабатывающие производства — всего	100	100	100	100	100
в том числе: производство пищевых продуктов, включая напитки, и табака	22,3	22,9	28,5	37,8	39,7
текстильное и швейное производство	0,9	0,8	0,6	0,8	0,9
обработка древесины и производство изделий из дерева	0,3	0,3	0,4	0,5	0,6
целлюлозно-бумажное производство; издательская и полиграфическая деятельность	1,7	1,4	1,1	1,3	1,4
химическое производство	2,7	2,8	1,4	2,9	3,3
производство резиновых и пластмассовых изделий	0,7	0,7	0,8	0,5	0,7
производство прочих неметаллических минеральных продуктов	1,5	1,5	1,4	1,7	2,1
металлургическое производство и производство готовых металлических изделий	1,5	1,7	2	2,8	3,4
производство машин и оборудования	1,4	1,5	1,8	1,7	1,4
производство электрооборудования, электронного и оптического оборудования	10,9	8,0	8,1	8,7	7,6
производство транспортных средств и оборудования	54,4	56,8	52,2	36,6	35,8
прочие производства	1,7	1,6	1,5	3,7	3,2

Источник: Калининградская область в цифрах. 2017: Краткий статистический сборник/ Калининградстат-Калининград, 2017 — 141 с.

Анализ данных, представленных в таблице 2, свидетельствует о том, что за период 2012–2016 гг. в структуре обрабатывающей промышленности произошли существенные изменения. Если до 2015 года наибольший удельный вес приходился на производство транспортных средств и обоору-

дования, достигавший 52,2–56,8%, то с 2015 года наблюдается сокращения его доли до 35,8%, то есть более чем в 1,5 раза. В 2015 г. и 2016 г. в лидеры выходит производство пищевых продуктов, включая напитки, и табака, достигая, соответственно 37,8 и 39,7% от общего объема произведенной продукции обрабатывающей промышленности.

Одновременно с этим происходит некоторый рост химического производства (с 2,7% в 2012 г. до 3,3% в 2016 г. с кратковременным падением до 1,4% в 2014 г.) и производства прочих неметаллических минеральных продуктов (с 1,5 до 2,1%). Однако наибольший рост продемонстрировало металлургическое производство и производство готовых металлических изделий, доля которого в структуре общего объема отгруженных товаров собственного производства увеличилась более чем в 2 раза.

В то же время доля электро-, электронного и оптического оборудования на протяжении исследуемого периода имеет тенденцию к сокращению. Так, если в 2012 году удельный вес данной продукции составлял почти 11% в общем объеме продукции обрабатывающей промышленности, то в 2016 году этот показатель равнялся 7,6%, сократившись почти в 1,5 раза. На наш взгляд, такое снижение несколько негативно характеризует изменения, происходящие в обрабатывающей промышленности, поскольку не соответствует общемировой тенденции информатизации и автоматизации, а также развития наукоемкого сектора экономики.

Важнейшим факторов развития промышленности Калининградской области является введение в 2006 году режима особой экономической зоны (ОЭЗ) и его продление в декабре 2017 года до конца 2045 года. Именно благодаря режиму ОЭЗ на территории региона стало возможным развитие шести промышленных парков, общая характеристика которых представлена в таблице 3.

Таблица 3. Общая характеристика промышленно-инвестиционных площадок Калининградской области

Название	Вид собственности	Специализация (по отраслям промышленности)
Индустриальный парк «Черняховск»	Государственный	• производство строительных материалов • малое и среднее машиностроение • стекольная промышленность
Индустриальный парк «Храброво»	Государственный	• малое и среднее машиностроение • производство ювелирной продукции и изделий из янтаря • биофармацевтика и производство лекарственных препаратов • инновационные предприятия и предприятия nanoиндустрии

Название	Вид собственности	Специализация (по отраслям промышленности)
Индустриальный парк «Экобалтик»	Частный	• производство фармацевтической продукции • производство кондитерских изделий
Индустриальный парк «Данор»	Частный	• разработка и производство строительных материалов и изделий
Индустриальный парк «Балтийский промышленный парк»	Частный	• электро-, газо- и водоснабжение • водоотведение
Индустриальный парк «Технополис GS»	Частный	• производство высокотехнологической продукции • производство спутниковых антенн • изготовление картонной гофротары

Источник: составлено по данным <https://investinkaliningrad.ru/invest/parks/> (дата обращения 18.09.2018).

Как видно из таблицы 3, пять из шести площадок специализируются преимущественно на видах деятельности, относящихся к обрабатывающей промышленности.

Если брать данные за 2016 год, можно увидеть, что ведущими предприятиями промышленности Калининградской области было отгружено товаров и выполнено работ и услуг почти на 224,4 млрд. рублей. В сравнении с предыдущим 2015 годом наблюдался рост данных показателей на 6,3%, что свидетельствует о положительной тенденции развития различных отраслей промышленности в этом регионе. Рост именно обрабатывающей промышленности, сохраняется и по сей день.

В частности, организациями и компаниями, специализирующихся на фармацевтической и медицинской промышленности Калининградской области в 2016 году было отгружено товаров на общую сумму 1,7 млрд. рублей.

В это же время отгрузка судостроительной отрасли Калининградской области в 2016 году составила 13,6 млрд. рублей, а объем отгруженных товаров собственного производства, выполненных собственными силами работ и услуг в сфере автомобилестроения составил в 2016 году 126,1 млрд. рублей.

Предприятиями, осуществляющими свою деятельность в мебельной промышленности Калининградской области, в 2016 году было отгружено товаров на 9,5 млрд. рублей, а объем отгруженных товаров собственного производства, выполненных собственными силами работ и услуг в радиоэлектронной промышленности составил в 2016 году 26,3 млрд. рублей.

Выручка Калининградского янтарного комбината от реализации товаров и услуг составила в 2016 году 1,2 млрд. рублей. В натуральном

выражении отгрузка Калининградского янтарного комбината составила в 2016 году 316 тонн, а общий объем выполненных работ по переработке янтаря составил в 2016 году, как и в 2015 году, по экспертным оценкам, почти 800 млн. рублей.

В соответствие со стратегией инновационного развития промышленности

Калининградской области на сегодняшний день выделяется несколько перспективных направлений инновационного развития различных отраслей промышленности в данном регионе.

К числу наиболее высокоперспективных отраслей относятся:

1. Фармацевтическая и медицинская промышленность. Так, ведущие компании в рассматриваемом сегменте («Инфамед К», «Аруна», «КД-Пласт») в соответствии с вышеупомянутой стратегией ставят перед собой следующие задачи:
 - реализация специально разработанных проектов, направленных на совершенствование производственных процессов лекарственных средств и медицинских изделий;
 - увеличение доли добавленной стоимости, произведённой на территории Калининградской области;
 - расширение существующих и создание новых промышленных парков на территории Калининградской области;
 - задание нового вектора в совершенствовании технологий и технических средств, используемых пациентами в период реабилитации и восстановления;
2. Судостроительная промышленность. Крупнейшие организации, выступающие лидирующими игроками на рынке судостроительства Калининградской области (Прибалтийский судостроительный завод «Янтарь», 33 судоремонтный завод, Светловское предприятие «ЭРА») в рамках реализации стратегии развития осуществляют свою деятельность, преследуя следующие цели:
 - обновление и техническое перевооружение устаревшего оборудования, используемого на территории Прибалтийского судостроительного завода «Янтарь» уже на протяжении 30 лет. Имеющиеся здесь станки, машины и инструменты характеризуются высоким моральным и физическим износом, а некоторые из них уже давно подлежат списанию;
 - создание условий для успешного развития полноценного судостроительного кластера;
 - совершенствование процесса производства рыболовных судов и техники специального назначения, используемой в рамках

реализации мировых проектов по освоению Мирового океана и вод Арктики;

- развитие программ по обмену опытом с зарубежными компаниями-производителями.
3. Мебельная промышленность. Такие компании, как «Лазурит», «Интердизайн», «Аквелла» и многие другие чётко придерживаются стратегии развития промышленности Калининградской области и в качестве приоритетных направлений своей деятельности выделяют следующие:
- внедрение в производственный процесс инновационных технологий, позволяющих не только сократить временные и финансовые издержки, но и получить более качественный и надёжный товар;
 - ориентирование на индивидуальные предпочтения и вкусы покупателей в отношении дизайна и оформления предметов мебели.
4. Радиоэлектронная промышленность. Ведущими предприятиями в области наукоёмкого производства Калининградской области уже на протяжении четверти века выступают: «ДжиЭс-Нанотех», «Телебалт», «Кварц» и другие предприятия, чья деятельность, согласно стратегии, направлена на:
- заимствование опыта зарубежных государств и постепенное освоение производственного процесса твердотельных накопителей и мощных процессоров со встроенными графическими ядрами;
 - переход к выполнению индивидуальных заказов клиентов на индивидуальных условиях сотрудничества;
 - активное привлечение учащихся и выпускников технических вузов с целью приобретения ими опыта и получения практических знаний, необходимых для дальнейшей профессиональной деятельности.

Одними из наиболее значимых направлений развития промышленного сектора описанные подробно выше четыре отрасли определены в Стратегии инновационного развития промышленности Калининградской области с 2018 по 2030 годы [5]. Эта Стратегия затрагивает прежде всего янтарную отрасль, машиностроение (в частности, автомобилестроение и судостроение), мебельную, радиоэлектронную, фармацевтическую и медицинскую промышленность.

Таким образом, основываясь на положениях, содержащихся в Стратегии, а также учитывая проблемы, описанные в работе [6] современные тенденции мировой экономики, в качестве приоритетных направлений развития промышленности Калининградской области можно выделить следующие:

- качественное обновление основных фондов предприятий янтарной отрасли, что позволит не только сократить издержки добычи и производства существующей номенклатуры изделий из янтаря, но и расширить ассортимент с учетом тенденций развития мирового янтарного рынка;
- развитие фармацевтической и медицинской промышленности в рамках производства продукции с высокой добавленной стоимостью;
- увеличение объемов производства отрасли машиностроения с использованием современных материалов и технологий, а также освоение и выпуск нового научного оборудования;
- усиление конкурентоспособности предприятий мебельной промышленности путем выхода на новые ниши, с завоеванием новых сегментов рынка;
- формирование наукоемкого кластера с целью повышения удельного веса продукции собственной разработки и компьютерных комплектующих нового поколения.

Библиография

1. [Http://kaliningrad.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_ts/kaliningrad/ru/statistics/enterprises/production/](http://kaliningrad.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_ts/kaliningrad/ru/statistics/enterprises/production/).
2. Калининградская область в цифрах. 2017: Краткий статистический сборник/ Калининградстат-Калининград, 2017 — 141 с.
3. <https://gov39.ru/ekonomy/situation/>.
4. <https://investinkaliningrad.ru/invest/parks/>.
5. Стратегия инновационного развития промышленности Калининградской области, утверждена приказом Министерства по промышленной политике, развитию предпринимательства и торговли калининградской области от 27 февраля 2018 года — № 17.
6. Лекаркина Н.К. Обзор инвестиционных возможностей Калининградской области. Анализ наиболее перспективных для инвестирования отраслей. // Экономический научный журнал «Оценка инвестиций». — 2017. –Т.1. — № 2(6). — С. 41–54.
7. Официальный сайт «Министерства по промышленной политике, развитию предпринимательства и торговли Калининградской области <https://minprom.gov39.ru>.

Priority directions of development of the industry of Kaliningrad region

Abstract

The article deals with general information about the industry of the Kaliningrad region: a General list of activities, the index of industrial production; the structure of manufacturing and its dynamics; the structure of certain types of industrial products, and its dynamics. A brief overview of industrial parks is presented.

Keywords: industry, industrial development, Kaliningrad region.

Peter Herrmann

Faculty of Economics and Sociology, University of Łódź

Uncertainty as the highest state of insecurity

Introduction

Discussing increasing populism and right-wing political movements and social law together is commonly — and without any doubt importantly — dealing with issues of social legislation, employability and emphasising the importance of “honesty and reliability” from the political side. And while globalisation is not condemned, it is at least in tendency suggested to be a centre piece of the present quarrels; migration, low-wage policies, capital-flight and tax competition are then highlighted as major issues. The present contribution aims on taking a wider approach, arguing that one of the major problems is the aggravation of a secular process that may be called — alluding to Karl Polanyi’s work — disembedding of law.

Central conflict lines

Of course, there is a multitude of problems the so-called developed (European) countries face today — any selection can be contested and it is equally contestable to draw borders between them, ignoring the connection and “negative integrity”. In the following four aspects are proposed, the selection seems to be justified by the fact that they are at the brink of internal/external and also cause/effect — a bit of everything.

1. Brazilianisation. One indicator of the fact that we are witnessing more and something different than a simple downgrading of some strata is

given by what is frequently referred to as brazilianisation. Michael Lind, in his analysis of the conditions in the USA, suggests that it is “not the separation of cultures by race, but the separation of races by class. As in Brazil, a common American culture could be indefinitely compatible with a blurry, informal caste system in which most of those at the top of the social hierarchy are white, and most brown and black Americans are on the bottom — forever. Behind all the boosterish talk about the wonders of the new American rainbow is the reality of enduring racial division by class” (Lind, Michael, 1995: *The Next American Nation. The New Nationalism and the Fourth American Revolution*; New York et altera: Simon & Schuster, Free Press Paperback: 668) While Lind discusses Brazilianisation in the framework of civic nationalism, Ulrich Beck suggests understanding it with reference to the political economy of insecurity, suggesting that “new developments show in the so-called highly developed economies, this nomadic »multi-activity« — until now mainly a feature of female labour in the West — is not a premodern relic but a rapidly spreading variant in the late work-societies, where attractive, highly skilled and well-paid full-time employment is on its way out” (Beck, Ulrich, 2000: *Brave New World of Work*; translated by Camiller, Patrick; Polity Press: 2). One important aspect is in any case communicating-vessels-like development, redefining geographical location and employment patterns. Short and concrete: the normality of precarity is moving into those regions where previously stable employment relations had been dominant whereas and vice versa. Subsequently, the power relations are shifting as are the points of references for identity. The problem with this pattern consists in the fact, so the present thesis, that we are dealing with incomplete communicating vessels as far as the latter aspect is concerned: we may say that the political-economic as well as the socio-regulative parameters are in danger of drowning in the two other communicating vessels.

2. Nationalism. Increasing nationalism is in simple terms one form of conservatism: an energy resisting the beforementioned pressure towards deprivation. This is easily overestimated or wrongly assessed. Without playing the danger of such extreme nationalism down, it should not be overlooked that it is in actual fact the strong resurgence of an attitude that is fundamentally akin to the bourgeois political and economic enlightenment. Particular economics and social/welfare-policy are fundamentally bound to nationalism: comparative advantage, GDP, National Health Service, Social Insurance..., one could provide an endless list of proofs. More important, however, are two underlying notions: the one is captured by the notion of methodological

individualism, the other is the protective role of the nation state towards territory as space within which economic activities are defined.

3. Fundamentalism. Religious fundamentalism regaining power — background is here at least the convergence of social and economic alienation and individual and societal alienation. The fundamental pattern behind this can be taken from the fact of the divergence of action spaces and spaces of control. Felix Stalder, investigating some aspects of the digital age, refers on the political level to “Post-democracy”, understanding it as “strategies that counteract the enormously expanded capacity for social communication by disconnecting the possibility to participate in things from the ability to make decisions about them. Everyone is allowed to voice his or her opinion, but decisions are ultimately made by a select few. Even though growing numbers of people can and must take responsibility for their own activity, they are unable to influence the social conditions — the social texture — under which this activity has to take place” (Stalder, Felix, 2016: *The Digital Condition*; Cambridge/Medford: Polity Press/e-book: monoskop.org: 31 f.). Another issue that is relevant in the present context is about “Algorithms [that, PH] transform the vast quantities of data and information that characterize so many facets of present-day life into dimensions and formats that can be registered by human perception. It is impossible to read the content of billions of websites. Therefore we turn to services such as Google’s search algorithm, which reduces the data flood (»big data«) to a manageable amount and translates it into a format that humans can understand (»small data«)” (ibid.: 214). These are just two statements and two issues, indicating today’s new dimensions of alienation, also making obvious that it is not about technological issues per se but instead about a very specific socio-economic structure that entails qualifies access. And it is not least the control of meaning beyond utilitarian values that is becoming obviously controlled, and escaping personal control. Such constellation suggests that it is easy to perceive their situation as detached from reality, comparable with walking without having ground, a foundation under the feet.
4. Personalisation. This point can be kept very brief though its meaning can hardly be overestimated: the charismatic leader is the only way — at least in the perception — offering a perceived solution to the danger of dissolution.

From security over insecurity to uncertainty

Much of this can be primarily read as expression and consequence of uncertainty, which is even an enhancement of insecurity, entailing a qualitative

leap: it is the (perceived) awareness of security being lost like paradise, cut-off and without any hope to be regained¹. This way the present understanding of uncertainty is different to that suggested by Douglas C. North, though the reference to his proposal is helpful. He differentiates (North, Douglas C., 2005; *Understanding the Process of Economic Change*; Princeton/Oxford: Princeton University Press: 17):

1. Uncertainty that can be reduced by increasing information given the existing stock of knowledge.
2. Uncertainty that can be reduced by increasing the stock of knowledge within the existing institutional framework.
3. Uncertainty that can be reduced only by altering the institutional framework.
4. Uncertainty in the face of novel situations that entails restructuring beliefs.
5. Residual uncertainty that provides the foundation for “non-rational” beliefs.

According to the present understanding all this would apply to insecurity/security — I would suggest that we are then dealing with conditions that are (reasonably well) manageable, even in the later case where we find still “control”, though left to believes. Talking about certainty/uncertainty is here suggested as something of which the control itself got out of control. The only mechanism that is in place is hope (different from believe) — the problem however is that there is no reason at all to develop or maintain it.

With this we face an analytical problem: commonly the reply of social science and policy is offering social security, bound to available employment as patch that will resolve those problems of supposedly fear-induced nationalism and/or xenophobia, fascism, populism etc. Frequently added is a kind of appeal to politics to return to reliability. Though this cannot be entirely faulted, considering that today’s capitalism is not least capitalism of the middle classes (see e.g. Veblen, Thorstein, 1899 *The Theory of the Leisure Class. An Economic Study of Institutions*; New York: B.W. Huebsch, 1918; Galbraith, John Kenneth, 1958: *The Affluent Society*; London: Hamish Hamilton, 1960), not least evidenced by the related discourses, suggesting that the problems of today — politically and economically — have to be seen in the loss of the middle class (on the relevance of this debate two for many: Newman, Katherine S., 1999: *Falling from Grace: Downward Mobility in the Age of Affluence*; Berkley et al.: University of California Press; Zaloom, Caitlin, 11/2018; *Does the U.S. Still Have a “Middle Class”?* White-collar work today is fundamentally insecure; in: *The Atlantic*; <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2018/11/what-does-middle-class-really-mean/574534/>). However, another interpretation holds

¹ An excellent presentation of the situation from which such feeling, though not necessarily the political consequence emerges can be seen in the film “i, daniel blake” by Ken Coach.

equally true: The middle-class society can also be seen as the problem behind the challenges we face today: it had been a society that relied on a negatively assessed working class, setting itself not only as example to strive for not also as achievable for everybody. Already in 1953, Helmut Schelsky coined the term of the “levelled middle class society”, though even then already questioned, it had been in some way justifiable as optimistic interpretation of the so-called post-WW-II economic miracle and in connection with the firm political determination to erect a bulwark against the east. Leaving the question aside, if and to which extent the thesis reflected reality, decisive is the fact of an ideology at work from which an unfulfilled dream emerged, without saying that it would be only for a limited time and a limited number a reality, viable for few. So, at some stage and increasingly large parts of the population had been disappointed, possibly not primarily by the loss of income, but by the loss of perceived “status”². Issues at stake had been material independence, increasing self-determination, increasing co-determination on the enterprise level, lasting security and — one may summarise it under such phrase — a “balance” between political recognition and socio-economic security. The reality looked different though, and gradually one could and can say that life came increasingly and especially from the different sides that had been mentioned (brazilianisation, nationalism, fundamentalism, personalisation) under pressure.

Lost battle or losing the spaces to fight

Ideally, coping with the pressure would not have been a problem, presupposed the political system would have worked as promised — reference here is not the democratic parliamentarism, but even more so it's supposed juridical complement: the state governed by the rule of law. However, exactly here we find a double movement of its levering: presenting the one aspect is rather simple³, nearly everybody being aware of it — it is the fact that the law is too complicated and requires dealing with too bureaucratic structures; the other aspect is the manifest danger that law and procedures — not least because of what had been mentioned before — obviously are not even come near to fulfil at least its core function, about which Rudolph von Jhering wrote (Jhering, Rudolph, von, 1879: *The Struggle for Law*; Translated from the Fifth German Edition by

² Questions concerning class and strata and the meaning of status had been widely discussed — whichever position one took, the importance of status had been surely relevant as characterising the perception of one's position in society.

³ Far from simple to be addressed.

John J. Lalor; 2nd edition with an introduction by Albert Kocourek; Chicago: Callaghan and Co, 1915: 2):

Hence it is that Justice which, in one hand, holds the scales, in which she weighs the right, carries in the other the sword with which she executes it. The sword without the scales is brute force, the scales without the sword is the impotence of law.

Two further remarks made by Ruolph von Jhering right at the beginning of his book are of central relevant for assessing the issue of security — we start from the premise that this change from perceived security to insecurity to the said state of uncertainty is not a matter of a chain of events, occurring more or less in condensed sequence; instead, we are witnessing an increasing condensation of the different factors, but at the same time an evaporation of conditions that allowed for a longish phase the adherence to the perception of a functioning rule of law. So, we can now turn to Jhering again — the first passage that seems to be relevant is the following, introducing this work.

The end of the law is peace. The means to that end is war. So long as the law is compelled to hold itself in readiness to resist the attacks of wrong — and this it will be compelled to do until the end of time — it cannot dispense with war. The life of the law is a struggle, — a struggle of nations, of the state power, of classes, of individuals (ibid.: 1).

And just behind the passage quoted earlier he contends that “[l]aw is an uninterrupted labor, and not of the state power only, but of the entire people” (ibid.: 2).

This allows throwing some new light on the issue of security, insecurity and overcoming uncertainty — while not claiming that it is the only or even the most important point, and while not suggesting that it is perfectly watertight, it surely is a point that is (i) by and large forgotten and (ii) relevant even if we consider that the rule of law is itself an instrument actually in place to legitimatise the contested system of a flawed levelled middle-class society. The challenge is, indeed, to find an acceptable balance that characterises on the one hand acceptable material conditions, of course, but that with equal if not higher perseverance the foundation for the understanding of the rule of law or an equivalent needs to be established. The content is centrally about establishing a reasonable congruence of justice and assertiveness. While this had never been an easy task, the given nation states — not least as accepted imagined communities — can be seen as a compromise, stable and sustainable over a more or less long period of time. One of the central problems is presently that — bringing political-economic perspective on the one hand and political-legal perspective on the other hand together — accumulation regime and mode of regulation are de-synchronised. Leaving other — substantial, i.e.

material — issues aside, and considering that security/uncertainty issues are not least for those individuals and groups relevant that are not necessarily those at the margin of society but at the margin of the middle class, the meaning of such dissonance should not be underestimated. For them, law existed — at least as a trustworthy instrument — and while the notion “justice does not necessary equal the granting of rights” always plaid a role, the politico-legal system had not been principally contested. One of the reasons can be seen in the fact that the struggle for law had been an actual real struggle: after WWII there had been the immediate need to consolidate national law, of course, in different ways, depending on the different conditions from which these policies took their departure; in any case, also, and perhaps even more, the later consolidation phase, stretching over a long period of time, can as well be seen as phase of such struggle, part of it had been the control over the protest movements across Europe, but another part had been concerned with replying to some of the demands and finding acceptable consolidations in the legal systems. A next phase of struggle is defined by the definition and framing of the *détente*. While primarily an issue of foreign affairs, it had been especially during that phase a matter of defining nations — in these cases it had been for each nation the challenge of finding a place in the orchestra of the EU-ropean and the East-West Symphony. As it had been in many cases interpreted as question of national identity, not least in the understanding of a frame for personal identities. Consolidating this resulted at some stage in a reaffirmation of the nation state as point of reference, providing acceptable⁴ conditions of material security and social framing within a changing overall reference: at this stage already beginning erosions of employment and social security could still be interpreted as exceptions; moreover, they had been presented in a positive light — a brighter future with flexicurity and social investment, presented as “people first” approach.

While globalisation was in the reading for many looming around the corner as threat, it was by and large still perceivable as a matter under control of the national governments — so far debates on the loss of meaning of it power had been mainly academic or pursued by small groups within the trade unions. If we take those countries that are today members of the EU, membership in the fortress could still play an overall positive role: we may classify the MS into strong winners (e.g. Germany, of course), winners on the verge (e.g. Ireland) and winners to be (as e.g. Poland) — the global strength still allowed such an interpretation. This was not least owed to the fact that the various activities, perhaps culminating in the discussions of the Treaty of Lisbon, initially planned

⁴ Accepted.

to be the “real constitution”, were showing for many at least some “radical efforts” to tackle the problems. But this marks the other side: (i) It had been increasingly obviously that the EU and the member state are facing problems, (ii) that the suggested solutions predominantly had been renewed measures that actually caused the problems (not least political incompetence, lack of and unaccountable competencies and marketisation with the obviously flawed argument of a trickle-down effect, suggesting that the rising flood would lift all boats) and (iii) the solutions, while highly political, had been establishing an extremely complicated technical apparatus, escaping making the political statements obvious. The entire preparation of the Lisbon Constitution to become/Treaty to be had been characterised by a paradox that may be grasped like the following: while on the one hand the field on which discussions had been organised had been rather open, and the requirements to enter the field more or less low, the conditions to move on this field with some meaningfulness, on other side, had been extremely low: the qualification required⁵ as well as the time needed, and the short time available for feedbacks⁶ had been a barrier that had been insurmountable for many. Looking in an even short-term perspective back, commencing the review in the 1990⁷ and moving on to today, we can see a major shift. In the beginning a reasonably broad political debate, giving everybody an opportunity to speak and express him-/herself in his/her own way had been encouraged; moving on, we find a decreasing openness: such debates are around more or less specific issues, and the debates themselves are further narrowed, or one may say streamlined by a set of questions. This entails quiet naturally shifting away from envisaging more fundamental questions, dealing more with issues about implementation.

Taking up on the earlier reference made to Rudolph von Jhering, and referring directly to the title, we can say that we witnessed a shift from a struggle *for* law to a struggle *within* law. This can also be interpreted as the declaration of the end of history by European politicians⁸. Expulsions from law had been known throughout the entire history after WW II, e.g. with the highly ques-

⁵Including even language skills, some of the comments that had been circulated were sent without translation in one of the official languages...

⁶For instance relevant if one wanted to discuss an issue with other members of the organisation one represented...

⁷The European Commission launched in 1993 a Green Paper on social policy, followed by a broad discussion and linked to the debates and white paper on growth, competitiveness, employment.

⁸Unfortunately also by many activists, a constellation that moved other activists way from the scene (see e.g. the author's own report (Herrmann, Peter, 2011: Time to say Good-Bye. Sociotainment-article; in: Rozenberg Quarterly. The Magazine; May 22nd, 2011; <http://www.s20079.cp.hostnet.nl/?p=413>).

tionable McCarthyism in the USA, the ban of the KPD in the FRG; the harsh convictions of protesters in France, the FRG, the UK during the so-called student revolt; the occupational bans (...). What emerged now — slowly but surely, in large trunks though never completely — had been a shift that can be interpreted in a similar vein as Karl Polanyi interpreted the development of the economy: a process of disembedding, cutting law off society, systematically and openly disengaging it from justice⁹ and in this way we may even say it is becoming dictatorial. Hannah Arendt suggested that “(n)ot cruelty is the attribute of tyranny, but the destruction of the public political realm, monopolised by the despot by claiming »wisdom« (...) or based on thirst for power, i.e. insisting on citizens looking after their private concerns, leaving it to him, the »ruler, to take of the public matters«” (Arendt, Hannah, 1958: *Vita Activa oder Vom Tätigen Leben*; München/Zürich: Piper, 1981, new edition: 215; the available English edition of Arendt’s did not contain the statement in this clarity). And indeed, looking at the multiple realities, one point seems to be obvious and gaining meaning: while there is an increasing number of contested issues within society, the law — as instrument in context disappeared. The loss of the security it provided, as limited is by definition has to be, is now translating into an open field, torn between on the one hand brute force of the global economic forces, facing the savagery of a cornered beast, fighting for its property status but equally trying to escape searching for the escape that had been promised earlier: the protected area of the secured middle class status, the home being the small castle, like the large castles of the most competitive economies in the cities, regions, nation states and regional conglomerations.

Conclusion

A short-term solution is surely not possible in any respect: be it in terms of addressing current outbreaks against democracy, be it as matter of the massive socio-material problems of our time or the lack of legitimacy. Taking an optimist position, globalisation may well be used as means to solve problems if we find a way to move security issues on the agenda. Perhaps it is even possible to learn from the catholic church — or I should say: from my understanding of the gist of the concilium. Despite its conservative undertone (*approfondimento*), the second main function had been that of the *instauration*, i.e. the *aggiornamento*/“updating”. At least in the present authors reading it’s primary purpose had not been adapting structures to changed conditions. Instead, the main concern of such council is finding new processes that are considered to

⁹ Stating this, it has to be said that it is an issue that is by now means new.

be appropriate to the changed and changing constellations. Be it in detail as it is, establishing a European Council in such a spirit would not be shortcut, but an important step towards a new form of a security council.

Tentatively the following conditions are suggested:

1. The core aim cannot be about most competitive entities (nation states, regions...) but activities that are most suitable to contribute to the development of the security of living together.
2. Law as one of the central elements cannot function as (mainly) protective instrument — be it with reference to states or other entities or be it with reference to individuals. The challenge is merging the four meanings of rights as they are outlined by Wesley Hohfeld, namely liberty/privilege, claim, power, immunity (Hohfeld, Wesley, 1917: Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning; 26 Yale Law Journal 710 = Hohfeld, Wesley N., “Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning” (1917). Faculty Scholarship Series. Paper 4378; http://digitalcommons.law.yale.edu/fss_papers/4378) together with different actors (institutions, natural and legal entities), providing at least in tendency equal access.
3. Enshrined is an explicit processuality, ensuring that the struggle for law is not perverted, emerging as unconceivable struggle within law (as in Luhmann’s “legitimation by procedure”).
4. Publicness on a global level (not publicity) has to be another element, not least ensuring that security is not part of a trading process: achieved for some, while paid for by others.

The work on this contribution had been generously supported by the University of Łódź, Faculty of Economics and Sociology.

Peter Herrmann, Prof. Dr. phil., social philosopher, located globally — to be followed at www.esosc.eu.

Olga Khmel

Polessky State University, Belarus

Формирование организационно-экономического механизма взаимодействия учреждений высшего образования и работодателей

Аннотация

В статье обоснован организационно-экономический механизм взаимодействия учреждений высшего образования и работодателей с целью реализации концепции обязательного участия работодателей в управлении активами человеческого капитала; предложена модель взаимодействия учреждений высшего образования, работодателей и органов государственного управления для устранения проблемы недостаточных взаимосвязей между ними, а также концепция интеграционного объединения для современных макроэкономических условий Республики Беларусь.

Ключевые слова: организационно-экономический механизм взаимодействия учреждений высшего образования и работодателей, модель взаимодействия субъектов рынка образовательных услуг высшей школы, модель интеграционного развития.

Важнейшая задача, стоящая перед высшей школой — обеспечение роста качества человеческого капитала, что является главным условием конкурентоспособности выпускников и вузов. Учреждения высшего образования, предприятия и организации являются двумя сторонами процесса формирования эффективной рыночной структуры человеческого капитала, поэтому от наличия и эффективности обратной связи зависит степень соответствия качества подготовки специалистов пожеланиям

работодателя, а, следовательно, и востребованность выпускника учреждения высшего образования.

Между стандартами высшей школы и требованиями работодателей до сих пор существует разрыв. Всегда считалось, что учреждение высшего образования отвечает за общие знания, а опыт работы позволяет развить специфические знания и навыки. Требования к теоретическим знаниям, к конкретным умениям и навыкам постоянно меняются. Кроме общих и специальных знаний, работодатели сегодня ожидают от молодых специалистов готовности к непрерывному обучению; способности к работе с различными источниками информации; наличия организационных навыков и навыков планирования; наличия аналитических способностей; умений и навыков делового общения; способности работать в команде и эффективно представлять результаты своего труда; способности адаптироваться и действовать в новых условиях; умения принимать ответственные решения.

Сегодня работодатель стремится получить готовых высококвалифицированных специалистов со сформированным набором компетенций, чтобы не нести дополнительных затрат на их обучение. Ситуация на рынке молодых специалистов меняется в пользу работодателей: предложение превышает спрос. В связи с этим основная задача учреждения высшего образования состоит в том, чтобы выпустить конкурентоспособных специалистов, что на сегодняшний день не возможно без наличия тесной взаимосвязи с работодателем. Сегодняшние экономические реалии диктуют необходимость рассматривать работодателя не только как конечного потребителя на рынке образовательных услуг, но и как непосредственного участника в производстве образовательной услуги.

По данным опроса НИИ труда, Минтруда и защиты Республики Беларусь, около 85% организаций оценили качество подготовки выпускников учреждений высшего образования как отличное — 2,2%; хорошее — 36,6%; удовлетворительное — 51,6%; неудовлетворительное — 2,4%. Таким образом, складывается тревожная ситуация, которая подтверждает тезис о необходимости привлечения работодателя к процессу подготовки кадров для устранения диспропорций, что будет способствовать повышению результативности развития рынка образовательных услуг высшей школы и позволить вовлечь в экономический оборот нереализованные ресурсы.

С другой стороны, на сегодняшний день в законодательно-нормативной базе высшего образования Республики Беларусь прослеживается недооценка роли работодателей. Так, в Кодексе об образовании исполь-

зуется понятие «наниматель», а не термин «работодатель» как субъект трудового права.

Развитие экономических отношений в сфере образования требует разработки и внедрения в Республике Беларусь новых организационно-экономических механизмов регулирования отрасли, которые должны способствовать реализации следующих задач:

- организация эффективного взаимодействия между учреждениями высшего образования и работодателями в Республике Беларусь;
- реализация на практике концепции обязательного участия работодателей в разработке, реализации и оценке результатов образовательных программ учреждений высшего образования;
- разделение финансовой ответственности;
- обеспечение качественного роста национального человеческого капитала;
- обеспечение устойчивого развития экономики.

В качестве одного из сценариев развития рынка мирового высшего образования в период до 2030 года Секретариатом ОЭСР была предложена форма общественно-государственной ответственности. По данному сценарию предполагается государственное финансирование высшего образования, подотчётность государству наряду с использованием новых инструментов управления: рыночных механизмов и механизмов финансового стимулирования. Университеты представляют собой автономные учреждения. Растущие финансовые связи с бизнесом позволяют диверсифицировать источники финансирования. Государство поощряет ведение вузами предпринимательской деятельности. Растёт экспорт образовательных услуг. Стирается граница между государственными и частными учреждениями высшего образования за счёт того, что большая часть ресурсов вузов — частные ресурсы, в которые входит финансовая поддержка бизнеса и иных фондов и организаций, а также плата за обучение. Студенты самостоятельно оплачивают обучение во многом за счёт кредитных схем, которые предоставляются в зависимости от уровня дохода домохозяйств. Основные параметры, принимаемые во внимание при выборе учреждения высшего образования потребителями это репутация, а также плата за обучение, качество обучения и возможность последующего трудоустройства [1].

Разделение финансовой ответственности с работодателем будет иметь, несомненно, положительный эффект. Однако, на наш взгляд, недостаточно лишь вкладывать деньги в развитие учреждений высшего образования и подготовку кадров. Необходимо обеспечить чёткое взаимодействие между учреждениями высшего образования, предпри-

иятиями и организациями. Однако не все отрасли будут привлекательны для бизнеса, поэтому государство должно продолжить финансирование некоммерческих отраслей знания. Отсутствие же инструментов финансирования высшего образования, безусловно, в перспективе приведёт к ухудшению материально-технической базы учреждений высшего образования, снижению заработной платы ППС и, как следствие, к снижению качества обучения. Рост стоимости обучения в странах с неустойчивой экономикой может привести к тому, что снизится доля студентов платной формы обучения. Даже при условии предоставления государством кредитов на оплату обучения, не все домохозяйства смогут погашать кредит. При снижении объёмов финансирования весь комплекс проблем будет нарастать. Поэтому реализация модели общественно-государственной ответственности будет иметь положительный эффект для развития рынка образовательных услуг высшей школы Республики Беларусь с учётом сегодняшних экономических реалий. Повышение инвестиционной привлекательности учреждений высшего образования для работодателей возможно при условии их активного участия в процессе формирования требований к результатам обучения, разработке профессиональных и образовательных стандартов, что обеспечит интеграцию программ обучения с реальными запросами рынка труда, а также при наличии дополнительных стимулов со стороны государства.

Организационно-экономический механизм взаимодействия вузов и работодателей, предложенный и обоснованный автором, должен подразумевать наличие входных ресурсов, которые со стороны учреждения высшего образования представлены квалифицированным профессорско-преподавательским составом и дополнительными финансовыми ресурсами со стороны работодателя (объединений работодателей). Финансирование может осуществляться как в форме прямого, так и косвенного инвестирования (закупка конкретного оборудования, литературы и др.). Сформировав заказ на подготовку кадров, необходимых для развития экономического потенциала предприятия, задача работодателя должна заключаться в формировании требований к будущему специалисту, для чего предлагается использовать авторский алгоритм управления компетенциями. Совместная организация учебного процесса и научно-исследовательской работы, организация практики на базе предприятия-работодателя будут нести в себе синергетический эффект, который должен реализоваться в приращении человеческого капитала. Юридически оформленное взаимодействие между учреждением высшего образования и работодателем должно гарантировать трудоустройство молодому специалисту, и в дальнейшем, продвижение по карьерной ле-

стнице при условии реализации в полной мере приобретённого человеческого капитала. Как результат, будет меняться качественная структура человеческого капитала на рынке труда, что, в свою очередь, приведёт к повышению производительности труда. Однако для эффективной реализации предложенного механизма, помимо удовлетворения работодателем собственной потребности в квалифицированных кадрах, государству необходимо предусмотреть мотивационные стимулы для работодателей в виде предоставления налоговых льгот, отсрочки налоговых платежей. Также непосредственное участие в подготовке профессиональных кадров позволит получить предприятию или организации статус социально-ответственной компании, что, в свою очередь, может способствовать получению государственных заказов. Государственное регулирование при этом должно устанавливать стандарты для обеспечения должного качества высшего образования.

Внедрение организационно-экономического механизма взаимодействия высших учебных заведений и работодателей позволит обеспечить баланс спроса и предложения на рынке образовательных услуг; приблизиться к целевым показателям, определяющим степень взаимосвязи рынка высшего образования с рынком труда, а именно увеличить долю объёмов оплаты образовательных услуг высшего образования за счёт средств предприятий, а также снизить уровень безработных с высшим образованием, что, в целом будет способствовать устойчивому развитию национальной экономики.

Итак, цель внедрения организационно-экономического механизма взаимодействия вузов и работодателей видится в объединении финансовых, материальных, интеллектуальных ресурсов учреждения высшего образования, предприятий и организаций для предоставления качественных образовательных услуг, повышения эффективности функционирования вуза, устранения противоречий между вузовской подготовкой и требованиями рынка труда в интересах и в соответствии с потребностями личности, общества, государства. Таким образом, внедрение данного механизма позволит улучшить не только количественные, но и качественные показатели развития рынка образовательных услуг высшей школы Республики Беларусь.

При внедрении организационно-экономического механизма взаимодействия вузов и работодателей рекомендуется опираться на следующие принципы:

- государственно-общественного характера управления;
- согласованного распределения полномочий и сфер ответственности;
- коллективного, свободного обсуждения;

- взаимодействия и согласованности;
- принцип транспарентности, обеспечивающий подотчётность перед потребителями образовательных услуг и, в целом, перед обществом.

Реализация разработанного автором организационно-экономического механизма взаимодействия учреждений высшего образования и работодателей должна осуществляться по следующим взаимосвязанным каналам:

Канал 1. Участие в финансировании учреждений высшего образования может осуществляться как в форме прямого, так и косвенного инвестирования и включать финансирование развития материально-технической базы учреждения высшего образования; непосредственное финансирование подготовки специалистов; выделение финансирования на проведение научно-практических конференций, симпозиумов, семинаров; предоставление грантов и именных стипендий студентам, магистрантам, аспирантам и преподавателям; участие в создании и управлении эндаумент-фондом учреждения высшего образования.

Канал 2. Формирование спроса на образовательные услуги работодателем осуществляется посредством формирования заказа на подготовку специалистов, что подразумевает формирование вузами контрольных цифр приёма в соответствии с запросами работодателей. При этом работодатели постоянно обновляют сведения о требуемых кадрах в специализированной автоматизированной системе, на основании которых государственные органы формируют заказ на подготовку специалистов. **После определения потребности в кадрах работодателям необходимо сформировать требования к результатам обучения.** За основу предлагается взять алгоритм управления компетенциями для управления значениями человеческого капитала, а также предусмотреть необходимость создания специальных отраслевых комиссий для разработки профессиональных стандартов.

Канал 3. Участие в образовательном процессе подразумевает чтение лекций, проведение мастер-классов представителями работодателя, органов государственной власти; разработку совместно с работодателем учебных программ, программ практик; участие в разработке образовательных стандартов; руководство курсовыми и дипломными проектами; участие в итоговой аттестации; издание совместных учебных пособий, практикумов.

Канал 4. Совместная научно-исследовательская деятельность — участие в научно-практических конференциях; наличие хоздоговоров на проведение научных исследований, внедрение результатов исследо-

вания в производство; создание совместных научно-исследовательских лабораторий, центров.

Канал 5. Производственный канал подразумевает возможность создания хозяйственных обществ на базе учреждений высшего образования для внедрения в производство результатов НИР, которые могут рассчитывать на государственную поддержку в виде грантов (субсидий).

Канал 6. Повышение квалификации должно осуществляться как работников предприятия/организации с использованием потенциала вуза, так и в форме стажировки ППС вуза на предприятии/организации, что возможно осуществлять через филиалы кафедр на данных предприятиях/организациях, а также в учебно-тренировочных центрах предприятий/организаций.

Канал 7. Профессионально-общественная аккредитация. В дополнении к государственной аккредитации видится необходимым внедрение механизма профессионально-общественной аккредитации для оценки качества реализации образовательного процесса и соответствия образовательных программ вуза требованиям работодателей.

Для эффективного осуществления взаимодействия вузов и работодателей необходимо определить и закрепить ответственность учреждений высшего образования и работодателей за подготовку специалистов в договорах между учреждением высшего образования и работодателем.

Помимо распространённых форм юридического оформления отношений между вузом и работодателем можно ориентироваться на новые формы:

1. **Договорные отношения по созданию совместных с предприятиями/организациями учебно-научно-производственных лабораторий**, что может способствовать интеграции результатов вузовской науки в производственную практику.
2. **Взаимодействие на основе сетевого договора**, который определяет обязательства, как со стороны учреждения высшего образования, так и со стороны работодателя по определению требований к поступающим, по согласованию компетенций выпускников, по разработке образовательной программы и программ практик, по профориентационной работе и др.
3. **Внедрение системы дуального обучения**, которое должно инициироваться предприятиями-заказчиками с учетом их перспектив и интересов: подготовка кадров в соответствии с перспективной потребностью, использование обучающихся в период образования в производственном процессе предприятия с выплатой невысокого

вознаграждения (30–40% заработной платы квалифицированного специалиста с оформлением трудовых отношений).

4. **Подготовка специалистов по договору взаимной ответственности** (на условиях выставления гарантии). Учреждение высшего образования гарантирует качество дипломов выпускников. Гарантия осуществляется посредством обеспеченного письма, выдаваемого вместе с дипломом. Сумма гарантии коррелируется со значением рейтинга студента [2].

Реализация данного механизма, предлагаемого автором, позволяющего учитывать качественные характеристики человеческого капитала и обеспечивающего гарантийные обязательства работодателю заключается в следующем:

1. Учреждение высшего образования предоставляет гарантию выпускникам, закончившим вуз с хорошими отметками. Гарантия осуществляется посредством обеспеченного письма, выдаваемого вместе с дипломом. С правовой точки зрения не запрещено выставлять гарантии, удостоверяющие качество предоставляемых услуг. Данный механизм должен опираться на трёхстороннее соглашение (учреждение высшего образования — студент — работодатель).
2. Сумма гарантии должна коррелироваться с рейтингом студента.
3. Данная гарантия является сигналом качества полученного образования для работодателей.
4. Учреждение высшего образования включает данное конкурентное преимущество в кампанию по продвижению образовательных услуг.
5. ППС учреждения высшего образования постоянно работает над обновлением программ обучения и программ практик, изучая потребности работодателей; над повышением собственной квалификации.
6. Работодатель разрабатывает чёткие квалификационные требования.

Для определения набора компетенций, необходимых для эффективного осуществления профессиональной деятельности в той или иной отрасли, автором разработан алгоритм управления компетенциями (рисунок 1), реализация которого должна осуществляться с участием специально созданных отраслевых комиссий работодателей:

Рис. 1. Алгоритм управления компетенциями (составлено автором)

До сих пор в белорусской модели высшего образования внимание акцентируется на параметрах «входа» и процесса обучения, а не на ожидаемых результатах, которые необходимо получить на «выходе». Предлагаемый алгоритм управления компетенциями позволит исправить ситуацию.

7. При поступлении абитуриенты выбирают именно это учреждение высшего образования, таким образом, повышая спрос на образовательные услуги данного вуза.
8. В случае несоответствия качества подготовки молодого специалиста требованиям работодателя, учреждение высшего образования должно компенсировать затраты на дообучение.

Чтобы избежать разночтений в квалификационных требованиях, необходима разработка механизмов правового институционального регулирования спроса на квалификации работников со стороны рынка труда, а именно Национальной рамки квалификаций с учётом сопоставимости национальных квалификационных уровней с квалификационными уровнями Европейской рамки квалификаций, что позволит:

1. Регулировать спрос и предложение на квалификации.
2. Разработать процедуры определения квалификации работников и выпускников всех уровней образования.
3. Способствовать обеспечению качества образования.
4. Планировать различные траектории обучения и обеспечить карьерный рост.

5. Учитывать неформальное обучение, что позволит выстроить систему непрерывного обучения.
6. Признавать документы об образовании, полученные за рубежом.

Отсутствие Национальной рамки квалификаций на сегодняшний день тормозит разработку профессиональных стандартов, таким образом, осложняя взаимодействие между учреждениями высшего образования и работодателями.

Для организации работы по разработке Национальной рамки квалификаций необходимо создание на государственном уровне специальных отраслевых комиссий, в состав которых войдут руководители и ведущие специалисты предприятий/организаций отрасли, представители учреждений высшего образования и Министерства образования. На основе Национальной рамки квалификаций должны быть разработаны отраслевые рамки квалификаций и профессиональные стандарты для конкретного вида экономической деятельности. Таким образом, в Республике Беларусь будет сформирована Национальная система квалификаций в соответствии с Системой квалификаций в ЕПВО.

Результативность взаимодействия учреждений высшего образования с работодателями предлагается оценивать по 10-балльной шкале по показателям, представленным в таблице 1. Индекс результативности взаимодействия можно рассчитать по формуле $R_i = E/I_n$, где R_i — индекс результативности, E — общая оценка всех показателей, I_n — количество показателей. Если индекс результативности будет меньше 5, то взаимодействие следует признавать как неудовлетворительное.

Функционирование организационно-экономического механизма взаимодействия вузов и работодателей возможно при тесном взаимодействии с органами государственного управления и местной исполнительной и распорядительной власти, а также органами по труду и занятости, которые, в свою очередь, выступают посредниками между вузами и работодателями.

Таблица 1. Показатели взаимодействия учреждения высшего образования с работодателями

№ п/п	Показатели
1	Наличие программы взаимодействия вуза с работодателями
2	Регулярное проведение анализа выполнения программы
3	Регулярное проведение анкетирования работодателей
4	Изучение потребностей рынка труда

№ п/п	Показатели
5	Участие работодателей в финансировании вуза (указать объём выделяемых средств в процентном соотношении к общему объёму финансирования)
6	Привлечение работодателей к подготовке специалистов (отметить формы взаимодействия): • чтение лекций (указать периодичность) • проведение мастер-классов (указать периодичность) • участие в разработке требований к будущим специалистам • участие в разработке учебных программ • участие в разработке программ практик • организация руководства практикой • руководство курсовыми работами (указать количество) • руководство дипломными работами (указать количество) • участие в итоговой аттестации
7	Наличие системы мотивационных стимулов со стороны работодателя (например, стипендии работодателей, необходимо перечислить)
8	Выполнения курсовых и дипломных проектов по заказу предприятия/организации
9	Наличие хоздоговоров с предприятиями, актов внедрения НИР в производство (указать количество)
10	Наличие договоров на прохождение практики (указать количество)
11	Наличие филиалов кафедр вуза на предприятии/организации (указать количество)
12	Наличие филиалов предприятия/организации на базе технопарков, бизнес центров вуза (указать количество)
13	Прохождение стажировки ППС вуза на базе предприятия/организации (указать периодичность и количество слушателей)
14	Повышение квалификации сотрудников предприятия/организации на базе вуза (указать периодичность и количество слушателей)
15	Наличие заказов на подготовку специалистов (указать количество заявок)
16	Процент трудоустройства специалистов на предприятии/организации, заключившей договор с вузом

Составлено автором с использованием источника 3.

Для закрепления на законодательном уровне сфер ответственности за субъектами рынка образовательных услуг высшей школы и рынка труда, взаимодействие между которыми строится по примеру формы общественно-государственной ответственности, предлагается внедрение модели взаимодействия субъектов рынка образовательных услуг. Предложенная модель, определяя частные функции каждого субъекта, в тоже время на основе возникающего синергетического эффекта, даёт возможность реализовать общую цель — содействие формированию и развитию качественной структуры национального человеческого капитала. Данная модель раскрывает специфику экономических взаимосвязей учреждений высшего образования, работодателей и органов государственного управ-

ления в процессе формирования человеческого капитала страны. Модель может использоваться для закрепления на законодательном уровне сфер ответственности за каждым субъектом рынка и служить основой для достижения показателей развития рынка образовательных услуг высшей школы Республики Беларусь. Модель представлена в таблице 2 в виде матрицы (строки — источники, столбцы — акцепторы).

Таблица 2. Модель взаимодействия субъектов рынка образовательных услуг

	УВО	Работодатель	Министерство образования и иные органы управления Республики Беларусь
УВО	Формирование человеческого капитала с необходимыми качественными характеристиками	Предложение человеческого капитала	Расширение вузовской автокомпл в части наделения вуза правом открывать и закрывать образовательные программы, формировать программы обучения по собственному усмотрению
Работодатель	Формирование спроса на образовательные услуги, участие в финансировании посредством механизма многоканального финансирования, создания и управления эндаумент-фондом вуза; совместное формирование человеческого капитала посредством установления квалификационных параметров специалиста, а также корпоративного управления	Реализация человеческого капитала выпускников в процессе трудовой деятельности	Общественно-профессиональная аккредитация
Министерство образования и иные органы управления Республики Беларусь	Регулирование системы высшего образования посредством лицензирования образовательной деятельности, периодической аккредитации и правового обеспечения	Реализация принципа общегосударственной ответственности посредством различных форм экономического стимулирования: государственный заказ, налоговое стимулирование	Отраслевое регулирование системы высшего образования (определение стандартов для обеспечения качества образовательных услуг)

Разработано автором

При этом хотелось бы подчеркнуть роль государства как координатора функционирования предложенной модели для обеспечения эффективного взаимодействия всех субъектов рынка образовательных услуг.

На основе разработанного и обоснованного автором организационно-экономического механизма взаимодействия высших учебных заведений и работодателей, а также модели взаимодействия субъектов рынка образовательных услуг высшей школы предлагается концепция интеграционного развития, предполагающая создание Объединённых

региональных центров по подготовке кадров для развития экономики регионов Республики Беларусь.

Объединённый региональный центр по подготовке кадров предусматривает интеграцию в рамках заданного региона учреждений высшего образования, эффективно развивающихся предприятий, органов местной власти и государственных органов управления высшим образованием в качества регулятора. Функционирование подобных центров позволит обеспечить формирование эффективного партнёрского взаимодействия, что будет способствовать развитию человеческого капитала с необходимыми качественными характеристиками, определению экономического потенциала региона, выделению перспективных направлений дальнейшего экономического развития.

Социально-экономический эффект от создания подобного рода объединений на макроуровне будет выражаться в следующем:

- появление дополнительных источников финансирования;
- повышение эффективности использования финансовых, материально-технических ресурсов;
- возможность создания юридических лиц и использование их потенциала в образовательном процессе;
- повышение эффективности использования интеллектуального капитала в виду его концентрации;
- обеспечение экономики региона профессиональными кадрами в соответствии со структурой экономики региона и заявленными требованиями работодателей к квалификации специалистов;
- гарантирование трудоустройства после окончания учреждения высшего образования;
- снижение уровня безработицы лиц с высшим образованием.

Особенность данного интеграционного образования будет заключаться в наличии чёткого взаимодействия вузов и предприятий регионов по отраслевому признаку, закреплённого на законодательном уровне, и базирующегося на концептуальных положениях организационно-экономического механизма, модели взаимодействия субъектов рынка образовательных услуг высшей школы, обоснованных автором. Кроме того, предлагаемая форма заключения договорных отношений между вузом, работодателем и студентом, а именно на условиях выставления гарантии, которая может применяться в данном интеграционном объединении, является инновационным элементом в управлении человеческими активами.

Наличие чёткого взаимодействия субъектов рынка высшего образования, использование новых подходов к управлению человеческими

активами, закреплённых на законодательном уровне, позволит устранить имеющиеся деформации, а концентрация интеллектуальных, финансовых, материальных ресурсов будет способствовать качественному росту человеческого капитала, способного решать поставленные задачи для достижения цели устойчивого развития экономики региона.

Список литературы

1. Four Future Scenarios for Higher Education, OECD, France International Conference Higher Education to 2030: What Futures for Quality Access in the Era of Globalisation? 2008. Retrieved from: <http://www.oecd.org/site/eduhe30/41809568.pdf>.
2. Золотарева, О.А. Взаимодействие вузов и банков в процессе подготовки конкурентоспособных кадров / О.А. Золотарева, О.А. Хмель // Социально-экономические проблемы современного периода Украины. Посткризисное развитие финансовой системы Украины: проблемы и перспективы: сборник научных статей / НАН Украины, Ин-т региональных исследований; редкол.: отв. ред. Е. И. Бойко. — Львов, 2011. — Вып. 2/88. — С. 525-534.
3. Недбаева, С.В. Интеграция взаимодействия высшего профессионального образования с требованиями работодателей в мониторинге оценки качества деятельности вуза [Электронный ресурс] / С.В. Недбаева // Аккредитация в сфере высшего профессионального образования России: состояние и перспективы: сборник материалов I Всероссийской электронной научно-практической конференции. — М., 2010. — Режим доступа: <http://expert-edu.ru/sbornik/>.
4. Хмель, О.А. Концептуальные подходы к управлению рынком образовательных услуг высшей школы (на примере Республики Беларусь) / О.А. Хмель // Экономика и предпринимательство. — 2016. — №3, ч. 2 (68-2) (Vol. 10 N. 3-2) — С. 853-855. — 0,3 п.л.

Organizational and economic mechanism of interaction between higher education institutions and employers formation

Abstract

The paper substantiates the organizational and economic mechanism of interaction between higher education institutions and employers in order to implement the concept of mandatory participation of employers in the management of human capital assets; a model of interaction between higher education institutions, employers and government bodies to eliminate the problem of insufficient interconnections between themes well as the concept of integration development for modern macroeconomic conditions of the Republic of Belarus are suggested.

Keywords: organizational and economic mechanism of interaction between higher education institutions and employers, a model of interaction between actors of the higher education service market, concept of integration development.